

Fra skoleanordninger til Den Store Skolekommission

Studier i forandringer i dansk uddannelsestænkning 1814-1923 med særligt henblik på decentral uddannelse, privat uddannelse og professionsuddannelse

Christian Larsen

Ph.d.-afhandling
Danmarks Pædagogiske Universitetsskole,
Aarhus Universitet

Oktober 2008

Indhold

Forord	4
Indledning	5
1. Formål, grundlæggende antagelse og afgrænsning	7
2. Teori og metode	14
3. Forskningsoversigt	19
4. Kilder og litteratur	27
5. Præsentation af afhandlingens hoveddele og artikler	30
Del 1: Decentral uddannelse	39
Artikel 1: Urban Schools, 1537-1850	40
Artikel 2: Realt og lokalt – den lokale realskole 1850-1970	55
Del 2: Privat uddannelse	75
Artikel 3: Realskolen i debat og lovgivning 1814-1923	77
Artikel 4: Skoledrift – ikke forretning, men samfundsopgave. Statens og kommunernes overtagelse af private gymnasieskoler 1918 til 1919	131
Del 3: Professionsuddannelse	147
Artikel 5: Nedlæggelser og stilstand – læreruddannelsen mellem ca. 1820 og 1860	148
Artikel 6: En realskolelæreruddannelse? Uddannelsesmuligheder for Mellem- og realskolens lærere	178
Sammenfatning og udblik	197
1. Hovedantagelse	199
2. Hovedresultater	200
3. Konklusion	206
4. Udblik	210
Noter	211
Kilder og litteratur	241
English summary	263

Forord

Denne afhandling, der er udformet som en artikelsamling, har til formål at beskrive og analysere forandringerne i dansk uddannelsestænkning i perioden mellem skoleanordningerne af 1814 og Den Store Skolekommissions betænkning af 1923. Foruden en indledning og en afsluttende sammenfatning består afhandlingen af tre hoveddele. I første del belyses decentral uddannelse i landets købstæder og byer, som var kendetegnende for grunduddannelserne i denne periode. Anden del omhandler privat uddannelse og rummer bidrag om det danske realskolevæsen og om gymnasieskolen, som begge var områder, der var privat drevet. Professionsuddannelse er genstand for behandling i tredje del med undersøgelse af to typer af læreruddannelse.

Bidragene er blevet til gennem et længere forløb, idet artiklerne er skrevet i perioden fra 2001 til 2007 og publiceret/publiceres i årene 2003-2009. I forhold til de allerede publicerede bidrag er der ikke ændret i artiklerne; dog er noteapparatet gjort ensartet i hele afhandlingen (bortset fra den engelsksprogede artikel).

Jeg vil gerne takke Rigsarkivaren for tildeling af ni måneders forskningstid, således at en afhandling kunne færdiggøres. Der skal også lyde tak til min vejleder, seniorforsker, arkivar Erik Nørr, Landsarkivet for Sjælland m.m. Tak til lektor Søren Ehlers, Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, Aarhus Universitet, for kritisk gennemlæsning af afhandlingens indledning og sammenfatning. Også en tak til museumsinspektør Robert Sunderland for oversættelse af det engelske resumé. Endelig en stor tak til forskningsadjunkt Ulrik Stylsvig Madsen for hjælp, støtte og opmuntring i skrivefasens sidste del.

Rigsarkivet i oktober 2008

Christian Larsen

Indledning

5

1. Formål, grundlæggende antagelse og afgrænsning
2. Teori og metode
3. Forskningsoversigt
4. Kilder og litteratur
5. Præsentation af afhandlingens hoveddele og artikler

Illustration forrige side:

Gadstrup Forskole 1927.

En undervisningssituation, som uden tvivl har været genkendelig for elever i hovedparten af landets grundskoler i denne periode. Ved katederet ses Anna Nielsen (1865-1942), fra 1902 lærerinde ved den nyopførte forskole, der lå i landkommunen Gadstrup-Syv syd for Roskilde.

Tony Müllers maleri befinder sig i Ramsø Lokalhistoriske Arkiv.

1. Formål, grundlæggende antagelse og afgrænsning

1.1 Uddannelser i forandring

Den tyske uddannelseshistoriker Karl-Ernst Jeismann har karakteriseret den tyske stats rolle i 1800-tallet således: »Im 19. Jahrhundert verwirklichte der Staat, was er im 18. Jahrhundert angekündigt hatte: er wurde zum Schulherrn. Nach dem Militär- und dem Steuerstaat entstand mit dem 'staatlichen Unterrichtswesen' (Lorenz v. Stein) der Schulstaat«. ¹ Efter militærstaten og skatteskatte i 1600- og 1700-tallet opstod i 1800-tallet skolestaten, hvor staten blev herre over skolen. Ifølge Jeismann blev grunden til denne udvikling lagt i den sidste tredjedel af 1700-tallet, som danner overgang til udviklingen i 1800-tallet, hvor »Bildung und Amt, Bildung og Besitz wurden die Kriterien des politischen Anspruchs, der wirtschaftlichen Macht, der gesellschaftlichen Bedeutung«. ² »Bildung« ³ og embede, »Bildung« og besiddelse blev grundlaget for stræben efter politisk magt, for økonomisk magt og for samfundsmæssig indflydelse, hvad borgerskabet både i Tyskland og i Danmark også gjorde gældende, jf. den danske nationalliberale politiker Orla Lehmanns udsagn fra 1860 om, at det var »de begavede, dannede og formuende, som i ethvert civiliseret samfund har overvægten i de offentlige anliggenders bestyrelse«. ⁴

I Danmark blev regeringsforandringen i 1784 indledning til en omfattende reformlovgivning i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, der også kom til at omfatte uddannelserne: i 1788 fik Københavns Universitet ny fundats, i 1791 grundlagdes det første seminarium i kongeriget, i 1805/09 kom der ny latinskolelovgivning, og 1814 fik almue- og købstadskolevæsenet nye love. Som en del af 1814-anordningen etableredes der et realskolevæsen, men først i 1837 blev der iværksat en egentlig »realuddannelse«, som var i kraft til 1903. Reformkomplekset blev grundlag for dansk uddannelsestænkning helt ind i 1900-tallet: 1814-lovene var i kraft – i større eller mindre grad – frem til 1937, universitetsfundatsen til 1921 og latinskoleloven til 1903. Reformkomplekset fik således afgørende indvirkning på uddannelsestænkningen i en periode, hvor det moderne Danmark begyndte at tage form og gradvist udviklede et nationalt uddannelsessystem.

Den grundlæggende skoleuddannelse, *almue- og borgerskolevæsenet* (fra 1899: folkeskolen), skulle gøre eleverne til gode borgere i staten – hvad vi i dag ville kalde socialt funktionsdygtige, og give dem en række grundlæggende færdigheder: skrive, læse og regne samt religion. Selve kvalificeringen til deres fremtidige erhverv foregik på arbejdspladsen: på gården, hos håndværkeren eller i købmandsgården. Frem til skoleloven af 1958 var den offentlige grundskole reelt differentieret i et landsbyskolevæsen, et købstadskolevæsen og hovedstadens skolevæsen. I de mellem 3.000 og 3.200 landsbyskoler, der fandtes i slutningen af 1800-tallet, fik hovedparten

af landets børn den grundlæggende uddannelse, og kun få fortsatte efter de syv års obligatoriske undervisningspligt.

Størstedelen af skolerne på landet var kommunale, og de få private skoler var friskoler,⁵ oprettet efter friskoleloven af 1855, hvori man fik grundskoleundervisning. De private skoler omfattede i 1870'erne fem procent af eleverne, i 1910 otte procent.

I købstæderne fandtes der derimod et mere varieret skoleudbud med kommunale, statslige og private skoler fordelt på cirka 130-140 offentlige skoler og et stærkt faldende antal private skoler (1880: 618, 1910: 255 private skoler). De private skoler med mellem 18 og 38 procent af eleverne fungerede som et tilbud om en undervisning, der niveaumæssigt lå over den offentlige grundskole, men også som en mulighed for velstillede forældre til at få børnene undervist sammen medigestillede. I hovedstaden fandtes der et lignende udbud af kommunale skoler – både almueskoler og skoler med udvidet undervisning – og private skoler. I hovedstaden stod den private skole stærkt og gjorde det endnu i 1910 med en bestand på 17 procent af eleverne.

De udvidede uddannelses tilbud i købstæderne og i hovedstaden muliggjorde, at eleverne kunne fortsætte deres uddannelse udover undervisningspligten, først og fremmest i det lærde skolevæsen og fra 1903 også i mellem- og realskolevæsenet. Derimod var der i landdistrikterne ikke direkte forbindelse mellem grundskolen og mellem- og realskolevæsenet, og det var beskedent med øvrige uddannelses tilbud. Det differentierede udbud af grunduddannelse kan også aflæses af læse- og skrivefærdighederne hos værnepligtige i 1873: færdighederne var mest udbredt hos mænd fra København, dernæst i købstæderne og lavest på landet.⁶

8 Det lærde skolevæsens formål var ifølge latinskoleforordningen af 1809 dels at give eleverne almindelig uddannelse,⁷ dels at kvalificere dem til et universitetsstudium og dermed til stillinger i stats- og lokaladministrationen, latinskolen og kirken. Fra midten af 1800-tallet og især i århundredets sidste tredjedel kom det lærde skolevæsen under pres for at lade de naturvidenskabelige og moderne sprog optage en mere fyldestgørende plads i fagrækken, således at gymnasieskolen blev indrettet på de behov, der fandtes i samtiden. Ved almindelig skoleloven af 1903 indførtes den moderne gymnasieskole, som man kender i dag, og via mellem- og realskolevæsenet blev der skabt forbindelse til grundskolen i købstæderne. Endnu var det kun en beskedent del af en ungdomsårgang, der tog en studentereksamen (1915: syv procent af dem, der tog en ungdomsuddannelse). Otte ud af ti, der fortsatte efter grundskolen, fik en praktisk betonet uddannelse på en handels-, teknisk, landbrugs- eller husholdningsskole.⁸

Fra 1837 blev det muligt at tage en realeksamen på en *realskole*. Realskolerne voksede for alvor frem i 1880'erne og 1890'erne. Ved reformen i 1903 blev realskolevæsenet omdannet til et mellem- og realskolevæsen og blev en del af den højere almindelig skole. Mellem- og realeksamen blev hurtigt populær. Vel skulle mellem- og realskolevæsenet give eleverne almindelig uddannelse ligesom i det lærde skolevæsen, men dets formål var primært at kvalificere elever fra middelklassen til en stilling inden for handel, håndværk og industri samt lavere embedsstillinger. Realskolevæsenets indplacering i uddannelsesstrukturerne var genstand for megen

drøftelse. I 1903 blev det som nævnt en del af den højere almenskole, men uden forbindelse til grundskolen, og først i 1937 blev mellemskolen en del af grundskolen.

De praktisk betonedede uddannelser inden for handel og håndværk (lærlingeuddannelserne) foregik primært på arbejdspladsen, men der skete i perioden en institutionalisering af uddannelserne. Fra 1800-tallets anden halvdel voksede de tekniske skoler frem, og tilsvarende udvikling fandt sted på handelsskoleområdet. Den første handelsskole blev oprettet i 1865, men voksede frem især i århundredets to sidste årtier som en følge af lærlingeloven af 1889, der pålagde købmanden at sørge for både praktisk og teoretisk uddannelse af lærlingene under deres lærlingeforløb. Både handelsskoler og tekniske skoler var foreningsejede institutioner, som blev drevet med statstilskud.

På *seminariet* skulle læreruddannelsen kvalificere de unge mænd til at overtage et lærerembed i grundskolen; der indgik også socialisering (dannelse) i uddannelsen, idet seminarierne skulle uddanne en religiøs, beskeden, praktisk og nøjsom lærer. Fra 1859 eksisterede der en lærerindeuddannelse og fra 1892 en forskolelærerindeuddannelse. Læreruddannelsen kom under pres for en reform af uddannelsen, fordi der kom flere krav og større forventninger til den offentlige grundskoles undervisning. Det gjorde sig navnlig gældende fra 1903 med indførelsen af mellem- og realskolevæsenet, der rummede fag, som ikke var omfattet af den traditionelle læreruddannelse.

De lange forskningsbaserede uddannelser omfattede Københavns Universitet fra 1479 og tre nye højere læreanstalter: Den Polytekniske Læreanstalt (1828), Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole (1856) og Den Farmaceutiske Højskole (1892).

Som det vil have fremgået, skete der en udbygning af uddannelserne, hvor der blev skabt enhed, systematisering, differentiering og specialisering.⁹ Det *enhedsskabende* (»unification«) fandt sted i 1848 ved, at den grundlæggende skoleuddannelse, det lærde skolevæsen, realskolevæsenet, læreruddannelsen og universitet kom under den samme centrale og nationale forvaltningsenhed, Kultusministeriet; de praktisk betonedede uddannelser hørte dog under Indenrigsministeriet, fra 1908 Handelsministeriet. Ligeledes ved at uddannelserne havde fælles eksamensregler, uanset om uddannelsen fandt sted i offentlig eller privat regi, og uddannelserne var underkastet samme administrative kontrol. *Systematisering* (»systematization«) – dvs. at der skabes et system af forbundne elementer inden for et samlet hele, hvor de forskellige dele er hierarkisk ordnet i forhold til hinanden – fandt først ret sent sted i den undersøgte periode, da man med almenskoleloven af 1903 skabte »den organiske enhed« mellem købstædernes grundskole, realskolevæsen og gymnasieskole. Før 1903 havde der været forbindelse mellem f.eks. gymnasieskolen og Universitetet og mellem realskolevæsenet og visse videregående uddannelser. *Differentiering* (»differentiation«) er udviklingen af intern uddannelsesmæssig specialisering, hvorved uddannelse (»education«) kunne tjene en flerhed af formål, mens *specialisering* (»specialization«) er fremkomsten af uddannelser, som er internt differentierede eller specialiserede med hensyn til »intake, processes and outputs«. I Danmark skete det ved, at de enkelte uddannelser tog sig af specialiserede områder, eksempelvis at kun Den Polytekniske Læreanstalt uddannede ingeniører og kun Veterinær- og

Landbohøjskolen forstkandidater. Specialiserede uddannelser blev udskilt fra de brede uddannelser og fik deres egen eksamen og/eller egne uddannelsesinstitutioner, f.eks. Musikkonservatoriet (1867, statslig 1948), Den Farmaceutiske Højskole (1892) og Handelshøjskolen (1917, statslig 1965).

I takt med differentieringen og specialiseringen fandt en *professionalisering* sted, hvor formel, offentlig eksamen blev en af forudsætningerne for at bestride et erhverv, eksamen blev til en embedseksamen, der gav autorisation til at virke inden for et bestemt erhverv eller til at bestride et bestemt embede. Og hvor eksamen blev en måde for den pågældende erhvervsgruppe at definere sig selv og i forhold til konkurrerende grupper på området, f.eks. universitetsuddannede læger i forhold til 'kloge' folk: »vi er læger, mens I er kvaksalvere«. ¹⁰ I Danmark er det tilfældet med eksempelvis en offentlig godkendt eksamen for lærere 1818, apotekere 1828, tandlæger 1873, maskinister 1874, translatører 1909 og revisorer 1913.

Endelig skete der i 1900-tallet en *statsliggørelse* ('nationalisering') på uddannelsesområdet, hvor det offentlige overtog private uddannelsesinstitutioner, f.eks. kommunernes overtagelse af private realskoler i årene efter 1903-loven ¹¹ og det offentliges overtagelse af private gymnasieskoler i 1918-1919 (artikel 4). Eller hvor staten fra begyndelsen lagde nye uddannelser i offentligt regi, f.eks. Veterinær- og Landbohøjskolen (1856), Tandlægehøjskolen (1888) og Statens Gymnastikinstitut (1898).

Som de svenske forskere Christina Florin og Ulla Johansson har vist, angik denne systematiseringsproces ikke alene uddannelsernes ydre forhold og indbyrdes sammenhæng. Statens lange arm strakte sig også inden for institutionernes vægge. Både lovgivere og centraladministration havde behov for i stadig større grad at systematisere og skabe ens rammer for de forskellige dele af uddannelsesområdet – en standardisering af skolens indre arbejde – ved et voksende antal love, cirkulærer og udredninger om skolespørgsmål. ¹² Denne situation kendes også fra Danmark, jf. tabel 1:

Tabel 1: Lovgivning på uddannelsesområdet 1820-1919 ¹³

Periode	1820-1839	1840-1859	1860-1879	1880-1899	1900-1919
Antal lovforskrifter / pr. år	35 / 1,8	96 / 4,8	151 / 7,6	150 / 7,5	355 / 17,8
Antal administrative forskrifter / pr. år	153 / 7,7	92 / 4,6	143 / 7,2	193 / 9,7	344 / 17,2

Tabellen viser, at også den danske stats styring strakte sig inden for uddannelsesinstitutionens fire vægge. Hvor der i periodens første årtier var et par love om året, som man skulle forholde sig til, voksede antallet af love i de følgende årtier, især under det unge folkestyre, og der blev lovgivet om flere og flere forhold på uddannelsesområdet. Som Ingrid Markussen har bemærket, findes statens dynamiske kraft på uddannelsesområdet ikke alene i gennemførelsen af politiske tiltag i Folketinget, men ligeså meget i administrative bestemmelser, instrukser,

tilsyn, eksamensbestemmelser m.v.¹⁴ I 1880'erne og 1890'erne lå antallet stabilt på grund af provisorietiden, hvor lovgivningsprocessen gik i stå. Det betød så til gengæld, at der efter systemskiftet i 1901 vedtoges et betydeligt antal love som følge af reformer, der havde ladet vente på sig, og som først kunne gennemføres nu. Men det store antal afspejler også en stadig større statslig regulering og en almen bureaukratisering af uddannelsesområdet. Den samme tendens gør sig gældende, hvad angik administrative forskrifter, hvor der var et fald i 1840'erne og 1850'erne, for derefter at vokse markant fra 1860'erne og især efter år 1900. Uddannelse blev således mere og mere vigtig for staten og samfundet, hvilket også afspejler sig i det stigende antal betænkninger om uddannelsesforhold: fra fem betænkninger i 1850'erne til over tyve i periodens sidste to årtier.¹⁵

1.2 Formål og grundlæggende antagelse

I takt med samfundsudviklingen ændredes synet på de forventninger og krav, som beslutningstagere og meningsdannere stillede til uddannelserne. Der skete en ændring i måden at »tænke uddannelse«. De krav og forventninger, som beslutningstagere og meningsdannere havde til f.eks. læreruddannelse i begyndelsen af 1900-tallet, var væsensforskellige i forhold til hundrede år tidligere. I 1814 skulle lærerseminariet uddanne en nøjsom folkelærer, der kunne give undervisning i de basale færdigheder – hundrede år senere skulle en lærer eller lærerinde udover grundskolens nu udvidede fagkreds også kunne undervise i mellem- og realskolefagets fag. Hvor det i 1890'erne var et naturligt forhold, at hovedstadens gymnasiedrift lå i private hænder, var der tredive år senere enighed blandt mange om, at skoledrift var en samfundsopgave og ikke en privat forretning. Der er således en række eksempler på de ændringer, der skete i perioden mellem 1814 og 1923 i synet på uddannelse. *Den grundlæggende antagelse er derfor, at uddannelsesbetænkningen blev afgørende forandret i perioden 1814-1923, hvilket skyldtes, at der var et voksende behov for at få udviklet et nationalt uddannelsessystem.* Afhandlingens grundlæggende antagelse er bredt formuleret, hvilket til dels skyldes afhandlingens karakter af en flerhed af artikler, hvorfor hovedantagelsen anvendes til at tolke og sammenfatte de enkelte artiklers resultater.

Hovedantagelsen er blevet omsat til tre forskningsspørgsmål. For det første: hvilke nye *policies* blev udviklet i den undersøgte periode? For det andet: hvorfor og på hvilke områder blev disse *policies* udviklet, og hvem var de centrale aktører – staten, grupper i samfundet eller uddannelserne selv? Og for det tredje: hvilke ligheder og forskelle var der mellem undersøgelsesperiodens nye *policies*? Besvarelsen af forskningsspørgsmålene sker gennem en række case studies på tre områder, der kortlægger udviklingen: decentral uddannelse (byernes skolevæsen), privat uddannelse (det private skolevæsen og realskolerne) og professionsuddannelse (læreruddannelser), jf. afsnit 5: Præsentation af afhandlingens artikler, hvor delområdernes hovedbegreber præsenteres og diskuteres.

1.3 Undersøgelsesperiode og periodemæssig afgrænsning

Den tidsmæssige afgrænsning for afhandlingen er 1814-1923. Der er dog afstikkere i tid, både bagud til 1537 (artikel 1) og frem til 1970 (artikel 2 og 6), men kerneundersøgelsesperioden er årene fra 1814 til 1923.

Valget af året 1814 har sin rod i udstedelsen af skoleanordningerne af 1814, som er nogenlunde samtidige med forordningen om de lærde skoler af 1809 og seminarireglementet af 1818 – og alle tre love var gældende igennem hele perioden. Moderniseringsprocessen på det uddannelsesmæssige område tog allerede sin begyndelse i 1800-tallets første årtier med udstedelsen af en række centrale love for grundskolen, den gymnasiale ungdomsuddannelse, læreruddannelsen og Universitetet, og hvor man forsøgte at nytænke disse uddannelser i større eller mindre grad. Fundamentet til 1800-tallets uddannelser blev således lagt i begyndelsen af århundredet, mens ansatserne til reformerne omkring år 1900 tog deres begyndelse i 1870'erne og 1880'erne.

Som slutår er valgt 1923, fordi Den Store Skolekommission af 1919 afgav sin store betænkning dette år, som også faldersammen med statens og hovedstadskommunernes overtagelse af en række private gymnasieskoler 1918-1919. Årene 1919-1923 danner på mange måder et naturligt skel i dansk uddannelseshistorie. Staten overtog som nævnt hovedparten af de private, gymnasiale uddannelsesinstitutioner, og den gymnasiale ungdomsuddannelse lå herefter i kommunalt eller statsligt regi. Samtidig forsvandt mange private grundskoler i købstæderne i årene frem mod 1920, og den kommunale grundskole blev den skole, hvor flere og flere børn fik deres grundlæggende uddannelse. Og endelig forsøgte Den Store Skolekommission i disse år at nytænke de forskellige grund- og ungdomsuddannelser og at skabe en sammenhæng imellem disse, dvs. udvikle forudsætninger for et nationalt uddannelsessystem. De umiddelbare resultater af kommissionens virke var ikke mange, og de næste ti år var fattig på reformer på uddannelsesområdet.

Undersøgelsesfeltet strækker sig over hundrede år, hvor Danmark forandrede sig markant. Det Danmark, som fandtes ved periodens begyndelse, undergik i løbet af perioden væsentlige forandringer og var således ikke et statisk fænomen. I 1814 var Danmark et landbrugssamfund, og hvor hovedparten af befolkningen boede på landet: i 1801 havde kongeriget Danmark 929.001 indbyggere, hvoraf landbefolkningen udgjorde 78,9 procent.

I årene efter 1850 oplevede byerne en betydelig større befolkningstilvækst end landdistrikterne med en stærk tilvækst i årene 1870-1901, hvor befolkningen i købstæder og hovedstad voksede fra 24,8 procent til 38,2 procent.¹⁶ De indre vandringer og urbaniseringen medførte, at bybefolkningen blev mere dominerende. Denne urbanisering var en følge af periodens industrialiseringsproces. Urbaniseringen blev understøttet af en forbedret infrastruktur og fremmedes af en voksende produktivitet, en hastig industrialisering og en markant vækst i den tertiære sektor.¹⁷ I 1921 var der 3.267.831 indbyggere i Danmark, men nu boede 'kun' 56,8 procent i landkommunerne, mens den øvrige del levede i København og købstæderne. Og

i landdistrikterne fandtes også de bymæssige bebyggelser, som var opstået ved fremkomsten af stationsbyerne, især i årene efter 1870. I 1921 udgjorde befolkningen i bymæssige bebyggelser 9,4 procent af landbefolkningen.¹⁸

Ved folketællingen i 1834 havde landbruget været et hovederhverv, hvortil 57,5 procent af befolkningen hørte. 21,3 procent var beskæftiget inden for håndværk og industri og 4,2 procent inden for handel og omsætning.¹⁹ I 1921 rummede landbruget kun 33 procent af befolkningen, mens håndværk og industri var steget til 28,8 procent og handel og omsætning til 9,9 procent.²⁰ Danmark var ikke længere kun et landbrugssamfund, men var blevet til et industri- og landbrugssamfund som følge af den industrialisering, der fandt sted fra 1870'erne. Det medførte også nye sociale strukturer, hvor enevældens standssamfund fra slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet ændredes til et klassesamfund med den fremvoksende arbejderbevægelse og det nye mellemborgerskab.²¹

På det politiske område rummede perioden idealer om frihed og medbestemmelse, på det statslige plan med folkestyret fra 1849 og på lokalt plan med kommunalt selvstyre fra 1837/41 og 1867/68, hvilket gav nye grupper indflydelse på statens og kommunernes udvikling, herunder også på uddannelsesområdet. Det gjaldt således den liberale periode i anden halvdel af 1800-tallet med Venstres krav om ophævelse af statsmonopoler og liberalisering på uddannelsesområdet, hvilket bl.a. gennemførtes på seminarieområdet med indførelse af eksamenskommissioner i 1857 (jf. artikel 5), fri konkurrence og nedlæggelse af Lyngby Statsseminarium i 1874. I begyndelsen af 1900-tallet blev det Socialdemokratiet, som markerede sig med uddannelséstænkning både nationalt og lokalt, bl.a. med krav om en offentlig enhedsskole for alle børn uanset social baggrund og om begrænsning af den private skoledrift (jf. artikel 2, 4 og 5).

2. Teori og metode

2.1 Begrebsafklaring

2.1.1 Uddannelse

Som Henrik Harnow anfører i sin ph.d.-afhandling, er det karakteristisk, at det institutionshistorisk prægede begreb »uddannelse« ikke særlig tit har været genstand for overvejelser i forbindelse med dets anvendelse i historiske fremstillinger, dels fordi der har været en underliggende konsensus om, hvad en uddannelseshistorie indeholder, dels fordi der har været et begrænset mål med de mange uddannelses- og institutionshistoriske fremstillinger. Harnow giver dog ikke en egentlig definition af »uddannelse« udover, at »Af en uddannelse må man kræve, at den for at være tilfredsstillende i det mindste må rette sig i rimeligt omfang mod det, der er dens formål«, ligesom han anvender både »uddannelse« og »undervisning«, uden at der er en klar skelnen mellem de to begreber.²²

Uddannelse i den her skildrede periode havde en anden betydning, end ordet har i dag. I ordbøger fra 1850'erne defineres uddannelse som »Fuldfører, fuldender en Dannelse«²³ eller »danne til Fuldkommenhed, fuldende Dannelsen af en Gienstand«.²⁴ En lignende definition findes i *Dansk Ordbog for Folket* fra 1914: »give en fuldkomnere Form, udforme; udvikle ved Øvelse, Undervisning«.²⁵ Her vægtedes dannelseselementet som værdifuldt og ikke så meget undervisningsdelen. Uddannelse var heller ikke et meget anvendt ord, idet man i stedet anvendte begreber som »undervisning«, »skole« og »skolevæsen« - i den samtidige litteratur f.eks. »realundervisning« (1842 og 1881), »realskolevæsenet« (1836 og 1891), »det højere undervisningsvæsen« (1841) eller »skolereform« (1833). Undervisning defineredes som »Meddelelse af Kundskab; Veiledning til rigtig Kundskab« (1853),²⁶ »Lære, Veiledning« (1859)²⁷ eller »vejlede, oplære i ngt., bibringe Kundskaber i, Kendskab til, Øvelse el. Færdighed i ngt.« (1914).²⁸

Skole og undervisning var således langt op i 1900-tallet et meget anvendt udtryk, når man talte om uddannelse, og fagministeriet har siden 1848 heddet *Undervisningsministeriet*, hvor det f.eks. i Sverige hedder *Utbildningsdepartementet* og i Norge *Kunnskapsdepartementet*. Fra 1960'erne blev uddannelse nøgleordet, skolepolitik blev afløst af uddannelsespolitik, man fik en uddannelsessektor, og ministeriets nye tidsskrift i 1968 fik navnet *Uddannelse*.²⁹

En definition af uddannelse i ordets moderne betydning er givet af Thyge Winther-Jensen, ifølge hvem der er tale om uddannelse, når aktiviteten 1) er organiseret, idet den er henlagt til bestemte institutioner, og indholdet er beskrevet i lovgivningen, læse-, studie- eller kursusplaner, 2) er systematisk, altså varetages af særligt uddannede lærere, og 3) kompetencegivende,³⁰ dvs. at uddannelsen med dens afsluttende

eksamen giver adgang til bestemte erhverv eller videreuddannelser. I uddannelse indgår undervisning, socialisering (dannelse) og opdragelse.³¹ Der er således tale om et tosidet begreb, som omfatter det *produkt*, man som elev/studerende får via undervisningen, det være sig en kompetence, et eksamensbevis eller en adgang til videregående studier, og den *proces*, man som elev/studerende gennemgår via uddannelsens socialiserende (dannende) og opdragende elementer.³²

De to svenske forskere Christina Florin og Ulla Johansson er inspireret af den franske sociolog Pierre Bordieus kapitalbegreb, og de ser derfor uddannelse ikke kun som en aktivitet, men som en kulturel kapital med en symbolværdi. I den kulturelle kapital ligger uddannelseskvalifikationer (kundskaber og kompetencer), som er »marknadsmässigt räntabla, dvs kan omsättas på marknaden«, altså kvalificerende til ansættelse i et arbejde (Thyge Winther-Jensens nummer 1). I uddannelse ligger der også en symbolværdi, i og med at den uddannede ofte defineres som 'at være dannet', hvorved han/hun hæver sig over den uudannede og dermed over den udannede masse. Endelig giver uddannelse sociale kompetencer, nemlig at kunne begå sig, at kunne konversere og have de rette manerer.³³

Det er det uddannelsesbegreb, formuleret af Thyge Winther-Jensen, som anvendes i afhandlingen: uddannelse er en aktivitet, der rummer elementer af undervisning, socialisering (dannelse) og opdragelse, og som kan finde sted under forskellige former. Der kan være tale om formel uddannelse, dvs. en aktivitet der er organiseret for en målgruppe, systematisk tilrettelagt, med offentlig eksamen og en anerkendt kompetence, f.eks. en gymnasial uddannelse. Nonformel uddannelse er organiseret for en målgruppe og systematisk tilrettelagt, men resulterer ikke i en eksamen eller en offentligt anerkendt kompetence; det kunne eksempelvis være at gå til sprogundervisning hos et oplysningsforbund. Endelig er der informel uddannelse, som hverken er organiseret eller systematisk tilrettelagt, og uddannelsen ender ikke med en eksamen eller anerkendte kompetencer; det kan f.eks. være tilegnelse af tyskkundskaber på en foreningsarrangeret rundrejse i Tyskland.³⁴

15

I afhandlingen undersøges uddannelsesformer, der kan karakteriseres som formel uddannelse. Både grundskolen, realskolevæsenet, det lærde skolevæsen og læreruddannelsen var organiseret for en bestemt målgruppe, med et bestemt indhold og henlagt til bestemte institutioner, uddannelserne var systematisk tilrettelagte, og uddannelserne var kompetencegivende. I uddannelserne indgik i større og mindre grad elementer af undervisning, socialisering (dannelse) og opdragelse, f.eks. grundskolelæreruddannelsen med undervisning i skolens fagrække, opdragelse til at være almueskolelærer og folkelærer i et landbosamfund og socialisering (dannelse) til at være en religiøs, beskeden, praktisk og nøjsom lærer.

2.1.2 Uddannelsestænkning

Anvendelsen af begrebet uddannelsestænkning som forklaringsramme er inspireret af uddannelseshistorikeren Søren Ehlers, som har anvendt dette begreb i sin disputats, hvor det defineres som »at tænke i uddannelse« og »at gøre sig tanker om uddannelsesforhold«.³⁵ Uddannelsestænkning er et begreb, der er opstået inden

for de seneste femten år. Det kan i litteraturen følges tilbage til 1992/1993, hvor det hedder, at begrebet er »relativt moderne«. Ejler Johansen og Kirsten Weber, begge fra RUC, definerede på en konference i 1992 det således:

»At »tænke uddannelse« er altså ikke det samme som at »skabe uddannelse«, fordi uddannelsestænkningen ofte er reaktiv på en uddannelse som allerede er historisk etableret – og som ofte påkalder sig »at blive tænkt« i betydningen »tænkt forfra« eller »om igen«, fordi den ikke udfylder sine historiske opgaver til alles tilfredshed. På den anden side er uddannelsestænkning også aktiv i historiske fornyelser – og som sådan skabende«. ³⁶

Det er denne definition af begrebet, der anvendes her: at uddannelsen bliver tænkt forfra eller om igen, fordi uddannelsen ikke kan udfylde de opgaver, man forventer af den, det være sig både i indhold og organisationsform. Man kunne også have anvendt »forandringer i uddannelsespolitik« eller »forandringer i uddannelsestraditionen«, idet der lægges vægt på de politiske forhold og beslutningstagernes forandrede uddannelsestænkning og på meningen med uddannelserne. Den tænkning, der således er i fokus i denne afhandling, er den politiske tænkning om uddannelsernes fremkomst, opbygning og forandring, hvor ikke alene strukturer, men også indhold er genstand for undersøgelse (jf. hovedafsnit tre om professionsuddannelser). Uddannelsestænkning kan således opfattes som et *policy*-begreb, hvor *policy* rummer mål, hensigt og intentioner, dvs. formuleringsfasen. I forlængelse heraf ligger realiseringsfasen (*politics*), som rummer strategi, vedtagelse og implementering. ³⁷

16 Begrebet uddannelsestænkning er fundet anvendelig som forklaringsramme i en empirisk baseret afhandling, som ikke skriver sig ind i en teoretisk tradition, men som er en kortlægning og analyse af forskellige genstandsfelter. Det har betydet fravalg af andre tilgange, f.eks. en mentalitetshistorisk tilgang, hvor man kunne have set på læreres og elevers ændrede opfattelse af skole og uddannelse, eller af en historisk-antropologisk tilgang med fokus på mennesket som historisk aktør og på forholdet mellem individ og samfundet formidlet gennem kulturelle og sociale hverdagspraksisser.

De centrale teoretiske begreber i denne afhandling er uddannelse og uddannelsestænkning, hvorimod et begreb som uddannelsessystemet ikke indgår i den teoretiske ramme. Det skyldes, at man i den skildrede periode ikke kan tale om et nationalt uddannelsessystem, hvor der er en fælles overordnet styring af og sammenhæng mellem grundskolen, ungdomsuddannelserne og de lange, forskningsbaserede uddannelser m.v. Kultusminister D.G. Monrad talte i 1848 om »samtlige Underviisningsanstalters i Grundvæsen eensartede Natur«, og at skolerne, om end forskellige i deres udbud af uddannelse, »udgøre tilsammen en Eenhed, hvori de i Forening danne en Kjæde af Anstalter, hvis enkelte Led gribe ind i og understøtte hinanden«. ³⁸ Til langt op i 1900-tallet var virkeligheden imidlertid, at der var tale om flere systemer på uddannelsesområdet: grundskolesystemet, realskolesystemet,

handelsskolesystemet osv., og at uddannelserne hørte under forskellige ministerier.³⁹ Følgelig er begrebet »uddannelsessystemet« ikke anvendt i denne afhandling, idet det ville give indtryk af ét, samlet nationalt system, som ikke fandtes.

2.1.3 Uddannelseshistorie – en bindestregsdisciplin

Denne afhandling placerer sig inden for den forskningsdisciplin, der bærer navnet uddannelseshistorie (tidligere også benævnt skolehistorie), som er en af de såkaldte bindestregsdiscipliner. Disciplinen er af Søren Ehlers blevet karakteriseret som »humanistisk forskning i overensstemmelse med traditionen ved Institut for dansk Skolehistorie« med en empirisk-induktiv tilgang (hvad ved vi, hvilken empiri skal indsamles, hvilken faglitteratur skal undersøges osv.).⁴⁰ Denne karakteristik er meget rammende, idet dansk skole- og uddannelseshistorie – i lighed med mange andre landes – ikke i udpræget grad har udviklet en særlig teoretisk eller metodisk tilgang til stoffet, men har fulgt en humanistisk tilgang, idet de fleste skole- og uddannelseshistorikere har været (og er) historikere. I de senere år har dog teorier vundet indpas ved, at uddannelseshistorikere har ladet sig inspirere af andre discipliner: barndomshistorikeren Ning de Coninck-Smith har således inddraget historisk antropologi, mens Søren Ehlers i sine arbejder bl.a. har benyttet Thomas Højrup's begreb om livsformer.

2.2 Uddannelsessociologi

Under udarbejdelse af denne afhandlings teoretiske tolkningsramme er en uddannelsessociologisk tilgang inddraget i et vist omfang. Nogle af de aspekter, der indgår i en analyse af en bestemt uddannelse eller uddannelsesmæssig problemstilling, kan være: socialisering, kvalificering, allokering af individer i samfundet, selektion til bestemte positioner i samfundet, opbevaring af individer og udbytning. Heraf er socialisering og kvalificering de mest grundlæggende, idet de kæder det indre – uddannelsesprocessen – sammen med det ydre – samfundets struktur.⁴¹ I denne afhandling har jeg vægtet socialisering og kvalificering, idet disse to funktioner har været mest udtalt blandt de danske uddannelsers funktioner i denne periode.

Sociologen Erik Jørgen Hansen har opstillet otte spørgsmål, som ifølge ham synes »næsten evigt gyldige«, men som dog ikke kan besvares en gang for alle, idet hver tidsperiode kræver sit eget svar.⁴² De spørgsmål er disse:

- 1) Hvorfor skal vi uddannes?
- 2) Hvilke uddannelser har samfundet brug for?
- 3) Hvem og hvor mange skal ud fra hvilke kriterier have adgang til hvilke uddannelser?
- 4) I hvilken alder skal skolegangen påbegyndes?
- 5) Hvor mange undervisningstimer i hvor mange år er nødvendige for at opnå bestemte kompetenceniveauer?
- 6) Hvilke fag bør der undervises i?

- 7) Hvordan skal der undervises?
- 8) Hvem skal undervise?

Flere af disse spørgsmål vil blive besvaret undervejs i afhandlingen, idet de indgår som underspørgsmål til afhandlingens hovedantagelse. I artiklerne 3 og 5 vil der således blive undersøgt, hvorfor man mente det nødvendigt med en uddannelse på disse to områder (realskolevæsenet og læreruddannelsen), ligesom disse to artikler sammen med artikel 2 vil kaste lys over spørgsmål to. Hvem der skal have adgang til uddannelserne og ud fra hvilke kriterier er genstand for undersøgelse i artikel 4 om de private gymnasieskoler i hovedstadsområdet og i artikel 2 om den lokale realskole, hvor det især er spørgsmålet om privat skoledrift kontra offentlig skoledrift, som er i fokus. I artiklen om realskolevæsenet 1814-1923 (artikel 3) behandles spørgsmålet om, hvilke fag der skulle undervises i, hvilket også er tilfældet for artiklerne 5 og 6. De to sidstnævnte artikler behandler endvidere det stadig meget aktuelle spørgsmål om, hvem der skal undervise i grundskolen og på ungdomsuddannelserne.

2.3 Metode og teknik

Der er således tale om humanistisk, uddannelseshistorisk forskning, inspireret af uddannelsessociologien, og hvor forskningsspørgsmålene undersøges ved hjælp af analyser og casestudies ud fra historisk metode og teknik. Hvor teori kan anskues som generelle, systematiske, logisksammenhængende udsagnsafforklarende eller deskriptiv karakter, er metode den konkrete fremgangsmåde, når man skal efterprøve en teori.⁴³ I denne afhandling rummer den anvendte metode en i udgangspunkt funktionelt afgrænset problemstilling, som dog i visse tilfælde har været materielt afgrænset, enten på grund af sparsomt materiale eller på grund af overvældende materiale.⁴⁴ I metoden ligger også en klassisk kildekritisk tilgang til kilderne. Kildekritikken er ikke en teknisk procedure, der kan omsættes i begreber og læresætninger til at verificere/ falsificere udsagns rigtighed, men en kritisk refleksion over forholdet mellem kilderne og historikerens konstruktion af den fortidige virkelighed. Kildekritikken er således en problemorienteret måde at arbejde med historisk forskning på.⁴⁵

3. Forskningsoversigt

3.1 Stat, samfund og uddannelse

Der er i den eksisterende forskning forskellige opfattelser af forholdet mellem skole og samfund og af de kræfter, som bidrog til formgivningen af uddannelsesområdet i 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet. De forskellige opfattelser kan sammenfattes i tre hovedretninger: de, der anser staten som drivkraften, de, som ser grupper i samfundet som den bærende kraft, og endelig er der de, hvor det er systemet i sig selv, der bærer forandringen igennem.

3.1.1 Staten som den drivende kraft

Den britiske sociolog Andy Green har i sit værk fra 1990 *Education and State Formation* undersøgt, hvilke sociale faktorer der medvirkede til de nye former for undervisning (»schooling«), ligesom han ønsker at kaste lys over nationale forskelle i kronologi og udvikling af offentlig undervisning.⁴⁶ Han mener, at grundlaget for de nationale uddannelsessystemer blev lagt af enevældige monarker som Frederik 5. i Danmark,⁴⁷ Frederik den Store i Preussen og Maria Theresia i Østrig, men at de savnede ressourcer til at gennemføre reformerne effektivt. Det var først under Den Franske Revolution og årtierne derefter, at disse nationale systemer blev konsolideret og fik en permanent institutionaliseret form med »the development of universal forms of provision, the rationalization of administration and institutional structure, and the development of forms of public finance and control«. Denne udvikling blev grundfæstet med hjælp fra staten, med stigende fri skolegang og med krav om mødepligt, som sikrede alle børns skolegang. Ligeledes skete der en udvidelse af ungdomsuddannelse og fremkomst af tekniske og handelsskoler for at møde de nye krav fra industrien. Der blev udviklet et aldersinddelt, hierarkisk system, hvor de enkelte dele var bundet sammen og understøttede hinanden – hvad man i Danmark ville kalde en enhedsskole. Endvidere overgik kontrol med uddannelse i stigende grad til staten, ligesom offentlige skoler kom til at være den fremherskende form i forhold til private og frivillige skoler, hvilket styrkede statens indflydelse på uddannelsesområdet. Green anfører endvidere, at udviklingen gjorde, at staten i forskellige former – gennem national lovgivning og standardlæseplaner – kom til at kontrollere tildeling af midler, tilladelser til oprettelser af og tilsyn med skoler, samt læreres rekruttering, uddannelse og ansættelse.⁴⁸

Green understreger, at udviklingen af offentlig uddannelse kun kan forstås i relation til processen med statsdannelse, som var den proces, hvorved den moderne stat blev konstrueret. Dette omfatter ikke alene konstruktionen af det politiske og administrative regeringsapparat og alle regeringskontrollerede myndigheder, men også dannelse af ideologier og kollektive overbevisninger (»collective beliefs«), som legitimerer statsmagten samt understøtter ideer om nation og nationalkarakter.

Uddannelse blev et led i denne statsdannelse, og derfor kunne staten ikke længere overlade uddannelse til enkeltpersoner eller grupper, idet uddannelse kun kunne udvikle sig på den rette måde, hvis initiativet udgik fra staten. Skolevæsenet i 1800-tallet blev en institution i sig selv, en integreret del af det statslige apparat og en vital støtte for det borgerlige samfunds nye sociale orden.⁴⁹ Han bemærker endvidere, at centraliserede stater skabte centraliserede uddannelsesmæssige bureaukratier, hvorimod mere liberale stater skabte mere decentraliserede systemer.⁵⁰

I Sverige har historikerne Christina Florin og Ulla Johansson belyst den svenske gymnasieskole i perioden 1850-1914. 1800-tallet var ikke blot industrialiseringens tidsalder, men også den periode, hvor skolesystemet opbyggedes og udvikledes. Den store drivkraft i skolens forandringsproces var de forandrede produktionsforhold, hvor repræsentanter for de opstigende sociale klasser gjorde krav på magt og indflydelse samtidig med, at de stræbte efter at omforme skolesystemet efter deres egen klasses formål. Resultatet var et skolesystem, som i organisatorisk henseende kom til at svare til en vertikal, horisontal og kønsspecifik samfundsmæssig arbejdsdeling. De kalder denne proces for »udbildningssystemets marknadisering«, hvor læreplaner tilpasses til de nye kvalifikationskrav, som industrisamfundet stillede.⁵¹

20 Florin og Johansson relaterer deres undersøgelse til Andy Greens teorier om, at det formelle skolesystem var et vigtigt instrument for skabelse af en moderne stat samtidig med, at statsbygningen påvirkede skolesystemets udformning. De mener, at staten både var en forudsætning for og en drivkraft i systematiseringsprocessen. Skolesystemet blev et statsligt produkt, hvor private skoleformer stilledes under statens kontrol eller overførtes til statens ansvarsområde. Grænsen mellem, hvad man tidligere havde betragtet som hørende til forskellige sfærer, og det, som hørte til staten, blev flyttet. Statsinventionen betød regler også for skolens indre liv, som stilledes under statslig kontrol. Dette fordrede en stærk statsmagt, der kunne sætte sine krav igennem, hvilket gjorde sig gældende i Sverige sammen med de politiske magtforhold i statsapparatet, hvilket havde en afgørende betydning for skolesystemet. Staten havde behov for embedsmænd og embedsmænd for uddannelse, og derfor tog skolesystemet del i statsbygningen med et differentieret skolesystem, som fordelte embedsmænd til forskellige positioner.⁵²

Skolesystemets hierarkiske struktur modsvarede en ordning af forskellige kompetenceniveauer, og følgelig blev skolesystemet den central, hvor kompetencer varedeklareredes og niveaugrupperedes i forhold til de forskellige modtagere. Denne organisering af kulturel kapital var langt mere effektiv og mere markedsorienteret end de ubestemte og flydende kompetenceforhold i det tidligere mere vildvoksende skolevæsen. Alle dette krævede statens invention på skolens område i form af en central statsmagt, der kunne opbygge den enhed og standardisering, som var funktionel set ud fra kapitalejernes perspektiv.⁵³

Den danske religionssociolog Niels Reeh har i sin ph.d.-afhandling om faget religion i grundskolen 1721-1975 anlagt et fissionsteoretisk perspektiv på staten: »The state

here is not brought together by a fusion of its internal elements. Instead it is the external pressure exerted by its neighbours that conditions the state. This is the fission perspective on the state, so called because it stresses that the state harbours different interests, groups and forces generally that would tend to separate if there were no external pressure«. Staten betragtes som en politisk organisation, som er i stand til at forhindre andre stater i at invadere dets domæne, hvorfor den er anerkendt af andre stater som en stat med et domæne.

Staten defineres således ikke ved et monopol på voldsudøvelse, men som en defensiv enhed, der har sin egen overlevelse som det primære formål. Derfor organiserer staten sig på en sådan måde, at den kan sikre et effektivt forsvar, og følgelig bliver forsvarspolitik bredt defineret, idet statens indre organisation er et mål til at sikre staten og dens overlevelse. Religion er et af midlerne til at fastholde statens suverænitet og legitimitet over for undersåtterne og få dem til at yde det, som staten kræver (højere skatter, udskrivning, at blive lydige soldater osv.), og følgelig bliver staten den drivende kraft i udbygning af et offentligt skolevæsen.⁵⁴

3.1.2 Grupper i samfundet som den drivende kraft

Den amerikanske sociolog Margaret S. Archer analyserede i 1979 uddannelsessystemers sociale ophav i England, Danmark, Frankrig og Rusland. I sit værk taler Archer om »state educational system«, der betragtes som »a nationwide and differentiated collection of institutions devoted to formal education, whose overall control and supervision is at least partly governmental, and whose component, parts and processes are related to one another«, altså en national og forskelligartet samling af institutioner, som er helliget formel uddannelse, hvor den overordnede kontrol og tilsyn som udgangspunkt er statslig, og hvor de enkelte dele og processer er relateret til hinanden. Ifølge Archer er der tale om en definition, som både lægger vægt på de politiske og de systematiske aspekter, og som insisterer på, at de skal præsenteres sammen, før uddannelse kan tænkes at konstituere et statssystem.⁵⁵

Hun ser uddannelse som en kamp mellem de, som ejer uddannelse, og som derfor også kontrollerer uddannelse, og de, som udfordrer den kontrollerende gruppe. Førstnævnte gruppe kaldes for den uddannelsesmæssige dominante gruppe, som udøver »domination«. Det er den gruppe, som kontrollerer uddannelse og har magten til at definere uddannelse, men hvor det mere er spørgsmålet om at beholde magten end at opnå den. Kontrollen kan fastholdes ved 1) ved monopol på ejerskab af uddannelsesfaciliteter, 2) ved beskyttelsesforanstaltninger for at forhindre andre i at give støtte m.v. til uddannelse og 3) ved legitimerende ideologi om den dominerende gruppes naturlige ret til monopolet og det fornuftige heri.⁵⁶

Modsætningen til »domination« er »assertion« (påstand, hævde), som udøves af den assertive eller hævdeende gruppe. Der er tale om en gruppe, som for alvor kan udfordre den dominante gruppe 1) ved at besidde »bargaining power«, dvs. forhandlingskraft i form af en effektiv, volumenmæssig størrelse og organisatorisk styrke til at udfordre dominationen, og 2) ved at have en modideologi, som udfordrer den dominante gruppes ideologi, og som er udskilt som en særlig ideologi, der legitimerer den

assertive gruppes mål og aktiviteter samt specificerer deres nye definition af læring («instruction»). Og endelig 3) må gruppen indgå i aktiviteter, som kan anvendes til at devaluere den dominante gruppes monopol.⁵⁷

Assertion kan ske ved en restriktiv strategi, hvor lovgivningen anvendes til at underminere den dominerende gruppes monopol, f.eks. ved at organisere offentligt betalt uddannelse,⁵⁸ eller ved en substitutiv strategi, hvor man forsøger at erstatte den dominante gruppe ved at devaluere dens monopol ved konkurrence på uddannelsesmarkedet. Den assertive gruppe udvikler og sørger for nye skoler og lærere, hvorved gruppen indfører deres egen definition på uddannelse. Når en assertiv gruppe første gang indtræder på uddannelsesmarkedet, er det, fordi den søger en megen forskellig form for uddannelse i forhold til det, der er defineret og udbudt af den dominante gruppe,⁵⁹ i Danmark eksempelvis realskoler, friskoler og højskoler.

I Danmark ses denne kamp i slutningen af 1700-tallet, hvor den landøkonomiske elite udformede en assertiv ideologi, som udfordrede den dominante gruppe – kirken – og hvor alliancen mellem de store godsejere og den politiske elite repræsenterede aktiviteter, der underminerede den dominante gruppes monopol. Således havde Den Store Skolekommission af 1789 ifølge Archer det indirekte formål at underminere det kirkelige monopol, hvis de nye politiske mål skulle opnås, men det endte med, at det kirkelige monopol ikke for alvor blev skadet. Præsten på landet var som ofte den eneste lærde person og måske den eneste, der kunne udføre de administrative forretninger, og således beholdt kirken sin dominerende rolle.⁶⁰

22 På samme kan de to første årtier af 1900-tallet ses som en kamp mellem Venstre og Socialdemokratiet om, hvor meget staten skulle kontrollere forandringer inden for uddannelsesområdet. I 1918 pressede Socialdemokratiet regeringspartneren Det Radikale Venstre til at overtage private gymnasieskoler og kun fortsætte med støtte til private skoler, som accepterede ikke at være klasseskoler, underkastede sig tilsyn m.v. Derved underminerede man skolernes institutionelle selvstændighed på den mest udbredte måde, nemlig ved at minimere forskellen mellem privat og offentlig uddannelse. Venstre fastholdt derimod støtten til privat uddannelse uden for megen statslig kontrol med det argument at ville sikre, at fremragende mænd og kvinder med særlige pædagogiske ideer kunne oprette og drive skoler.⁶¹

De to danske historikere Ingrid Markussen og Susanne Wiborg lægger også vægt på grupper i samfundet som de drivende kræfter, men de inddrager tillige andre faktorer. Ingrid Markussen ser blandt drivkræfterne i de skolepolitiske debatter og politiske løsninger arbejderbevægelsens lighedsideologi i Socialdemokratiet og den grundtvigkoldske frihedsideologi hos Det Radikale Venstre, men også stærke personligheder og deres ideologiske holdninger er med til at angive retningen for udviklingen. En anden vigtig faktor har været den skolemæssige praksis, den nedefra kommende påvirkning, f.eks. gennem forsøgsundervisning. Hertil kunne man føje eksempelvis pigeskolens pionerarbejde. Andre faktorer, der har spillet ind, har været lærerne og erhvervslivet. Men også statsadministrationens langsigtede arbejde og dens store lokalkendskab har været en afgørende faktor.⁶²

Hun fremhæver samarbejdet mellem græsrodderne i skolens verden og centraladministrationens embedsmænd som lige så afgørende for udvikling af en landsdækkende skolepolitik som de store ideologiske kampe. Der skal være en vis konsensus mellem det almene (staten), det partikulære (familien) og det særlige (civilsamfundet),⁶³ for uden opbakning i central- og lokaladministration samt i skole og hjem kan ingen politik gennemføres. Her er det værd at bemærke den svenske historiker Lennart Svenssons omtale af skolen, der tilpasses delkulturer og tager udgangspunkt i elevens kulturidentitet,⁶⁴ hvor delkulturer vil være at opfatte som Markussens civilsamfund og kulturidentiteten som Markussens familie.

Både enevælden og folkestyret har været meget åbne over for familien og civilsamfundet, og der er en lang tradition for et stort lokalkendskab og at tage lokale repræsentanter meget seriøst, ligesom staten har inddraget civilsamfundet i udformningen af de opgaver, som skal løses.⁶⁵

Susanne Wiborg har i sin ph.d.-afhandling analyseret den uensartede udvikling af enhedsskoler i Skandinavien, Tyskland og England. Hun opstiller i den forbindelse fire centrale forklaringsmodeller om enhedsskolens udvikling i Skandinavien. Den første forklaringsmodel er, at de skandinaviske lande havde stater, der på et tidligt tidspunkt (17. århundrede) involverede sig i uddannelse, og at det statslige engagement var afgørende for opbygningen af enhedsskolen, idet de lande, som tidligt opbyggede et offentligt skolevæsen, også var dem, der tidligst iværksatte bestræbelser for at skabe et sammenhængende skolesystem.⁶⁶ Som den anden forklaringsmodel ser hun de forholdsvis homogene samfund i Skandinavien, der var en forudsætning for, at en skole, som var fælles for alle børn, kunne opbygges. Dette havde ikke været en mulighed, hvis der havde været store klasse-mæssige forskelle i samfundet.⁶⁷

Den tredje forklaringsmodel omhandler de indflydelsesrige liberale partier med rod i bondebevægelsen eller et særegent politisk 'klima'. Disse partier indførte en mellemskole, der kunne danne forbindelsesled mellem grundskolen og den højere skole og dermed give vertikal sammenhæng.⁶⁸ Endelig rummer den sidste forklaringsmodel den stærke indflydelse fra de socialdemokratiske partier i mellemkrigstiden og især i efterkrigstiden, idet socialdemokraterne i alle landene har spillet en megen væsentlig rolle ved afviklingen af mellemskolen og indførelse af en udelt enhedsskole.⁶⁹

3.1.3 Uddannelserne selv som den drivende kraft

Tyskeren Detlef K. Müller beskrev i 1989 systematiseringsprocessen med udgangspunkt i den tyske gymnasieskole 1800-1940. Han definerede et system således: »Only when the various school forms or educational institutions are interconnected, when the parts of the system are related to each other and their functions interdefined, should one have recourse to the concept of a system«. Kun når de forskellige skoleformer var forbundne, relaterede til hinanden og internt specialiserede i forhold til hinanden, danner de et system. Et skole-/uddannelsessystem repræsenterer således en mere fremskreden fase i udviklingen af skole- og uddannelsessystemer end et skole-/

uddannelsesvæsen.⁷⁰

Müller mener ikke, at staten indtog den afgørende rolle i udviklingen af uddannelsessystemet. Statens handlinger gjorde institutionaliseringen af det moderne uddannelsessystem muligt, idet staten skabte rammerne og i stadig stigende grad fastlagde og kontrollerede processen med udviklingen på uddannelsesområdet, men staten bestemte ikke denne proces. Han mener heller ikke, at der var en statskontrolleret organisation, som omfattede alle uddannelsesinstitutioner, formede dem i henhold til planer, overvågede dem i overensstemmelse med lovgivning og regulerede dem for at opnå sociale og politiske mål. »In the whole history of modern educational developments in all states, new school forms were not in actual fact created; rather, existing institutions were reorganised and reclassified«.⁷¹ Nye skoleformer blev ikke skabt, snarere blev eksisterende institutioner reorganiseret og omdefinert.

De strukturelle forandringer, der omdannede moderne nationale uddannelsesinstitutioner, skal ses som en stigende »systematisation«, der omfatter tre faser. Den første fase er systemets fremkomst (»system emergence«), som omhandler ikke relaterede udviklinger på selvstændige områder, der forudsiger det senere system, mens den anden fase er systemets konstituering (»constitution of the system«) eller den integreret organisering af alle dele af systemet, deres funktionelle artikulation og klassifikation. Den tredje fase er komplettering af systemet (»system complementation«), hvor eksisterende retninger modificeres, der sker integration af områder, som ikke blev integreret i fase to, eller nye institutioner oprettes, som man finder ud af, at man mangler.⁷²

Han konkluderer, at den strukturelle forandring på uddannelsesområdet var en konsekvens af de interne forbindelser mellem social reproduktion, systemets forfatning og udviklingen af uddannelsesteori. Systemdannelsen var ikke et resultat af »strategic conservative planning by the dominant social strata or bureaucraies, but the result of an overall development within a set of educational institutions«.⁷³

24

3.2 Købstædernes skoleforhold

Hvor grundskolen på landet har været genstand for omfattende udforskning, er skolen i købstæder og byer væsentligt mindre udforsket. Før skolereformerne i begyndelsen af 1800-tallet har købstadskolevæsenet ikke adskilt sig synderligt fra almueskolevæsenet, men i løbet af 1800-tallet adskilte de to skoleformer sig fra hinanden, hvortil kom byernes realskoler og siden handelsskoler og tekniske skoler. I de seneste år er der sket en opblomstring inden for udforskningen af købstadskolevæsenet, især fra Søren Kolstrups og Ning de Coninck-Smiths side. Det kan dog ikke skjules, at det er stadig købstadskolen 1880-1920, der er bedst belyst, hvorimod tiden før 1880 og efter 1920 kun er sparsomt undersøgt. I den af Dansk Center for Byhistorie udgivne skriftrække om købstædernes historie er mit bidrag (artikel 1) det første indtil nu, der beskæftiger sig med uddannelsesforhold i købstæderne, og artiklen er også en af de første nyere oversigter, der sammenfatter vor viden på dette område.

Lokalt foreligger der en række bidrag om de store byer (København, Odense og

Århus), men også for enkelte byers vedkommende, især en række jyske byer som Esbjerg, Fredericia, Vejle, Herning og Holstebro, både i form af byhistorier og værker om det lokale skolevæsen. Ser man på disse byhistorier, der ofte er skrevet af professionelle historikere eller trænede lokalhistorikere, er der en række gennemgående træk, som her skal illustreres ved hjælp af værkerne om Roskilde, Kerteminde, Fredericia, Randers og Grenå.⁷⁴ I skildringen af købstadens skolevæsen indgår som faste bestanddele antallet af lærere og elever, bygningshistorie (især skolars oprettelse og skolebygningers opførelse) samt spændende sager og sjove episoder krydret med skoleerindringer. Skildringen baserer sig ofte på de velkendte og i reglen trykte kilder. Endvidere er det meget karakteristisk, at hovedvægten ligger efter 1814, som ses som året for etableringen af et skolevæsen. Derimod savner man en beskrivelse af, hvad eleverne lærte i skolen, og hvordan de oplevede skolegangen. Også konflikten mellem skolegang og børnearbejde og de mange skoleforsømmelser træder ikke så ofte i forgrunden, ligesom tiltagene over for børn fra mindre bemidlede hjem – f.eks. skolebespisning og skolesundhedspleje – kunne fortjene mere plads, idet disse forhold havde en væsentlig indvirkning på barnets udbytte af den undervisning, der blev givet.

I mange af værkerne nævnes også byens private skoler, men oftest ligger fokus på de kommunale skoler; de private skoler nævnes kun ved konstatering af, at der f.eks. i 1892 var så og så mange. I artikel 2 gives der en indgående skildring af en del af det højere private skolevæsen i to danske købstæder, nemlig de private mellem- og real-skoler. Udviklingen ses fra de private skolars side, dog i sammenhæng med byernes øvrige skolevæsen og især kommuneskolen.

3.3 Realskolevæsenet

Hvad angår realskolevæsenet (mellem- og realskolen), er undervisningsinspektør Frederik Rønnings nu forældede oversigtsværk fra 1916⁷⁵ stadig referenceværket, som senere fremstillinger har bygget på, bl.a. i *Opdragelse og Undervisning* (1948)⁷⁶ og V. Skovgaard-Petersens og Harry Haues disputatser.⁷⁷ Der er som sagt tale om et nu forældet oversigtsværk, der ikke for alvor inddrager de store debatter i 1830'erne og 1840'erne samt 1870'erne og 1890'erne, og som heller ikke ser realskolevæsenet i sammenhæng med den samfunds- og uddannelsesmæssige udvikling. Mine studier (især artikel 3, men også artiklerne 2 og 6) er blandt de første, der kortlægger realskolevæsenets historie i 1800-tallet og i første halvdel af 1900-tallet. Artikel 3 rummer således en skildring af det danske realskolevæsens generelle udvikling fra 1830'erne til 1920'erne, hvor realskolevæsenet ikke ses isoleret, men som en del af det omliggende samfund og de øvrige uddannelser.

På samme måde følges den lokale udvikling i artikel 2 ved at se på, hvordan udviklingen formede sig i to købstæder (Esbjerg og Randers) og en stationsby (Jyderup). Skolen på disse steder ses som tidligere nævnt ikke isoleret, men som en del af de undervisningstilbud, der fandtes lokalt. Det er ikke kun institutionen, der er i fokus, men hvordan den formåede at overleve og tilpasse sig.

3.4 Uddannelse af lærere

Med trebindsværket *Dansk Læreruddannelse* foreligger der en omfattende analyse af 200 års læreruddannelse, både den generelle udvikling, lærerindeuddannelse og seminariernes betydning for lokalsamfundene.⁷⁸ Artikel 5, der beskriver læreruddannelsen 1820-1860, indgår som en del af dette værk. Der er tale om den første grundlæggende udforskning, som sammenfatter vores viden på dette felt. Værket bærer dog præg af at være skrevet over en 14-årig periode, hvor det har været svært at bevare den røde tråd igennem hele forløbet, og fokus ligger derfor forskellige steder i de enkelte bidrag. Det har også bevirket, at bidragene har fået en lidt uensartet udformning. Blandt de svage dele af værket er Tage Kampmanns bidrag om perioden 1945-1991, der på mange måder er hans egne erindringer. Skildringen af 1990'erne vidner om den pågældende forfatters personlige engagement og ansættelse i seminarieverdenen.⁷⁹ Dele af trebindsværket er i 2008 blevet suppleret af Karen B. Braads historiske undersøgelse af teori, praksis og praktik i læreruddannelsen.⁸⁰

Om Danmarks Lærerhøjskole (DLH) findes der flere værker, som belyser skolens udvikling med fokus på markante begivenheder og perioder.⁸¹ På det lokale plan kan man følge udviklingen i de enkelte seminariers jubilæumsskrifter; fyldigst skildret er Jonstrup og Tønder, som hører til de første seminarier fra perioden omkring 1790.⁸²

Hvor den almindelige grundskolelæreruddannelse således er fyldigt beskrevet, er dette næsten ikke tilfældet med de bestræbelser, der fandt sted for at udruste mellem- og realskolevæsenets lærere til deres gerning. Problematikken nævnes i DLH's jubilæumsværker og en oversigtsartikel af Harald Torpe,⁸³ men fokus har været på grundskolelæreren. Artikel 6 er således den første udforskning af dette emne, som spillede en vigtig rolle i læreruddannelsesdebatten især efter indførelsen af mellem-skolen i 1903. Artiklen rummer ligeledes en skildring af Realskoleseminariet, hvis historie ikke tidligere har været behandlet.

4. Kilder og litteratur

Kildegrundlaget for studierne er et stort trykt og utrykt materiale, jf. kilde- og litteraturfortegnelsen. Ved udarbejdelse af de enkelte artikler er der valgt materiale, som kunne belyse den problemstilling eller det emne, som var genstand for undersøgelse i den pågældende artikel. Kilderne er således valgt ud fra de spørgsmål, som jeg har stillet i artiklerne, og disse spørgsmål har været med til at styre indsamling af kildemateriale, jf. ovenfor om funktionelt afgrænsede problemstillinger. Afhængig af genstandsfeltet har der i de enkelte artikler været benyttet materiale, som rummer normative udsagn, og som belyser lovgivning, regelfortolkning og præcedens, men også materiale, der indeholder kognitive udsagn om eksisterende forhold, og som kan belyse praksis og lokale forhold. Således er der til belysning af centrale, landsdækkende forhold anvendt normativt materiale fra de centrale institutioner, mens der ved undersøgelse af lokale forhold er inddraget materiale, som belyser praksis på det pågældende sted.

Det utrykte materiale findes i arkiverne fra de institutioner, der har forvaltet uddannelsesområdet i den skildrede periode: Danske Kancelli, Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (Kultusministeriet) og Undervisningsministeriet med dets underliggende institutioner i Rigsarkivet og landsarkiverne. Fra de centrale myndigheder – Danske Kancelli, Kultusministeriet og Undervisningsministeriet – er anvendt journaler, journalsager og brevkopibøger. Mange af sagerne er opsporet gennem systematisk gennemgang eller henvisninger fra trykt, samtidigt materiale. Materialet i disse arkiver belyser dels normative forhold i form af regelfastsættelse, dels praktiske forhold i form af afgørelser og regelfortolkninger i konkrete sager. Det giver således mulighed for at konfrontere regelfastsættelse mod praksis.

27

Centraladministrationens materiale kan også anvendes i de tilfælde, hvor der ikke findes bevaret lokalt materiale i særligt stort omfang, som det bl.a. gør sig gældende med Realskoleseminariet, hvor det bevarede arkiv kun omfatter en eksamensprotokol og en elevprotokol. Her kan Kultusministeriets arkiv – sammen med samtidige, trykte kilder – belyse seminariets oprettelse og undervisning, jf. nedenfor om *Meddelelser*. Ligeledes er der inddraget skoleplaner og skoleberetninger fra Kancelliets og ministeriets arkiv til at belyse den lokale skoleudvikling i artikel 2. Skoleplanerne viser, hvordan man forestillede sig, at skolevæsenet i den enkelte kommune skulle organiseres, og de er derfor normative kilder. Skoleberetningerne rummer oplysninger om skolevæsenets årlige tilstand i de enkelte kommuner og skoledistrikter, og de kan give et billede af, hvordan skolevæsenet faktisk fungerede.

På samme måde giver arkivet efter Undervisningsinspektionen for Mellem- og Realskolerne en mængde oplysninger om de lokale mellem- og realskolars forhold, oplysninger som ikke i alle tilfælde gik videre til ministeriet, både da afgørelseskompetencen lå hos Undervisningsinspektionen, og fordi skolerne spurgte

inspektionen til råds og orienterede om stort og småt.

Det trykte kildemateriale, som i lige så høj grad danner grundlaget for afhandlingen, er den samtidige litteratur og debat om uddannelsernes opbygning, indhold og form. En række samtidige tidsskrifter på uddannelsesområdet er gennemgået systematisk i forbindelse med udarbejdelsen af de enkelte artikler, primært med det formål for at finde materiale, men samtidig har gennemgangen givet et godt indtryk af den samtidige debat og uddannelseslitteratur fra 1830'erne til begyndelsen af 1900-tallet. Mange tidsskrifter var fagorganer for en kreds eller forening, og man skal derfor være opmærksom på, at det er deres version af begivenhederne eller redaktørernes politiske holdning, man får.⁸⁴ Det gør sig bl.a. gældende med *Den danske Realskole* og *Danmarks Lærerforenings Medlemsblad/Folkeskolen*, der var foreningsblade for henholdsvis Danmarks Realskoleforening og Danmarks Lærerforening.

En anden samtidig kildeggruppe er betænkninger, som ikke alene rummer en redegørelse for hidtidig lovgivning og praksis, men også overvejelser om forandringer og reformer. Ligeledes er anvendt lovsamlinger, administrative håndbøger og forhandlinger på Rigsdagen.

I 1830'erne og 1840'erne udgav H.P. Selmer *Akademiske Tidende* og senere *Aarbog for Københavns Universitet og øvrige højere Undervisningsanstalter*, som bl.a. rummer lovgivning, betænkninger m.v. Efterfølgeren til disse to årbøger blev de af Kultusministeriet og senere Undervisningsministeriet udsendte årlige *Meddelelser ang. de lærde Skoler/højere Almenskoler*, som er en af de centrale kilder til mellem- og realskolevæsnets og gymnasieskolens historie i perioden 1849-1962. Heri findes oversigt over eksamensberettigede skoler, fortegnelser over dimittender (med deres karakterer), forhold om skolernes indre liv (økonomi og personaleforhold), de stillede eksamensopgaver m.v. Endvidere rummer *Meddelelser* materiale om lovgivning og administrative forskrifter, herunder også det lovforberedende materiale med de indkomne betænkninger og høringssvar aftrykt, ligesom man ofte finder sammendrag af forhandlingerne på Rigsdagen eller i nedsatte udvalg. Derfor kan man i en række tilfælde 'nøjes' med at benytte *Meddelelser*, som det er tilfældet med artiklen om statens overtagelse af gymnasieskolerne i 1918-1919 (artikel 4). En undersøgelse af Undervisningsministeriets sag om overtagelsen viser, at det originale kildemateriale ikke rummer væsentligt materiale, som ikke findes trykt i *Meddelelser* eller *Rigsdagstidende*.⁸⁵ Samme fyldige kildeudgivelse findes for de højere læreanstalters vedkommende i *Meddelelser ang. Københavns Universitet, den polytechniske Læreanstalt, Sorøe Academie og de lærde Skoler*, senere *Aarbog for Københavns Universitet, Kommunitetet og Den Polytechniske Læreranstalt* 1849-1948 (Kbh. 1860-1964). En tilsvarende kildeudgave for grundskolens vedkommende har man først fra 1934, hvor Undervisningsministeriet begyndte publiceringen af *Meddelelser vedrørende Folkeskolen, Ungdomsundervisningen og Læreruddannelsen* 1933-1959 (Kbh. 1934-62), der mere har karakter af årbog med artikler og de i året udkomne love, bekendtgørelser og cirkulærer m.v.

Til belysning af lokale forhold er der i en række tilfælde anvendt årsberetninger

fra de lokale kommunale skolevæsener og skoler. Beretningerne fra de kommunale skolevæsener er især anvendt til at udarbejde statistik over elevfordelingen i kommunens offentlige og private skoler, hvorimod årsberetningerne fra de enkelte skoler belyser skolens indre forhold: om- og tilbygninger, tiltrædende og afgående lærere, skolepenge, elev- og dimittendfortegnelser osv. Årsberetningerne fra de kommunale skolevæsener og fra de enkelte skoler var kommunens / skolens ansigt udadtil, og beretningerne kan derfor være farvet af, at man har villet formidle et bestemt (positivt) signal til offentlighed og forældrekreds, for skolernes vedkommende for at tiltrække 'kunder'.

Endelig der er inddraget dels generel litteratur om perioden og periodens uddannelser, både oversigtsværker og nærstudier, dels en række lokalstudier.

5. Præsentation af afhandlingens hoveddele og artikler

Afhandlingen er struktureret i tre hoveddele, der hver består af to artikler. Til hver hoveddel er der valgt et overordnet begreb som forklaringsramme for den udvikling, der skildres i artiklerne. De enkelte hovedbegreber præsenteres og diskuteres nedenfor.

5.1 Decentral uddannelse

Afhandlingens del 1, Decentral uddannelse, omhandler købstædernes⁸⁶ og byernes⁸⁷ skolehistorie og består af en oversigt samt en artikel. Dansk uddannelsespolitik inden for de grundlæggende skoleuddannelser er kendetegnet ved, at der fra centralt hold fastlægges rammelovgivning, som implementeres lokalt og med stort råderum til at vælge forskellige løsninger. Der er således tale om en decentral uddannelsestænkning.

Oversigtsartiklen har titlen *Urban Schools, 1537-1850* (artikel 1) og rummer en samlet gennemgang af købstædernes skolevæsen fra reformationen til enevældens afslutning.⁸⁸ Den omfatter både almue- og borgerskolevæsenet, det lærde skolevæsen og realskolevæsenet. Byerne havde et forholdsvis frit råderum til at udfylde de fra centralt hold fastlagte retningslinjer, og oversigten viser, hvordan man lokalt implementerede disse retningslinjer.

Et nærstudie af den senere udvikling af købstadskolens historie findes i *Realt og lokalt. Den lokale realskole 1850-1970* (artikel 2), hvor realskolevæsenets udvikling lokalt følges i to købstæder og et landdistrikt.⁸⁹ I modsætning til mere traditionelle lokalstudier er det realskolevæsenet, der er i fokus. Realskolevæsenet ses dog ikke isoleret, men som en del af byens uddannelsestilbud, og artiklen viser, hvordan især den private realskole implementerede rammelovgivningen for realskolevæsenet, og hvilke strategier skolelederne forfulgte for at overleve og tilpasse sig den lokale situation.

Tim Knudsen har i sit værk om dansk demokratihistorie 1660-1973 fremhævet som et af de danske institutionelle særpræg den høje grad af decentralisering af opgaver og beslutningskompetence til kommuner og amter. Han ser det som en naturlig udvikling af det særlige forhold mellem kongemagten og den lutherske kirke, hvor kirken blev anvendt som en støtte i bestræbelserne på at opbygge statsmagt og nation lokalt. Kirken var dermed med til at muliggøre en udbygning af kommunestyret i 1800-tallets første halvdel, hvilket gjorde det naturligt at udvikle et betydeligt offentligt ansvar for hele befolkningens uddannelse, sociale, sundhedsmæssige og kulturelle forhold. Dette er ifølge Knudsen baggrunden for, at kommunerne har fået en så stærk placering i den offentlige forvaltning.⁹⁰

Siden 1708 har ansvaret for grundskoleuddannelse været placeret lokalt og lokalt finansieret, hvilket stadfæstedes for landdistrikternes vedkommende med 1739-skoleforordningen. Her blev opbygningen af en landsdækkende grundskole på landet til et lokalt anliggende, som også skulle finansieres lokalt: præsten stod i spidsen for sognets skolevæsen, mens udgifterne blev båret af bønderne. Statsmagten indskrænkede sig til at fastlægge de overordnede rammer for grundskolens virksomhed. Denne udvikling fortsatte med 1814-anordningerne, der fastslog grundskolen som en decentral, kommunal opgave, som også skulle finansieres decentralt. Igen fastlagde staten kun de overordnede retningslinjer og førte tilsyn og overlod det til købstæderne og sognene – senere kommunerne – at udfylde rammelovgivningen (artikel 1).

Denne tradition er stadig eksisterende, hvor grundskolen i princippet er decentralt styret, og hvor det er de kommunale myndigheder, som fastlægger læseplaner, timefordelingsplaner og budgetter, mens undervisningsministeren fastlægger de overordnede mål for undervisningen i de enkelte fag.⁹¹ Statens driftsansvar i den undersøgte periode begrænsede sig til en række gymnasieskoler (lærde skoler), Københavns Universitet samt andre højere læreanstalter.

Desamme forhold gjorde sig gældende for det lokale realskolevæsens vedkommende (artikel 2), hvor statsmagten fastlagde de overordnede rammer (eksamensformer og tilsyn) og overlod det til lokalsamfundene (private og kommunerne) at opbygge og finansiere realskoler. Og realskoleformen blev derefter i høj grad en decentral uddannelse, hvor det ikke var staten, men kommuner og privatpersoner, som havde den afgørende indflydelse på skolernes fremvækst og udvikling.

Forholdet mellem decentral uddannelse og privat uddannelse diskuteres nedenfor.

5.2 Privat uddannelse

Del 2, Privat uddannelse, er en undersøgelse af de private skoler i byerne og hovedstaden i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet, eksemplificeret ved det tidlige realskolevæsen og ved gymnasieskolen. I de første 130 år af realskolernes historie var den private ejerform dominerende blandt realskolerne (bortset fra de statslige lærde skolars realklasser), som blev udviklet i et modspil til de offentlige uddannelsesstilbud. Det private element var tillige stærkt blandt de lærde skoler i hovedstaden, hvor gymnasiedrift til langt op i 1900-tallet var tænkt som en forretning.

Realskolen i debat og lovgivning 1814-1923 (artikel 3) rummer en omfattende undersøgelse af den politiske og offentlige debat om realskolevæsenets organisatoriske og indholdsmæssige form gennem 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet.⁹² Det beskrives, hvad beslutningstagere og debattører lagde i begrebet »realskole« og »realundervisning« igennem perioden, og hvordan begreberne ændrede sig. Ligeledes kastes der lys over forsøgene på at indplacere realskolevæsenet i uddannelsestænkningen, således at der kunne skabes en organisk sammenhæng mellem de enkelte uddannelsesformer. Der er tale om ny viden om den danske realskoles tidlige historie, en periode, der ikke har været udførligt skildret siden

Frederik Rønnings oversigtsværk fra 1916. Udviklingen undersøges frem til afgivelsen af Den Store Skolekommissions betænkning i 1923.

Med *Skoledrift – ikke forretning, men samfundsopgave* (artikel 4) undersøges det private højere skolevæsen i hovedstaden og til dels i provinsen fra 1890'erne til 1918/19.⁹³ Det vises, hvordan der i løbet af et par årtier skete en afgørende ændring i synet på privat gymnasiedrift. De private gymnasieskolars økonomiske krise fik politikere og meningsdannere til at nytænke gymnasiedrift, idet man måtte indse, at den gymnasiale ungdomsuddannelse ikke var en forretning, men en samfundsopgave, som det offentlige – staten og kommunerne – måtte varetage.

I skoleanordningen for København af 1844 står der om private skoler: »Private Skoler ere de, som Selskaber eller enkelte Personer have oprettet eller herefter oprette uden Bekostning for det Offentlige, og almindeligviis imod Betaling af de Skolesøgende«.⁹⁴ I denne definition lå en klar skelnen mellem skoler, hvor skolegang blev betalt af det offentlige, og skoler, hvor skolegang ikke blev betalt af det offentlige. Til slutningen af 1800-tallet kunne man også operere med denne skelnen mellem uddannelsesinstitutioner ejet af en privatperson eller et selskab og uddannelsesinstitutioner drevet af stat eller kommune.

I takt med at det offentliges tilskud (først og fremmest fra staten) til private uddannelsesinstitutioner øgedes fra anden halvdel af det 19. århundrede og i begyndelsen af det 20. århundrede, kom tilskudsmidlerne til at udgøre en stadig større del af institutionernes indkomstgrundlag. Allerede fra 1850'erne blev der givet statstilskud til højskoler og landbrugsskoler, fra 1870'erne til realskoler, fra 1880'erne til tekniske skoler og handelsskoler, fra 1894 til seminarier, fra 1907/08 til husholdningsskoler, til efterskoler 1915 og til gymnasieskoler 1918. Denne udvikling har medført, at privat uddannelse har udviklet sig til at blive en semioffentlig uddannelse, idet uddannelsernes væsentligste indtægtskilde er tilskud fra kommunen og især staten, ligesom det offentliges indseende med de enkelte uddannelser er vokset meget. Kan man tale om privat uddannelse, når den overvejende del af indtægtsgrundlaget kommer fra det offentlige, og når det offentliges indseende omfatter uddannelsens indre og ydre del? Og hvordan skal man definere privat uddannelse?

De to danske uddannelseshistorikere Gunhild Nissen og Vagn Skovgaard-Petersen talte i 1994 om to traditioner eller idealtyper i dansk skoleudvikling. Der var dels den statslige skoledrift med »pligter over for fælles standarder i skolens indhold og lige vilkår for alle sociale grupper i samfundet«, dels »en fri skolebevægelse«, der tager udgangspunkt i hjemmenes værdinormer, og som lægger vægt på barnets udvikling i forlængelse af barnelivet i hjemmet. Den frie skolebevægelse blev set som udtryk for hjemmenes omsorg for den næste generation og som tilskyndelse til fornyelse af skolens opgaver.⁹⁵ Det problematiske ved denne opdeling er, at den frie skolebevægelse associeres mere med de grundtvig-koldske friskoler, efterskolerne og højskolebevægelsen end med de private eksamensskoler, og de to forfattere nævner da også friskolerne, pigeskolerne samt ungdoms- og voksenoplysningen som eksempler på den frie skolebevægelse.

Lennart Svensson, svensk uddannelseshistoriker, gjorde sig i 1994 nogle principielle overvejelser om forskelle mellem offentlig og privat skole – overvejelser, som er set i en megen nutidig situation, men som også kan anvendes ved historiske undersøgelser. Han anvender begrebet »offentligt« for at betegne »beroende av och öppenhet mot samhälleliga organ och grupper, som representerar en stor del av samhället«, idet skolerne indgår i »ett samhälleligt och statligt reglerat sammehang, som bestämmer utrymmet för det offentliga och privata inflytandet inom såväl statlige, kommunala som fritstående skolor«. Den principielle forskel mellem offentlig og privat skole skal ikke så meget søges i den institutionelle form, men gælder uddannelsens sociokulturelle natur, lærevilkår og den aktuelle sociokulturelle situation.⁹⁶

Der er forskellige årsager til, at en eller flere personer opretter en privat skole, men det fælles er en tilstrækkelig stærk interesse for at oprette en uddannelse ved afsavn af uddannelse eller oprettelse af alternativ uddannelse i forhold til allerede eksisterende uddannelse. De fleste private skoler er oprettet af personer med »et stort ideologisk og praktisk engagemang för fostran och bildning, ofta med stöd av någon organisation«. Man kan oprette en skole for at ville uddanne inden for et nyt kundskabsområde, ved ønske om specialisering eller for at tjene penge, ligesom grundene til en ny eller en ændret uddannelse kan være af mere generel karakter – at man vil gå i spidsen for en almen udvikling – eller af mere lokal karakter, fordi man ønsker at løse lokale forhold.⁹⁷

For Lennart Svensson at se tager den offentlige skole udgangspunkt i en bred sociokulturel kontekst, som er fælles for alle skoler og elever, og hvor der fokuseres på almene og fælles uddannelsesbehov. Skolen betoner ligeledes enhed med et system og har principielt et indhold, som ligger nærmere den dominerende kultur. Den private skole tager derimod udgangspunkt i en begrænset og lokal/speciel sociokulturel kontekst, hvor skolen tilpasses delkulturer og tager udgangspunkt i elevernes kulturidentitet.⁹⁸ Modsætningen er således mere mellem statsniveau og lokalniveau, hvorimod ejerskab ikke ses som den afgørende faktor.

33

Fremkomsten af de private gymnasieskoler i hovedstadsområdet (artikel 4) repræsenterer et afsavn af uddannelsesinstitutioner, fordi der kun eksisterende en statslig gymnasieskole i København, Metropolitanskolen, idet Venstre ikke ønskede at oprette flere statslige gymnasieskoler – tværtimod stillede partiet flere gange forslag om at nedlægge Metropolitanskolen og overlade det lærde skolevæsen til det private initiativ.⁹⁹ For en del af de private skoler, nemlig pigeskolerne, havde oprettelsen et mere ideologisk udgangspunkt, idet man ønskede at skabe en alternativ uddannelse med et »pædagogisk Særpræg«, som man i begyndelsen af 1900-tallet kaldte det ideologiske engagement. Og det var derfor, at pigeskolerne i 1918-1919 ønskede at forblive selvstændige, fordi de var bange for at miste det ideologiske engagement ved en statsovertagelse.

For realskolevæsenets vedkommende (artikel 3) gjorde det sig gældende, at det var en løsning på afsavn af uddannelsesinstitutioner især i købstæderne og de nye byer, hvor der ikke fandtes den specialisering på handels- og kontorområdet, som borgerne ønskede. Men realskolevæsenet repræsenterede også en alternativ

uddannelse i forhold til den eksisterende grundskole og det lærde skolevæsen ved at give en kompetencegivende uddannelse, der niveaumæssigt lå over grundskolens niveau, men under det lærde skolevæsens. Og ligesom den private gymnasieskole i København blev mange af realskolerne oprettet for at opfylde et lokalt behov. Endelig var både de private gymnasieskoler og de private realskoler også virksomheder, hvor der skulle tjenes penge for at opretholde forretningen, hvis kerneprodukt var uddannelse.

Om forholdet mellem privat uddannelse og decentral uddannelse

Der vil i mange tilfælde være tale om et sammenfald af decentral og privat uddannelse, navnlig for de uddannelser, der lå efter grundskolen, f.eks. de private realskoler eller private grundskoler i købstæderne, og man kan derfor spørge, om ikke decentral og privat uddannelse er to sider af samme sag. Det er det imidlertid ikke altid. Man kan godt have et decentralt uddannelsesvæsen, hvor opgaver og beslutningskompetence er placeret decentralt, f.eks. hos kommuner eller en udpeget gruppe af borgere i lokalsamfundet, men hvor det samtidig er besluttet, at al uddannelse skal foregå i offentligt regi. I sådanne tilfælde vil der ifølge den amerikanske sociolog Margaret S. Archer være tale om »domination«, hvor en gruppe dominerer og har magten til at definere uddannelse, hvilket kan gøres 1) ved monopol på at eje uddannelsesfaciliteter, 2) ved beskyttelsesforanstaltninger for at forhindre andre i at give støtte m.v. til uddannelse og 3) ved en legitimerende ideologi om den dominerende gruppes naturlige ret til monopol.¹⁰⁰ På tilsvarende vis kan man godt have et statsligt uddannelsessystem, hvor beslutningskompetence og opgavevaretagelse ligger centralt uden lokal inddragelse, men hvor det er tilladt for private personer og foreninger at drive uddannelse. Dette var f.eks. tilfældet med gymnasieskolen, som var en statsopgave, der blev varetaget fra centralt hold af Undervisningsministeriet og dets forgængere, men hvor man også tillod private gymnasieskoler, som det f.eks. var tilfældet i hovedstadsområdet (artikel 3).

34

5.3 Professionsuddannelse

Del 3, Professionsuddannelse, rummer to bidrag til læreruddannelsens historie fra begyndelsen af 1800-tallet til midten af 1900-tallet, dels generalistuddannelsen til grundskolelærer fra 1820'erne til 1860'erne (folkelæreren), dels specialistuddannelsen til lærer i mellem- og realskolen fra 1860'erne til 1960'erne (faglæreren).

I artikel 5, *Nedlæggelser og stilstand – læreruddannelsen ca. 1820 til 1860*, skildres stilstandsperioden oven på de store reformer, som blev implementeret i en tid med økonomisk krise, nedskæringer og seminarielukninger, og hvor initiativet til nye tiltag kom fra de enkelte seminarier.¹⁰¹ Perioden rummer dog også 1850'ernes diskussioner om læreruddannelsen, hvor en ny uddannelsestænkning tonede frem, og hvor man forsøgte at opbygge en videregående uddannelse i form af de monradiske kurser.

Artikel 6, *En realskolelæreruddannelse? Uddannelsesmuligheder for mellem-*

og realskolens lærere, ser på de bestræbelser, som pågik i perioden 1860'erne til 1960'erne for at skabe en særlig læreruddannelse for mellem- og realskolelærere, enten i form af videreuddannelse eller ved en særlig realskolelæreruddannelse.¹⁰² I takt med udvidelsen af fagrækken i grundskolen og etableringen af realskolelæreren ændredes synet på, hvad en lærer skulle kunne, og der blev stillet flere krav til læreruddannelsen, også fra Danmarks Lærerforenings side.

Ved studiet af professioner og professionalisering er der tre tilgange, som den svenske historiker Rolf Torstendahl har bemærket. For det første er der en karakteristik af professioner, professionalisme og professionalisering for at finde en god basis for at klassificere erhverv og folk. Dernæst er der identifikation af relationer/konflikter mellem en (professionel) erhvervsgruppe og andre grupper og de overordnede intentioner, som leder den førstnævnte gruppe imod hinanden eller flere andre. Og for det tredje er der undersøgelse af relationerne mellem en erhvervsgruppe, som antages at være professionelle, i forhold til andre grupper over en længere tidsperiode for at se forandringer inden for en profession og for at se betingelserne for professioner i samfundet. Den første tilgang kan anvendes ved erhverv, som man klart kan identificere som professioner, mens tilgang nummer to vil kunne gøre det muligt at identificere grupper, som har antaget en professionaliseringsstrategi, men hvor det ikke har lykkedes at opnå anerkendelse som en professionel gruppe, eller grupper, som har anvendt professionaliseringsstrategier såvel som andre strategier. Tilgang nummer tre hjælper til at opdage både interne forandringer i professioner og deres tilpasninger til et samfund i forandring. Den første tilgang sigter til at identificere, hvilke som er professioner, mens den anden sigter til at finde ud af, hvilke grupper der optræder professionelt, og den tredje tilgang hvordan professionelle grupper forandrer sig.¹⁰³ I de to ovennævnte bidrag vil der i artikel 5 være tale om tilgang nummer et, idet der var tale om en klart identificerbar profession, nemlig grundskolelæreren uddannet fra et af de statslige seminarier, som var reguleret af 1818-seminariereglementet. I artikel seks vil der være tale om tilgang nummer to, idet realskolelærerne udgjorde, i en eller anden form, en profession eller i hvert fald forsøgte at optræde som en profession, jf. nedenfor.

Som de to tyske forskere Werner Conze og Jürgen Kocka anfører, har der ikke tidligere været skelnet klart mellem erhverv (på tysk »Beruf«) og profession, der ofte er blevet opfattet som det samme,¹⁰⁴ hvilket også er tilfældet i Danmark. Selve begrebet professionalisering er udviklet i nyere amerikansk sociologi af ordet profession.¹⁰⁵ Conze og Kocka definerer professionalisering som »den vielfältigen Prozeß, durch den sich ein Beruf allmählich zur 'profession' verwandelt, teilweise als Umformung eines vorher bereits bestehenden Bildungsberufs (so Pfarrer, Berufe mit juristischer Vorbildung, Ärzte), teilweise neu (wie bei den Chemikern), teilweise durch Überformung bis dahin anders wahrgenommener Berufstätigkeiten durch Hinzufügung spezifisch professioneller Dimensionen (so Späth über die Ingenieure)«. ¹⁰⁶ Der er således tale om en proces, hvorved et erhverv omdannes til en profession, til dels gennem omdannelse af eksisterende erhverv, til dels gennem nye professioner

og til dels gennem overførelse af tidligere udført beskæftigelse til specialiserede, professionelle personer. De to forfattere, der ser staten som den centrale aktør i professionaliseringsprocessen, mener tillige, at professionaliseringsbegrebet også kan anvendes socialhistorisk og konflikt sociologisk, fordi professionalisering tillige er »Prozeß der Durchsetzung von Interessen, als Zugewinn der einen (z. B. der Ärzte) und Verlust der andern ('Kurfuscher'), als Herausbildung neuer Privilegien under Herrschaftsverhältnisse...«, altså hvordan bestemte interesser blev sat på dagsordenen, og hvordan visse grupper vandt og blev til »læger«, mens andre tabte og blev til »kvaksalvere«. ¹⁰⁷

I Danmark vil denne proces kunne ses i grundskolelærerhvervet, hvor det hidtidige lærerhverv blev omdannet fra et erhverv uden krav til kompetencer og eksamen til en profession gennem læreruddannelseslovene af 1818, 1857 og 1894 samt efteruddannelsen på de monradske kurser fra 1857. Ved disse love blev der skabt en ny profession, hvor det var intentionen, at specielt uddannede lærere skulle overtage skolearbejdet og erstatte den brogede skare af lærere, der hidtidigt havde virket i grundskolen. Man kan også anskue forsøgene på at skabe en særlig realskolelæreruddannelse som et forsøg på at skabe en ny profession ved at overføre dele af et eksisterende erhverv til den nye realskolelærer, ved tilføring af nye fag og ved at lade specialiserede kræfter overtage opgaver, som tidligere havde ligget hos den seminarieuddannede lærer. Og her spillede konfliktaspektet ind: om der skulle være to slags lærere på den fælles arbejdsmark, hvor realskolelæreren var bedre lønnet og bedre uddannet end grundskolelæreren, eller om der skulle være én læreruddannelse, der kvalificerede til at undervise i hele grundskolen, for hvilket Danmarks Lærerforening kæmpede for at sikre grundskolen for sine medlemmer.

36 Der findes i forskningen forskellige definitioner på profession. ¹⁰⁸ Den amerikanske forsker Charles E. McClelland har defineret profession som »Beruf, der andauernde, praktisch ausschließliche Arbeit im Dienstleistungssektor aufgrund langjähriger, spezialisierter Ausbildung auf tertiärer Ebene und nach Ausweisung eines entsprechenden kognitiven Wissens durch Examen verlangt«. ¹⁰⁹ Her er der således tale om erhverv, som kræver en årelang, specialiseret uddannelse, der afsluttes med eksamen, og som giver en særlig viden.

På linje hermed er den svenske sociolog Thomas Brante: »Professions are 'non-manual full-time occupations which presuppose a long specialized and tendentiously also scholarly ... training which imparts specific, generalizable and theoretical professional knowledge, often proven by examination'«. ¹¹⁰ Igen er det en længerevarende specialiseret og ofte akademisk uddannelse, der resulterer i en specifik, generel og teoretisk viden, ofte underkastet en afsluttende eksamen. Brante understreger dog, at formel uddannelse og eksamination ikke skal fremhæves for meget, til dels fordi mange professionelle opnår store dele af deres erhvervsmæssige færdigheder *efter* formel uddannelse. ¹¹¹

Den danske historiker Henrik Harnow, der er inspireret af de to britiske forskere J.E. Gerstl og S.P. Hutton, mener, at profession er forskellig fra erhverv, men kun

gradsforskellig. Ifølge Harnow vil en profession bestå af »en gruppe med en høj grad af specialiseret, teoretisk viden eller kunnen, som fører denne kunnen ud i livet under hensyntagen til en særlig etik og korpsånd. Denne etik og korpsånden skyldes typisk fælles uddannelsesbaggrund, fælles holdninger og metoder«. Han understreger bl.a. gruppens fremhævelse af at besidde en særlig, esoterisk viden og forsøg på at opstille afgrænsninger nedadtil. Endvidere vil der ske dannelse af professionsforeninger, som håndhæver uddannelse og status, samt forsøg på at tiltage sig magt eller opnå indflydelse på sine særlige områder, ligesom forsøg på at monopolisere de opgaver, som foreningen og dens medlemmer udfører.¹¹²

Selvom disse definitioner kan forekomme forskellige, synes der dog at være enighed om, at profession er et erhverv, som bygger på en langvarig, specialiseret uddannelse, der giver en specialiseret, teoretisk viden eller kunnen, og som afsluttes med eksamen. Hertil kan man føje »særlig etik eller korpsånd« (Harnow), der følger af at tilhøre en profession.

Hvis man med denne definition anskuer lærererhvervet i 1800- og begyndelsen af 1900-tallet, kan man spørge sig, om læreruddannelsen blev en professionsuddannelse. Der var ikke tale om en langvarig, specialiseret uddannelse, men om en generalistuddannelse, der dog gav specialiseret teoretisk viden og kunnen på undervisningsområdet, og som afsluttedes med en offentligt anerkendt eksamen. Endvidere var uddannelsen med til at give en særlig etik eller korpsånd, at tilhøre en gruppe som var uddannet i forhold til ikke-uddannede lærere og som havde gennemgået et fælles uddannelsesforløb (artikel 5). Lærerne blev således professionaliseret. Den særlige korpsånd skabtes nok først med stiftelsen af Danmarks Lærerforening i 1874, udgivelsen af et medlemsblad fra 1883 og foreningens bestræbelser på at monopolisere stillinger i grundskolen i forhold til ikke-seminarieuddannede lærere, f.eks. realskolelærere med en højere uddannelse end den seminarieuddannelse DLF-lærer (artikel 6).

For realskolelærerens vedkommende gør de samme forhold sig gældende, især fordi lærerkorpsen havde en så forskellig baggrund, og hvor især lærerinderne ikke havde nogen uddannelse bag sig; i 1912 var således en femtedel af alle lærerinder uden formel uddannelse (artikel 6). I realskolekredse forsøgte man dog at skabe en real-skolelærerprofession, om end bestræbelserne var noget spredte: korte pædagogiske kurser 1899-1923, Realskoleseminariet 1907-1919 og pædagogiske sommerstævner 1922-1929, hvortil kom den af staten i 1905 iværksatte faglærereksamen. Og ligesom DLF organiserede det danske realskolevæsens folk sig i Danmarks Realskoleforening i 1891, fik deres eget medlemsblad i 1899 og en særlig lærerforening i 1919/1921, hvorved en særlig korpsånd eller etik fik mulighed for at spire og vokse. Realskolelæreren blev professionaliseret, dog ikke i så stor udstrækning som den seminarieuddannede lærer, og der kom kun ansatser til en realskolelærerprofession og en professionsuddannelse.

Illustration næste side:

Køge Borgerskole 1892

I købstaden Køge fandtes i anden halvdel af 1800-tallet to kommunale skoler, dels en betalingsskole, dels en friskole, hvilket var meget typisk for købstædernes skolevæsen i 1800-tallet. Køge Borgerskole (senere Brochmands Skole) var gratis og tilbød grundskoleundervisning. Skolen havde indtil 1892 til huse i en bygning opført 1808, som ses på fotografiet. Fra 1859 var der også en kommunal betalingsskole, Tøxens Skole (senere Køge kommunale Mellem- og Realskole), som fra 1880 tilbød realeksamen.

Billedet af borgerskolen befinder sig i Køge Byhistoriske Arkiv.

Del 1: Decentral uddannelse

39

Artikel 1: Urban Schools, 1537-1923

Artikel 2: Realt og lokalt - den lokale realskole 1850-1970

Artikel 1: Urban schools, 1537-1850

Introduction

During the period 1537-1848 there were two types of school in the Danish market towns: *latinskoler* (Latin schools, i.e. grammar schools) providing a preparatory education for university with a view to a career in the public sector thereafter, and *danske skoler* (Danish schools, i.e. national schools) providing an elementary education.¹ This article is concerned with these two types of school. The starting point is the period after the Reformation in 1536, as the foundations of the school system of the Absolutist period after 1660 were laid in the 16th century. The school system in Copenhagen and the duchies of Schleswig and Holstein, where there were special local conditions will be outside the scope of this study.² We will however consider the conditions in Norway until 1814 (when Sweden assumed control), Iceland and the Faeroe Islands.

The national school system was under the control of *Danske Kancelli* (The Danish Chancellery)³ until 1848. Local inspections were the responsibility of the bishop as the highest authority in each individual see, the local administration, however, was the responsibility of the deans and parish priests. This was also the case for the grammar schools until 1805, when along with Copenhagen University they came under the control of *Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler* (The Department for University and Grammar School Affairs). From 1848 all educational institutions became the province of *Kultusministeriet* (The Ministry for Ecclesiastical and Educational Affairs).

There is a wealth of archival information concerning grammar schools for the 16th – 19th centuries, contrasting with the relative archival poverty for the national schools in the early part of this period. This is the result of a low document survival rate and the fact that there was less legislation concerning national schools than for grammar schools; this despite the fact that the larger proportion of those in education in market towns attended a national school. Grammar schools have received greater attention from educational historians in the form of comprehensive studies and monographs concerning individual schools. The literature concerning national schools in the period 1550-1850 is meagre and the standard works are antiquated. Most research has concentrated on the period 1870-1930.⁴

Schools in the 17th and 18th centuries

Grammar schools, 1537-1784

In 1536 King Christian III reformed the Church in Denmark and Norway, deposed the Catholic bishops and confiscated the episcopal lands. Thereafter the Lutheran national church was introduced. These changes were enshrined in the Church Ordinance of 1537-39.⁵ In this ordinance we find the regulations concerning grammar schools which were to be closely connected to the Danish Church until 1805. The ordinance stated that at a grammar school 'children are to be reared and have their minds prepared for evangelism', the school should also be the lynchpin ensuring that the child grew up to be a Christian, God-fearing person. Children should be taught about the glory of God and to 'uphold and preserve a good, civil life and the established regime'. Grammar schools should also however provide candidates for the civil service. The primary function of a grammar school education, until well into the 1800s, was to equip pupils to take a theological civil service qualification at university.

It was decided that a grammar school was to be established in every market town, with teachers competent to educate pupils. However, the schools were not established as quickly as they might have been, as the ordinance did not specify who exactly was to be responsible for their foundation. Despite this, every market town established its own grammar school in the 1500s. By 1600 there were 56 grammar schools in Denmark, 11 in Norway, one on the Faeroe Islands and two on Iceland (70 in all). By 1660 this total had increased by 10, partly because the larger towns of Odense, Roskilde and Oslo (at that time called Christiania) had by then *gymnasier* (preparatory colleges). There was a concentration of schools on Zealand, Lolland, Falster and Funen, while Jutland, with fewer market towns, consequently had fewer schools. The schools in Norway were concentrated around the Oslo fjord.

The inventory and educational scope of the schools were dependent on the economic resources available in their market town. Expenditure included teachers' salaries, musical instruments, necessities for reading and writing and clothes for the poorer students. The Church was responsible for the upkeep of the building; lighting was only used for festivals and holy days. The schools' finances were ensured by the redistribution of church land and tithes in 1536, the guarantee of free food for pupils at royal castles and the granting of the office of parish clerk to the teachers as an additional source of income. In many market towns, citizens were obliged to contribute financially to teachers' salaries.

The pupils, or 'disciples' as they were then known, were also ensured a variety of incomes, the most important being their right to beg. This right was upheld until 1805. Another was the right to sing for the burghers or the gentry. 'Disciples' were also given the right to hold the office of parish clerk in a local church. Finally, many schools had a series of trusts to finance food or clothing for its pupils and in some cases 'boarding school' systems were in place providing board and lodging for the poorer pupils. At Ribe Cathedral School in 1591, 191 of the 250 pupils received some

form of support. Parents were therefore not required to contribute to their children's education as the school was able to provide for their basic needs, which could be augmented by the supplementary incomes available to the students themselves.

Grammar schools were for the sons of Protestant parents. Jewish boys were first permitted to attend in 1798 and Catholics after 1849. Girls were finally given the opportunity to attend in 1903.

According to the Church Ordinance, grammar schools were to be divided into several classes (from first to fifth form). Where there were three teachers at a school four forms were provided, where only two teachers were available the number of forms was limited to three. Small towns had minor schools (1-3 teachers), whereas major schools could be found in the cathedral cities, i.e. Copenhagen and Roskilde on Zealand, Odense on Funen, Haderslev, Ribe, Aarhus, Viborg and Aalborg in Jutland, Bergen, Hamar/Kristiansand, Oslo/Christiania, Stavanger and Trondheim in Norway. In these schools there could be as many as nine teachers.

The pupils in the first to fourth forms were taught Latin, scripture, choral singing, deduction, and in the lower forms, reading, writing and arithmetic. It is not quite clear what was taught in the fifth form, but the pupils received grounding in Greek. At the centre of the curriculum for all school years was Latin, comprising grammar, translation, conversation and essays. For those in the fourth form, it was decided that, 'so that they should speak nought but Latin, they shall daily read some verses by Virgil, just as they shall diligently practice diction and each week shall write an essay or verse'. For the men behind the Church Ordinance there was no doubt that the success of a child's studies was, 'intimately entwined with the fear of God (...) Therefore every Saturday should be set aside so that on that day pupils may especially hear about what pertains to religion (...)'.
42

The school reforms of 1604, 1632 and 1656 increased the number of classes to eight and accordingly broadened the curriculum ensuring more room for scientific and practical subjects and Danish. However there were no real innovations to the original Church Ordinance and in *Danske Lov* and *Norske Lov* (the legal compilations for Denmark-Norway of 1683 and 1687) the older law was merely codified.

The entrance examination for university (*examen artium*) was not held at the individual schools but at Copenhagen University, which until 1811 was the only university in the Danish and Norwegian kingdoms. In the duchies, there was the University of Kiel, founded in 1665. It was not until 1845/1850 that the entrance examination was held at the individual schools.

The only innovation in this period was the introduction of *gymnasier* (preparatory colleges), which as an extension to the grammar schools were to function as a prelude to university. Preparatory colleges were established in Lund in Scania (part of Denmark until 1658) and Odense in 1619, Roskilde 1622, Ribe, Viborg, Aarhus and Oslo 1636 but with little success. Already by 1640 the preparatory colleges in Ribe, Viborg and Aarhus were closed. The schools in Roskilde and Lund continued for several decades before they too were forced to close. Only in Odense did the preparatory college survive for a longer period. Preparatory colleges represent only a short-lived aberration without any lasting significance.⁶

The philologist Kristian Jensen has investigated the age and social and demographic backgrounds of grammar school disciples for the period 1539-1660 which, within reason, may be seen as indicative of the rest of the 1600s. In the minor schools the pupils were mainly from the local area. In the major schools such as that in Roskilde the picture was very different. Here there were 365 boarders in the period 1637-1660, and as most of the students received stipends, the 365 boys were undoubtedly the great majority of all the pupils in the school in these years. Of these, there are details of the geographical origins of 225 pupils: Zealand 111, Jutland 48, Norway 26, Scania 22, Schleswig seven, Gotland six and Funen five. Despite Zealand's dominance in the figures, other regions are well represented. 94 pupils came from villages, 71 from market towns and the origin of 60 is unknown. The preponderance of country children is presumably explicable by the fact that many were the sons of clergymen. From the towns, the higher social groups (tradesmen, civil servants etc.) as well as the 'middle class' (craftsmen) were well represented, while the children of the lower classes were poorly represented amongst the pupils.⁷

The government was aware that some of the minor grammar schools in small market towns were surplus to requirements. Those with small numbers of pupils could be replaced by national schools where pupils were educated in scripture, arithmetic, reading, writing, book-keeping and, at coastal ports, navigation. This awareness was founded on a report by the bishops to *Danske Kancelli* in 1681. In 1682 the King set up a commission to find out which of 'the ineffective grammar schools in small market towns' could be closed down and which could continue. However, apart from the conversion of Stege Grammar School into a navigation school the commission's work was without result.

The problem of a plethora of minor schools continued. In the beginning of the 18th century there were 59 grammar schools in the Danish kingdom, 11 in Norway, one on the Faeroe Islands and two on Iceland – a total of 73 in the monarchy (excluding the duchies). The historian Carl E. Jørgensen has investigated conditions in grammar schools in the early 18th century. Not one school could actually boast the full complement of eight classes called for in the reform of 1656. Copenhagen Grammar School had seven classes while the cathedral schools had only six and the majority of grammar schools in smaller towns only one or two. In the large or medium-sized towns, the aim of a grammar school education was to prepare the pupil for university – this was not the case in the small provincial towns. Here the teaching was at a lower level, the pupils only learning a little Latin but receiving a grounding in Danish, scripture, singing and, perhaps, writing. Individual students in the small towns studied further at a major grammar school before going to university.

A glance at all grammar schools in the early 18th century reveals a relatively homogeneous intake: children of the local church employees – the priest, the chaplain, the verger and the headmaster – made up the major portion of the pupils. The next largest group consisted of children of burghers while the number of children from the countryside was not very large. As in the previous century the primary goal for a grammar school education was a theological university education. Of 300 graduates from Viborg Cathedral School between 1700 and 1739, 250 became priests, parish

clerks or teachers.⁸

After a request from the headmaster of Ribe Cathedral School, Christian Falster, King Christian VI set up a school commission in 1733 with the head of *Danske Kancelli*, the Bishop of Zealand, *gehejmeprokurøren*,⁹ a historian and the Royal Chaplain as members. In 1732, *Danske Kancelli* had collected suggestions to improve the grammar school system as well as information pertaining to the individual schools. The bishop suggested converting many of the minor schools into national schools and redirecting their resources to the remaining grammar schools. In this way the remaining schools would benefit economically and teaching salaries would increase. This suggestion was met with opposition within the commission but Christian VI was convinced by the bishop's arguments and the commission thereafter began to consider concrete reductions.

In 1739 the final bill was enacted reducing the number of grammar schools from 72 to 26, a reduction of 40 schools in Denmark and six in Norway. The ex-grammar schools now became national schools. As compensation for the reductions in the number of grammar schools, the government raised the salaries of 18 headmasters, five deputies and three teachers, two further deputy posts were created and one teaching post. Finally, the remaining grammar schools received increased stipends from charitable trusts formerly belonging to the ex-grammar schools. In the small market towns, bereft of a grammar school, educational opportunities became limited. Parents had to decide whether their children should continue their education at a major grammar school, leave school or continue at the national school. The commission received protest letters from citizens in Sakskøbing on the island of Lolland, Stavanger in Norway, Lemvig in Jutland and Næstved and Holbæk on Zealand. In Holbæk the locals offered to run the school from the town budget and to ensure that only the most suitable students were enrolled.

44 In the preamble to the Grammar School Act it was asserted that an improved grammar school would enable its students to gain more from their university careers, which would in turn be of benefit to the university. Consequently, the university would supply better candidates for 'God's church, Our service and that of the fatherland'. In the detailed act, there was an attempt to include all aspects of the grammar school system: teachers' salaries, school budgets, curricula, teaching materials, holidays and examinations etc. Many of the act's paragraphs were codifications of previous laws. The curricular stipulations concerning religious education, Greek, Latin and Hebrew show that the schools were still regarded as a basis for a theological university education:

All schools should be the foundries of the Holy Ghost, all the teachers in the schools should with all the diligence and the skills endowed them by God strive to engender, not merely learning, but especially a true fear of God in the hearts of the disciples.

On a purely pedagogical level, the act contained progressive points concerning educational methods and the introduction of subjects such as history and geography. The importance of Danish as a mother tongue was emphasised, with much of the

teaching now being conducted in Danish and the introduction of Danish textbooks. There was also emphasis on reverence for the Danish language. Hereafter the curriculum was partly linguistic and partly humanist with history and geography added to scripture, arithmetic, geometry and philosophy.¹⁰

In 1756 the government sharpened the terms of the act of 1739, asserting (amongst other things) that poor parents should not seek to use the grammar schools as a form of support for their children. By the early 1770s it was felt that the Grammar School Act of 1739 was outdated, springing, as it did, from the pietistic scholastic ideals of the period. *Gehejmekabinetsssekretær* (the Privy Secretary) and de-facto government leader Ove Høegh-Guldberg set up a school reform commission. It was asserted in the commission that the schools were 'derelict' and that the students enrolling in the university were most unsatisfactory. Høegh-Guldberg became chairman of the commission and six months later the King signed the final bill, consisting of no less than 93 paragraphs.

The Grammar School Act of 1775 was marked by its conservatism, following the bent of the Government. It did however have some reforming characteristics in areas such as the teaching of Danish. The King hoped that the schools would in time mould 'young people with righteous instruction and thorough erudition into wise servants of Ourselves and the country'. The teachers were to imprint the 'knowledge of faith' as they always had, but now they were also to espouse 'the duties, amongst which are that love and sacrifice they owe to king and fatherland'. Religious education and the classics remained dominant in the curriculum. Danish received a more independent position, Danish textbooks were to be used and Danish was to be developed orally and stylistically. The increased importance of Danish was part of the government's national-patriotic strategy, a reaction to J.F. Struensee's regime of 1770-72.¹¹ The languages taught were Latin, Danish, Greek and Hebrew. Hebrew was optional for those not wishing to take a theological degree later. The other subjects on offer were scripture, history, geography and astronomy. The teaching of mathematics, physics and philosophy was taken over by the university. Though the reform shows progress, it was not a break with the traditions of 1537-39.¹²

45

National schools, 1537-1789

The term *dansk skole* embodied the idea that Latin was not taught in the school, the term however was a 'catch all', covering a large variety of educational options, including Danish, German and private schools. The Church Ordinance stated simply:

The so-called 'Script-schools' for boys and girls, which are unsuited for teaching Latin, must be paid for by private subscription. The teachers of these schools shall however be vigilant that true fear of God is instilled in these children along with their education.

After this, there was no actual regulation throughout the 16th and 17th centuries. A standard law for *danske skoler* was first introduced in 1814. *Danske Lov* of 1683

repeated the terms of the previous ordinance that the local authorities in a market town should provide means for a school and that local authorities and parish priests should be its inspectors. All those teaching in private education were to have had a university education or be approved by the bishop or at least by the parish priest.

In the Poor Act of 1708, it was asserted that no one was to teach before being examined in scripture, writing, and arithmetic by the priest in the presence of the municipal corporation. Each town was to be allocated a number of students (as potential teachers) relative to the town's population. Only teachers approved by the municipal corporation had the right to teach. These rules were also enforced for women in handicraft education. School teachers were exempt from ordinary municipal taxes. Children in the care of the relief system were to have free access to education. The act did not have any great effect as no financial provision was made for salaries or schoolhouses and the following years were affected by the Great Nordic War of 1709-1720. However, some schools were established.

In the larger towns there had been a national school system since the Reformation, but in smaller ones, schools began to appear in the 1600s. Compared with the grammar schools, national schools were far more heterogeneous in nature as there were no central guidelines. There were, however, certain general trends. Typically, a national school was either established by a private individual who, upon receiving citizenship from the municipal corporation, was entitled to give lessons – or by an endowment from a nobleman, priest or citizen. The latter were referred to as endowed schools and were notable in the 17th and 18th centuries. In some towns there were German schools with the emphasis on teaching German. Notable examples were found in Ribe, Fredericia, Aarhus, Aalborg, Randers and Horsens in Jutland, Odense on Funen, and Slagelse and Elsinore on Zealand. In Fredericia and Elsinore, lessons were in German because the children came from German-speaking homes. Elsinore had a German schoolmaster as early as 1578 where at that time there was already a Danish schoolmaster. Education in Danish and German schools appears to have been of the same type and content.

In a few towns, such as Elsinore and Ribe, there were two types of schools: national schools teaching reading (and the catechism) and those teaching writing and arithmetic. In other towns there were elementary schools for girls and small boys where matrons gave elementary lessons in reading and the catechism. Finally there were sewing and crocheting schools, which taught girls handicrafts. Alongside these schools, there was private education, many (especially the more wealthy) of the burghers of the towns employed private tutors to educate their children at home.

In many towns, the municipal corporation supported the national schools. This assistance could take various forms, e.g. paying the school's costs, the corporation could give the teacher a monopoly to run the school, or there could be provision for stipends and bursaries to fund the education of poor children. In many churches, there were collections for schools. It was also possible, to a certain extent, for a school to be exempted from paying taxes and rates. Often, it was difficult enough to fund the local grammar school – so in many small towns, the grammar school also functioned as a national school giving an elementary education.

The teacher was responsible for his own survival as he was not paid by the town. His income came from parental or magisterial school fees that were paid in cash or kind. Many teachers had a second profession, such as verger or undertaker. He could also supplement his income by writing applications or doing accounts for his neighbours.

No teacher training colleges (in Danish: *seminarier*) existed before 1791. And in fact, most teachers in the 17th and 18th centuries had a background as merchant, artisan or soldier. There are a few examples of grammar school students who had not yet finished their studies becoming teachers. The schoolmistresses, mainly in the larger towns, were employed in needlework and elementary schools to teach girls and small boys. In towns such as Elsinore and Odense schoolmistresses were only allowed to teach boys under six and girls.¹³

As part of the policies of pietistic Christian VI, the Confirmation Act of 1736 introduced compulsory church confirmation for all children with attendant religious instruction as a preparation. The act's second paragraph states that no child:

(...) should be entered for confirmation, who has not received the necessary religious instruction at school, or where there is no public school, learned to know God from the parish clerk or another suitable person before they come before the priest to be catechised, examined and confirmed.¹⁴

The act's insistence on school-based education demanded an educational system that could deliver such instruction. This led to the first school law for the rural districts of Denmark and Norway in 1739, which was met however with widespread resistance amongst the population and accordingly was revised in 1740. This resistance could have been the reason that no bill concerning market towns was promulgated. It could be however that the government felt the reform of the grammar schools in 1739 had been sufficient. The grammar schools that had been closed were converted into *kristendomsskoler* ('script-schools') which, as a rule, took over the grammar school buildings and retained the old headmaster as teacher. These schools were to teach scripture, reading, writing and arithmetic. Their establishment caused problems for previously established national schools which were faced with a new competitor in the 'script' school and in several instances were forced to close.

Our knowledge of conditions in the national schools of the mid-18th century is patchy due to a lack of source material. However a picture of conditions can be created from several disparate sources. Bishop Peder Hersleb in the Zealand diocese noted in his journal of pastoral visitations in the 1740s that education in the market towns was of a mediocre standard with some differences from one locality to another. The directions given to the teacher at Svaneke on Bornholm in 1751 show the standard of a school in an average Danish market town. Children should learn to read clearly and fluently from Danish books, know their letters, be able to recite Luther's catechism and have begun to learn the instructions from the authorised religious primer before they learned writing and arithmetic.

Information on the schools was collected in 1784 as a basis for a contemplated reform of the Danish school system in the provincial towns. According to these reports, there was one school in half the towns in the country and in the other half, two. In towns with two schools, one was generally run by the parish clerk primarily for poor children, while the other was run by a teacher for paying pupils, though this could vary with the locality. Scripture and reading were the core subjects and in some areas writing and arithmetic supplemented this. A look at the teachers' background shows that around a third were students and several had a degree in divinity. The rest had been merchants, hatters, farmers, non-commissioned officers, bailiffs, sailors, private tutors etc. Compared with earlier in the century, there had been improvements but there had been no decisive breakthrough in public education. Reform was still required to prevent unsatisfactory school attendance, which impeded an effective public education system.¹⁵

Schools in the 19th century

The coup of 1784, when the Danish Crown Prince (later King Frederik VI) toppled Ove Høegh-Guldberg's regime, was the catalyst for sweeping reforms, which also came to include public education. In 1788, Copenhagen University was given a new charter, in 1791 the first Danish teacher training colleges were established, in 1805-06 there was a reform of the grammar schools, and in 1814 the national schools came under new legislation.

Grammar schools, 1784-1850

48

Despite a number of reforms to the grammar schools, the last one in 1775, they were subjected to a great deal of criticism in the 1780s as it was felt that the reforms had not produced the necessary improvement and that a more fundamental reform was required. At this time there were 27 grammar schools (19 in Denmark, six in Norway, one in Iceland – and one on the Faeroe Islands, which was closed in 1794). A commission for the grammar schools was appointed in 1785, but only really began its deliberations when the Crown Prince's brother-in-law, Duke Frederik Christian of Augustenborg, was appointed its head in 1790.

The head of the commission and several of its members were influenced by the philosophy of philanthropism, with its vision of creating, by education, a rational, enlightened and contented population. They were, however, also inspired by the German pedagogical movement, neo-humanism. According to neohumanistic principles, the classical languages were not a tool subject, but instead the basis for the students' culture, an intellectual, moral and aesthetic background which could be used in the study of other subjects. Thus, spiritual education could be achieved through the study of classical authors. Duke Frederik Christian opened the debate in 1795 with the publication of the pedagogical programme 'Ideas concerning our grammar schools' organisation' in the prominent periodical *Minerva* and the distribution of this article to the headmasters all over the two kingdoms. Frederik Christian's 'Ideas' programme

was to be influential for the task ahead. According to the Duke, grammar schools should partly impart the skills necessary for further education and partly equip the student with those skills thought essential for a refined and cultured person.

As a result of the Duke's article and replies from the headmasters, an experimental reform was started at three schools in Denmark and Norway, and a training college for grammar school teachers (*Seminarium Pedagogicum*) was established at Copenhagen University (1799-1810). A modified version of the reform was introduced in the remainder of the grammar schools in 1805. The reform called for the abolition of pupils' choir duties in church and the clerk tasks held by teachers. The choir duties, it was felt, had led to 'frequent neglect of scholastic efforts'. At the same time Norwegian grammar schools gained the right to hold matriculation examinations for the university (otherwise reserved for the university itself), this was the government's reply to strong demands for a Norwegian university.¹⁶

The final bill was passed in 1809 and became the foundation for grammar schools until 1903 when modern preparatory colleges were introduced into Denmark. The act had a statement of intent in which it was said that the schools should give their pupils 'an appropriate improvement of skills, talents and abilities in order to be able to continue their studies at university'. Grammar schools were no longer merely a preparation for theological studies but for all university studies, thus breaking with the tradition of the Lutheran Church Schools of 1537-39.

One of the innovations in the reform was the science and scholarship based curriculum plan. The scientific nature of education was accentuated and every subject now had its own master. Curricular planning was expressed in the development of lesson plans, syllabus and curricular criteria, which were to be approved by the central administration, thus effectively creating a national curriculum.

The act introduced two forms of grammar school: 21 *fuldstændige skoler* ('finishing schools') with direct access to the university and four *middelskoler* (middle schools) with the four lower forms and no direct access to the university. The finishing schools taught Danish, Latin, Greek, Hebrew, French, German, religion, ethics, geography, history, arithmetic, geometry and calligraphy. The middle schools taught the same subjects, except for Hebrew which was never taught, and French and German which were only taught where it was possible. In both schools there was also the possibility of teaching natural sciences, anthropology, English, drawing, singing and gymnastics, if there were sufficient teachers. The schools were under *Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler* (The Department for University and Grammar School Affairs) which supervised teachers, teaching and pupils.¹⁷

Denmark's involvement in the Napoleonic wars, the state bankruptcy in 1813 and the economic hardships that followed, meant that the promises of the reform could not be realised and nothing happened concerning educational reform until the 1830s. After the loss of Norway, there were 17 grammar schools in Denmark and two in Iceland in 1820, which declined to 13 (and the two Icelandic schools) by 1850 after the government closed a number of schools. Many schools had a small number of students, with only 1-3 graduating each year. The government wanted to increase

the number of graduates by closing schools and using the surplus funds to finance the remaining schools, thereby raising standards. Therefore, between 1839 and 1846, four towns lost their grammar schools.

In the 1830s the grammar schools were subject to criticism, as it was felt that the natural sciences were not adequately represented in the curriculum. The new urban middle classes in particular were vociferous in advocating the inclusion of modern subjects (such as English, German, French and the natural sciences) as a preparation for a career in trade or production. There was a demand for more schools equipped to teach these subjects (*realskoler*). As in the 1790s there was an experiment with educational methods at three schools between 1845 and 1850. This provided the basis for the Grammar School Act of 1850, which strengthened the place of science and Danish in the curriculum while retaining the central role of classics and religion. It was the government's intention to satisfy both scientists and humanists with this reform. The other innovation of the reform was to transfer the entrance examination for the university to the schools themselves.¹⁸

National schools, 1789-1848

In 1789 the government set up *Den Store Skolekommission* (The Commission for the Better Organisation of National Schools), which existed until 1814. The commission initially addressed the condition of village schools as part of the government's agrarian reforms. It was only in 1806 that the commission finally looked at the condition of education in the market towns. The citizens of these towns had been much more active however in the process of reforming municipal education at a local level. In the vanguard was Slagelse where in 1799 there was a reform of the school system. A so-called literary and practical school (*læse- og arbejds-skole*) was founded which, in the words of the founders and in line with the ideals of the Enlightenment, was designed to encourage thought, sharpen understanding, enrich the language, ennoble the heart and promote refinement in the pupils. Girls were to learn spinning, stocking knitting and crocheting, while the boys learned to make boxes, pipe racks, pencils and the like. Teaching geography, history, natural sciences, German, drawing, writing and arithmetic was the responsibility of the parish priest. Several market towns followed this lead and in more and more towns, commissions for the modernisation of schools were set up.

The reports about private schools in Denmark in 1802 show that there were 73 private schools in Denmark and Norway, of which the majority were in Copenhagen. There were 28 boys' schools, 31 girls' schools and 14 co-educational schools with a total of 2,224 pupils, 201 masters and 53 mistresses.

In 1806 the governmental commission began to frame a new school act for the market towns, and Professor Friedrich Münter was sent on a fact-finding tour to German schools. However, due to the Napoleonic wars, the report was first finished in 1810. The aim was to create uniformity in the national school system and the commission therefore made the village school system the benchmark for the changes necessary in the towns. The bill was given royal consent in 1813 and became law in 1814.

Municipal schools were, according to the act's statement of intent, to form children into 'good and righteous people' in the spirit of the Protestant Lutheran doctrine, but 'also to give them the skills and abilities necessary to be productive citizens of the state'. In all market towns there were one or more national schools teaching 'the skills necessary for ordinary folk' and these were aimed at the children of the lower classes. The curriculum consisted of religion, writing, reading, arithmetic and singing. Where a trained teacher was available, there was also to be gymnastics for an hour each day. Children went to school at the age of 6-7 and finished at the time of their confirmation at 13-14. In conjunction with the municipal schools there could be technical schools, where crafts and practical skills were taught.

According to the act, in larger market towns, *realskoler* (secondary schools) could be established for children aged 14-17 years who did not need an academic education, but needed specialised technical and commercial skills. These schools attracted the sons of the better-off families and provided a curriculum including Danish, religion, calligraphy, arithmetic (including accounting and book-keeping), practical mathematics (for use by artisans), natural sciences, history, geography (including the study of international trade), German, French, English (occasionally) and, if required, draughtsmanship, singing and gymnastics. In ports, there could be lessons in navigation and swimming.

Teachers were paid out of the school fund. The income came partly from gifts, fines and church income, and partly from municipal tax. The school fund and local education system were under the control of the *skolekommission* (the town's school board) consisting of the parish priest(s), the municipal corporation or bailiff and two or three members selected by the *skoledirektion* (the county school board consisting of the *amtmand* and the dean) for a two-year term. With the Municipal Act of 1837, the town school boards were retained but were now elected by the town council and at least one member was to be a councillor. The school boards of the provincial towns and villages were under the authority of the the county school board who were to approve the decisions of the boards. *Danske Kancelli* was the ultimate authority, approving the curriculum, and overseeing the development of education in the towns, the number of schools, the size of school districts, teachers' salaries and teachers.¹⁹

The national school acts of 1814 for town and county remained in force until well into the 20th century, even though there were some changes in 1841, 1856, 1868, 1871 and 1899. The introduction of the 1814 acts was impeded by the financial crisis caused by the state bankruptcy of 1813. Despite the plan for two types of school there were for a considerable time only municipal schools with the same curriculum as that in the countryside. The planned system of *realskoler* remained only on paper, lacking the money, the teachers and the interest of the local population to come to fruition. There were instead, *realklasser* (secondary school classes) at the national schools that taught history, geography, biology and physics and in some towns, mathematics, drawing or German and in some special cases, navigation and book keeping. In other places, there were *realklasser* held at the local grammar school or in privately funded schools. Reports from 1836 show that there were such classes in several towns. In some places, teachers offered classes after school hours in languages and technical

subjects for a fee. In 50 market towns there were one or more private schools. In 1836 there were 98 publicly managed schools with 15,253 pupils and 211 private schools with 3,389 pupils. By 1850, 16,100 pupils out of 22,500 children of school age went to a publicly managed school.

In conjunction with general progress, particularly in urban business, there was an increased demand for the education of children who needed more than an elementary education while not needing an academic education. In the years after 1830, there was a great debate about the establishment of *realskoler* teaching subjects useful for future merchants, industrialists and seamen. There was a demand for such an education promised by the act of 1814 but never delivered. In 1838, *Danske Kancelli* called for the establishment of fee-paying schools for boys. Many were founded in the following decade thus finally satisfying the need for *realskoler*. This development was aided by the government closure of eight grammar schools and their replacement with municipal *realskoler*. The era of the technical schools came after 1850 however.²⁰

Conclusion

52 In the 16th and 17th centuries education was an urban phenomenon. From the 1730s compulsory education became nation-wide and towns lost their monopoly on educational opportunity, especially after the reforms of 1814. However, there were no advanced schools established in the countryside at this time and urban children retained the advantage they had over their country cousins. In market towns, there was a range of educational opportunities designed for different target groups, viz. grammar schools for those who wished to advance to further study, and national schools for those who wanted a basic education. From the early 19th century there were also *realskoler* intended for those who required more than an elementary education but who did not need classical grammar school education. It could be difficult for the towns to establish and maintain these institutions if there were too few pupils – a particular problem for the grammar schools. For the elementary schools the greatest problem was truancy which first began to be dealt with in the late 19th century.

School acts

Grammar School Act 1739/1963. *Forordning angaaende hvor mange latinske Skoler i Danmark og Norge skal vedblive, samt hvorledes med Ungdommens Information, Ingeniorum prøve, den aarlige Examen og Stipendiers distribution, med viidere efterdags skal forholdes. Friderichsberg 17 Aprilis Anno 1739.* (Skolehistoriske aktstykker i facsimiletrykk, 13). Oslo: Norsk pedagogisk studiesamlings Venner.

Grammar School Act 1756/1963. *Forordning angaaende fattige Børns Antagelse i de publique Latinske skoler og Forsendelse til Academiet, Ingeniorum prøve og Stipendiorum Uddeeling, med viidere; Fredensborg Slot 23de Julii Anno 1756.*

(Skolehistoriske aktstykker i facsimiletrykk, 14). Oslo: Norsk pedagogisk studiesamlings Venner.

Grammer School Act 1775/1963. *Forordning angaaende Skoele-Væsenets Forbedring ved de publike Latinske Skoeler, og hvad den studerende Ungdom, de saavel fra publike som privat Information kommer til Academiet, skal gjøre Reede for. Christiansborg Slot 11te Maji 1775.* (Skolehistoriske aktstykker i facsimiletrykk, 15). Oslo: Norsk pedagogisk studiesamlings Venner.

Grammer School Act 1809/1963. *Forordning angaaende de lærde Skoler i Danmark og Norge. Kbh. 7de Nov. 1809.* (Skolehistoriske aktstykker i facsimiletrykk, 17). Oslo: Norsk pedagogisk studiesamlings Venner.

Municipal Education Act 1814/1981. *Anordning for Almue-Skolevæsenet i Kjøbstæderne i Danmark, Kjøbenhavn undtagen. Frederiksberg Slot den 29 Juli 1814.* Faksimileudgave. Vejle: Kroghs Skolehåndbog.

Bibliography

- Appel, Charlotte 2001. *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark.* (Danish Humanist Texts, 23). Copenhagen: Museum Tusculanum.
- Collegial-Tidende for Danmark og Norge* 1802. Copenhagen: Johan Frederik Schultz.
- Hahn Kristensen, Curt 1962. *Seminarium Pædagogicum. Det pædagogiske Seminarium ved Københavns Universitet 1800-1811.* (Kirkehistoriske Studier, II, 15). Copenhagen: G.E.C.
- Haue, Harry 2003. *Almendannelse som ledestjerne. En undersøgelse af almindannelsens funktion i dansk gymnasieundervisning 1775-2000.* (University of Southern Denmark, Studies in History and Social Sciences, 259). Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Japsen, G. 1968. *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814.* (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, 40). Tønder: Th. Laursen.
- Jensen, Kristian 1982. *Latinskolens dannelse. Latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden.* (Antikken i Danmark, 3). Copenhagen: Museum Tusculanum.
- Jørgensen, Carl E. 2001. 'Latinskolereduktionen 1740'. *Uddannelseshistorie* 2001, pp. 70-142.
- Kong Fridrich den Fierdes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve fra Aar 1708 til 1709.* Copenhagen 1709, pp. 37-56.
- Kong Christian den Siettes allernaadigste Forordninger og aabne Breve fra Aar 1735 til 1736.* Copenhagen 1736, pp. 14-29.
- Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og aabne Breve for Aar 1805.* Copenhagen: Schultz 1806, pp. 100-06.
- Kopitzsch, Franklin (ed.) 1981. *Erziehungs- und Bildungsgeschichte Schleswig-*

Holsteins von der Aufklärung bis zum Kaiserreich. Theorie, Fallstudien, Quellenkunde, Bibliographie. (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, 2). Neumünster: Wachholtz.

Kornerup, Bjørn 1947-1952. *Ribe Katedralskoles Historie. Studier over 800 Aars dansk Skolehistorie.* Copenhagen: Gyldendal.

Kyrre, Hans & H.P. Langkilde 1926. *Byens Skole. Københavns kommunale Skoles Historie.* Copenhagen: Gyldendal.

Lange, Paul G. 1995. 'Et latinskoleforsøg for 200 år siden'. *Uddannelseshistorie* 1995, pp. 67-94.

Larsen, Christian (ed.) 2003. *Hoveriet og arbejdet skal gøres, kroppen skal bruges – sjælen kan have, hvem der vil. Biskop Peder Herslebs visitatsindberetninger 1739-1745.* Copenhagen: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.

Larsen, Christian (ed.) 2005. *Dansk Uddannelseshistorisk Bibliografi 1948-2004.* (University of Southern Denmark, Studies in History and Social Sciences, 299). Odense: Syddansk Universitetsforlag.

Larsen, Joakim 1881. *Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie.* Copenhagen: Schubothe.

Larsen, Joakim 1984a/1916. *Bidrag til Den danske skoles historie 1536-1784.* (Unge Pædagogers serie, B 37). Copenhagen: Unge Pædagoger.

Larsen, Joakim 1984b/1893. *Bidrag til Den danske skoles historie 1784-1818.* (Unge Pædagogers serie, B 38). Copenhagen: Unge Pædagoger.

Larsen, Joakim 1984c/1899. *Bidrag til Den danske folkeskoles historie 1818-1898.* (Unge Pædagogers serie, B 39). Copenhagen: Unge Pædagoger.

Lausten, Martin Schwarz (ed.) 1989. *Kirkeordinansen 1537/39. Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537), Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norvwegiæ et Ducatuum Schleswicensis Holsatiæ etc. (1537), Den danske Kirkeordinans 1539.* Copenhagen: Akademisk Forlag.

54 Nørr, Erik 2000a. 'Almue- og borgerskolevæsenet i det 19. århundrede'. In: Leon Jespersen, E. Ladewig Petersen, Ditlev Tamm (eds.), *Dansk Forvaltningshistorie I. Fra middelalderen til 1901. Stat, Forvaltning og Samfund.* Copenhagen: Jurist- og Økonomforbundet, pp. 757-86.

Nørr, Erik 2000b. 'Den lærde skole i det 19. århundrede'. In: Leon Jespersen, E. Ladewig Petersen, Ditlev Tamm (eds.), *Dansk Forvaltningshistorie I. Fra middelalderen til 1901. Stat, Forvaltning og Samfund.* Copenhagen: Jurist- og Økonomforbundet, pp. 787-806.

Rørdam, Holger Fr. (ed.) 1883-1889. *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov. 1536-1683.* Copenhagen: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Artikel 2: Realt og lokalt – den lokale realskole 1850-1970

1. Indledning

I løbet af 1800-tallets sidste årtier og de første årtier af 1900-tallet voksede der en sand byge af private og kommunale realskoler frem ikke alene i købstæderne, men også i de mange nye stationsbyer, som så dagens lys i disse år. Realskolen kunne i stationsbyerne tilbyde en undervisning, der lå over den landsbyordnede skole, og dermed sikre sig en fordel, mens den i købstæderne skulle konkurrere med borgerskolen og visse steder også en lærd skole. Og med kommunernes oprettelse af mellem- og realskoler i årene efter alment skoleloven af 1903 fik den private realskole en konkurrent. Disse forhold gjorde, at en privat realskolebestyrer var nødt til at lægge en strategi/plan for sin skoles virke, i købstæderne ved at finde en niche, på landet et sted, hvor der var et tilstrækkeligt kundeunderlag.

Formålet med denne artikel er at beskrive, analysere og sammenligne forskellige typer af realskoler, der kan vise de strategier, som realskolebestyrere måtte anlægge for at sikre skolens overlevelse. Det er især skolernes oprettelseshistorie, der er i fokus i denne artikel. Hvordan så baglandet ud? Hvorfor var der netop på dette sted plads til en privat eksamensskole? Og hvilke vilkår gav kommunen den lokale private eksamensskole?

Ved alment skolelovens vedtagelse i foråret 1903 var der 94 dimissionsberettigede realskoler uden København,²¹ fordelt på 23 sjællandske, ni lolland-falsterske, 1 bornholmsk, 15 fynske og 45 jyske skoler samt en skole på Færøerne. Realskolen i købstaden var den fremherskende form, repræsenteret af 64 skoler, mens der var tredive skoler i landkommunerne, enten i en stationsby (fjorten skoler) eller i et rent landdistrikt (seksten skoler). To tredjedel af skolerne var ejet af en privatperson, et interessentselskab eller et aktieselskab; 32 skoler var en del af det offentlige skolevæsen. I øvrigt kan man se, at forholdet mellem offentlige og private realskoler var nogenlunde ligeligt på Sjælland og Fyn, hvorimod der i Jylland og på Lolland-Falster var en klar overvægt af privatejede skoler (hhv. 73 og 77 procent). Den typiske realskole var en privatejet skole i en købstad eller bymæssig bebyggelse (provinsby eller stationsby), oprettet i 1880'erne eller 1890'erne.

Der er udvalgt tre typer, som kan illustrere udviklingen: 1) købstadstypen med en blanding af offentlige og private realskoler samt pigeskoler og statsskole, 2) den nye provinsby med en privat og en kommunal realskole og 3) endelig en stationsbytype med privat realskole. Købstadskolen repræsenteres af Randers med fire private realskoler (herunder også pigeskoler), en kommunal mellem- og realskole samt en lærd skole. Som eksempel på den nye provinsby er udvalgt Esbjerg, hvor der var et stærkt offentligt skolevæsen, der ikke levnede megen plads til privatskolerne. Endelig er udvalgt stationsbyen Jyderup i Nordvestsjælland, som repræsenterer

stationsbyen, men også en realskole i en landkommune.

2. Randers 1850-1970

2.1 Randers Købstad

Randers var ved midten af 1800-tallet den klassiske købstad med rod i middelalderen. I 1850 havde byen en befolkning på 7.338 personer, som voksede til 13.457 personer i 1880 og 20.057 personer i 1901, og Randers var den femte største provinsby. Befolkningsvæksten skyldtes stor tilvandring af arbejdere fra oplandet til byens mange nye virksomheder. Indtil slutningen af 1800-tallet var håndværksfagene sammen med de handlende byens vigtigste erhverv, men fra 1890'erne fik Randers' industri sit egentlige gennembrud, og ved århundredeskiftet var håndværk og industri de dominerende erhverv. De infrastrukturmæssige forhold var også medvirkende til byens rivende udvikling: en godt beliggende havn, hvor selv større skibe kunne lægge til, og fra 1862 statsjernbane samt jernbaneknudepunkt for tre lokalbaner.

Udviklingen betød, at Randers gik fra at være domineret af borgerskabet til at blive en arbejderby i årene før og efter 1. verdenskrig. Fra 1917 var der socialdemokratisk flertal i byrådet, og fra 1919 har partiet – bortset fra fire valgperioder – haft borgmesterposten.²² Selvom Randers fra dette tidspunkt var en socialdemokratisk by, blev den aldrig en klassisk kommunesocialistisk by som Esbjerg og Nakskov. Kommunesocialisme er betegnelse for de velfærdsreformer, som en række danske industribyer indførte i perioden 1900-1920 med Socialdemokratiet som den drivende, men ikke eneste kraft bag. Der skete en kommunalisering af privat næringsdrift og oprettelse af mønsterinstitutioner inden for skolevæsen og sundhedsvæsen m.v.²³ I Randers kan man finde kommunesocialistiske træk i årene 1914-1919, hvor der blev indført kommunal tandklinik, gratis undervisningsmateriale, kommunal ungdomsskole og gratis skolegang i mellem- og realskolen samt nyt, offentligt sygehus. Den anden del af udviklingen kom først i 1930'erne: kommunal skolelægeordning, skolebespisning, sundhedspleje og aldersrenteboliger.

2.2 Skolevæsenet i Randers 1850-1903

I 1850'erne hvilede det kommunale skolevæsen på skoleplanen af 1844, der var en revision af skoleplanen af 1817; 1844-strukturen gjaldt med få ændringer frem til 1908. Det kommunale borger- og almueskolevæsen var – som i mange andre købstæder – stands- og kønsopdelt med en friskole for byens ubemidlede børn og en betalingsskole for det bedre borgerskab. Og begge skoler var opdelt i en pige- og en drengeafdeling. Den kommunale Brock-Bredalske Friskole gav elementærundervisning (fire timers undervisning pr. dag) i dansk, religion, regning, geografi, historie og sang, mens Den Bay-Kirketerpske Borgerskole var byens betalingsskole med heldagsundervisning. Her fik eleverne undervisning i dansk, religion, skrivning, regning, matematik, naturhistorie og naturlære, historie, geografi, tysk for drengene, tegning, sang og gymnastik.²⁴

Ved siden af det kommunale skolevæsen var der en række andre undervisningstilbud. Der fandtes frem til begyndelsen af 1900-tallet 15-20 privatskoler, hvoraf de fleste var små skoler (pogeskoler), ledet af en kvinde, som underviste de yngste børn. I skoleåret 1899/1900 gik 37 procent af de undervisningspligtige børn i en af byens 19 private skoler.

I årene 1831-1852 havde seminarist Carl Jensen haft en privat realskole, og skolekommissionen forsøgte et par gange at få oprette en forbindelse med dette institut og byens skolevæsen, men uden held.²⁵ Samme år som Carl Jensen opgav skolevirksomheden, grundlagde Mathilde Bohse en pigeskole, som i 1882 blev overtaget af Marie Nisted, der i 1885 købte skolen og omdøbte den til *Frk. Nisted's Pigeskole*. Skolen opnåede dimissionsret i 1890 til almindelig forberedelseseksamen, hvor der på dette tidspunkt var en forberedelsesklasse og seks klasser med i alt 78 elever. Udover bestyrerinden havde skolen otte lærerinder og tre lærere.²⁶ Frk. Nisted's Skole, der havde dimissionsret til og med skoleåret 1912/13, lukkede i 1923 og vil ikke blive inddraget nærmere.

Den første, egentlige eksamensskole, *Randers private Realskole*, blev grundlagt i 1869. Løjtnant, cand.jur. Henrik Steffens Helms havde deltaget i krigen i 1864 og skulle nu finde sig et levebrød. Han var først huslærer en kort overgang, inden han sammen med en bekendt i årene 1865-1869 bestyrede en mindre privat realskole i Korsør. Imidlertid kunne skolen ikke brødføde dem begge, og Helms søgte derfor efter en skole i en større by. I 1869 overtog han en privatskole i Randers, som på grund af bestyrerens manglende dygtighed var stærkt på retur. Skolens to dygtigste lærere havde forladt skolen for et års tid siden og taget et stort antal elever med sig, som dannede grundstammen i de to læreres nye skole. Skolen begynder sommeren 1870 med 84 elever. Helms satte sig som mål at fastholde den elevbestand, der var, og at få de to lærere med deres elever tilbage, hvilket lykkedes i løbet af et par år, bl.a. fordi han efterhånden fik en del elever fra oplandet.

I skolens første årsberetning redegjorde Helms for skolens formål: »at give Eleverne en saadan Uddannelse, at de, naar de forlade samme i det 14de eller 15de Aar, have erhvervet sig de almindelige Skolekundskaber omtrent i samme Omfang som udfordres til den almindelige Forberedelsesexamens lavere Grad.« Der blev endvidere lagt vægt på de fag, som hovedsageligt skulle anvendes i en praktisk virksomhed: sprog, regning og tegning.²⁷ I 1872 fik skolen ret til at afholde realeksamen af lavere grad,²⁸ året erhvervede han en ejendom, hvis baghus indrettedes til skolebygning, og i 1874 købte han Mathilde Bohses Skole, byens største pigeskole. Helms fortæller i sine erindringer, at »Latinskolens Lærere vaagede med Argusøjne over, hvilke Elever der kom i min Skole og holdt ikke af, at nogen fra Latinskolen gik over i min Skole, hvad der ikke saa sjældnen skete.« Det forhindrede dog ikke, at nogle af Randers lærde Skoles lærere arbejdede som timelærere i Frk. Bohses Skole, som var en del af Randers Realskole.²⁹

Selvom skolen havde omkring 100 elever, og byens skolekommission udtalte, at skolen »udfylder et Hul mellem Latin- og den høiere Realskole paa den ene Side og Borgerskolen paa den anden«, var der behov for offentligt tilskud for at få økonomien

til at hænge sammen. Helms søgte derfor i 1873 Kultusministeriet om tilskud til anskaffelse af samlinger, forbedring af lærernes løn og muligvis flere fripladser ved skolen, men ministeriet ville ikke give tilskud, heller ikke ved Helms' fornyede ansøgninger i 1875 og 1876. I 1875 begrundede ministeriet afslaget med henvisning til de overvejelser, der snart ville finde sted om en eventuel forbindelse mellem »Almueskolen og den lærde Skole, idet man allerede her skal tilføje at det neppe er at antage, at en Realskole i en By hvor der er en lærd Skole tør vente at opnaae et Tilskud om det ansøgte«. ³⁰ Skolerne gav ikke nok overskud til at løbe rundt, og Helms' kone kunne ikke klare det barske vinterklima i Randers. Han valgte derfor at sælge skolen i 1879 til cand.pharm. G. Klepsch og rejste til København. Helms bestyrede derefter en realskole på Frederiksberg 1885-1888 og i Løgstør 1889-1898. Klepsch var skolebestyrer indtil 1895, hvor de to seminarister Hans Jensen og Kristen Pedersen tog over. ³¹

På pigeskoleområdet fik byen sin anden pigeskole i 1876, da Charlotte la Cour grundlagde den højere pigeskole *C. la Cours Skole* med det formål »at meddele de unge nyttige, sunde og frem for alt grundige Kundskaber«. Der blev lagt vægt på frisk luft, orden og renlighed både i ydre og i indre forhold. Hun begyndte med to elever, men fik hurtigt skabt en solid basis for sin skolevirksomhed, og fra midten af 1890'erne havde skolen 76 elever, fordelt på seks klasser. I 1901 havde skolen en forberedelsesklasse, 1.-8. klasse og 1.-2. eksamensklasse. ³² Skolen tildeltes dimissionsret i 1892. ³³

Endelig var der *Randers lærde Skole*, som skoleåret 1858/59 fra havde realister. I 1861 blev der oprettet en realklasse, og i 1862 tog den første elev realeksamen fra byens lærde skole. ³⁴ Efter fremkomsten af de private realskoler havde statsskolen knapt halvdelen af byens realelever, således i 1880 tre ud af elever, i 1890/91 13 ud af i alt 31 elever og i 1900/01 syv ud af i alt 14 elever.

58

Ved indgangen til 1900-tallet var der således fire muligheder for at få realeksamen i Randers: på den lærde skole, i Randers private Realskole og i de to pigeskoler Frk. Nistedes Skole og *C. la Cours Skole*. Skolerne virkede i en by med et klassisk borgerskab, der traditionelt lod deres børn gå i privatskole, men skolerne havde også en funktion som udbyder af en realundervisning, der ikke kunne fås i den kommunale skole. Der i en stor by som Randers var plads til flere skoler – og plads til, at man fandt sig en særlig niche.

2.3 Et skolevæsen i udvikling 1903-1970

I de første årtier af 1900-tallet skete der en reform af Randers' kommunale skolevæsen, bl.a. som følge af alment skoleloven af 1903. Ved den nye skoleplan af 1907 afskaffede Randers Kommune den standsopdelte skole, idet byrådet bestemte, at kommunen havde én kommunal skole: Randers Borgerskole, som var en gratis, syvårig skole, fordelt på en drenge- og en pigeskole. Endvidere var der den kommunale Bay-Kirketerpske Skole med fire etårige klasser (7-11 år), hvor der skulle betales skolepenge. Skolen, som endte blindt for de elever, der ikke i 4. klasse kunne bestå optagelsesprøven til mellemskolen, blev nedlagt i 1923. I 1921 indførtes vederlagsfri

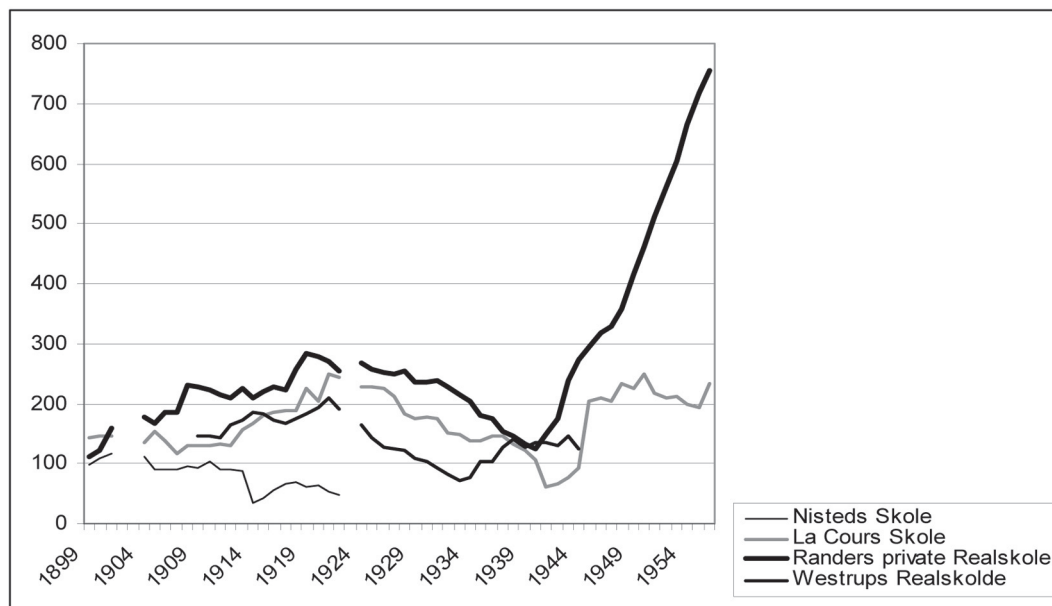
skolegang overalt i de kommunale skoler, dog skulle udenbys elever fortsatte betale. Der skete også en udbygning af folkeskolen i form af nye skoler i 1901, 1912 og 1921 samt ombygning af en eksisterende kommuneskole i 1908. Endvidere blev der oprettet en kommunal ungdomsskole fra 1914/15 og en kommunal tandklinik fra 1916/1918.³⁵ Udviklingen fortsatte i 1930'erne, hvor der indførtes skolelæge 1936, skolebespisning 1933, feriekoloni og fra 1947/48 erhvervsvejledning.

Endelig udbyggedes skolevæsenet i 1908 med en *kommunal mellem- og realskole*, som indtil 1919 var en betalingsskole, dog med mange fripladser. I 1919 besluttede byrådet at gøre undervisningen for indenbys elever gratis, mens udenbys elever fortsat skulle betale, og året før var det blevet besluttet, at der skulle gives gratis undervisningsmidler til de børn, hvis forældre anmodede om det. I løbet af årene 1913-1919 indførtes der fællesundervisning og ens timetal for begge køn, ligesom der kom heldagsskolegang. Den kommunale mellem- og realskole havde dog ligesom de private realskoler problemer med at få eleverne til at fuldføre skolen. Selvom man forpligtede forældrene til at lade deres børn gå gennem hele mellemskolen, blev mange elever meldt ud, før IV M var afsluttet, og i 1925 fuldførte kun 47,5 procent af mellem skolens elever og 27,3 procent af realskolens elever. Skolekommissionen besluttede derfor i 1927 at overgangen *skulle* ske fra 5. klasse, fra 4. klasse kun hvis man var fyldt 11 år. Dette medførte, at tre ud af fire elever nu blev indskrevet fra 5. klasse, hvilket også havde indvirkning på frafaldet i mellem- og realskolen. I 1933 fuldførte 71 procent af mellem skoleeleverne og 48 procent af realisterne.³⁶

Udbygningen af det kommunale skolevæsen betød, at flere og flere af de undervisningspligtige børn kom i den kommunale skole, mens mange af de ofte små private, ikke eksamensberettigede skoler lukkede. I 1899/1900 gik 69 procent i den kommunale skole, mens 37 procent fik undervisning i en af de 19 private skoler – de tilsvarende tal i 1919/20 var 82 procent og 15 procent samt syv skoler. Denne udvikling fortsatte i 1920'erne og 1930'erne, hvor antallet af privatskoler var stabilt, men skolerne tabte elever til kommuneskolen. Ved indgangen til 1920'erne havde 15 procent gået i en privatskole, femten år senere var det kun otte procent. Den samme udvikling ser man også, hvad angår de skolesøgende børn, dvs. børn i, under og over den undervisningspligtige alder. I 1899/1900 var kommunens andel af disse børn 64 procent, en andel som fra 1916/17 til 1933/34 lå mellem 73 og 79 procent. Det store ryk kom i 1934/35, hvor andelen nåede op på 85 procent, og fra 1939-1940 lå andelen på 88-89 procent, hvor den forblev de næste tyve år.

Denne udvikling og især den vederlagsfrie skolegang i den kommunale eksamensskole afspejlede sig også i de private realskolars elevtal. I skoleåret 1921/22 havde de tre skoler haft 726 elever, hvilket faldt til 688 elever i 1922/23 og til 605 elever i 1926/27, hvilket betød, at skolerne havde mistet 150 elever på fem år, jf. figur 1. Derimod voksede den kommunale mellem skole fra 480 elever i 1919/20, hvor der havde været skolepenge, til 539 elever i 1920/21, hvor skolegangen var blevet vederlagsfri og nåede et foreløbigt højdepunkt i 1922/23 med 627 elever. Derefter stabiliserede elevtallet sig på cirka 600.³⁷ I det følgende skal vi se på, hvordan de private eksamensskoler håndterede denne udvikling.

Figur 1. Elevtallet i de fire eksamensberettigede skoler i Randers 1899/1900 – 1956/57

Anm.: 1902/03, 1903/04 og 1922/23 mangler.

Kilde: Årsberetninger for Randers kommunale skolevæsen 1899-1957.

Randers private Realskole

I 1898 købte Christen Christensen-Dalsgaard byens næststørste private eksamensskole, Randers Realskole, som skulle blive genstand for hans virke de næste 40 år. Christensen-Dalsgaard havde taget almindelig forberedelseseksamen, var læreruddannet og havde i 1890'erne været medbestyrer af Kolding private Realskole, inden han kom til Randers. Han var aktiv i den samtidige skoledebat, både hvad angik rammerne for realskolen og skolens indre forhold. Det politiske arbejde kom til udtryk i hans deltagelse i debatten om realskolens fremtid 1902-1903 og i hans virke som Realskoleforeningens formand 1909-1920. Hvad angik skolens indre forhold, var der tre forhold, som havde hans specielle interesse: 1) afskaffelse af daglige karakter, som skete 1902/03, 2) afskaffelse af legemlig straf, hvilket skete på skolen i 1904 mod mange forældres vilje,³⁸ og 3) indførelse af skole-hjem-samarbejde, bl.a. forældremøder et par gange om året: »Til Fremme af Forstaaelse af og Samarbejde mellem Hjem og Skole ... hvor enhver Fader eller Moder faar Lejlighed til personlig Samtale med hver enkelt Lærer.«³⁹ Endvidere indførtes skoletandpleje 1909/10, hvor skolen betalte halvdelen af udgifterne. Endelig valgte Christensen-Dalsgaard i 1914 efter nogle år med mellemskole- og realeksamen at gå tilbage til almindelig forberedelseseksamen, den såkaldte »gamle Ordning, fordi man ikke havde formaaet at sætte Eleverne i Arbejde under den nye Ordning [...] Den gamle Præliminæreksamen var i Virkeligheden et genialt Greb [...]«, udtalte han.⁴⁰

Christensen-Dalsgaard overtog en skole med 110 elever, som han hurtigt fik til at vokse. Fra 1908/09 og frem til begyndelsen af 1930'erne havde skolen i gennemsnit 237 elever om året, og med 35-45 procent af eleverne i de private eksamensskoler var skolen den største private realskole i byen. Der kan peges på flere årsager til denne udvikling: at der var tale om en skole præget af moderne skoletanker med en ung energisk leder, men også at skolen valgte en strategi med at optage elever fra de omkringliggende landkommuner, som ikke havde eksamensskoler. Dette synes især at være tilfældet fra 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne, hvor udenbys elevernes andel udgjorde en tredjedel eller mere og fra skoleåret 1934/35 halvdelen eller mere. Og når man kommer op i 1950'erne, var 69-75 procent af eleverne bosiddende uden for Randers Kommune.⁴¹

Skolen blev dog også ramt af, at undervisningen i den kommunale mellem- og realskole blev gratis og derved tiltrak flere elever. Fra begyndelsen af 1930'erne var der en mærkbar nedgang i elevtallet, fra 239 elever i 1931/32 til 125 elever i 1940/41, Christensen-Dalsgaards sidste år som skolebestyrer. Åbenbart formåede Christensen-Dalsgaard ikke i 1930'erne at tiltrække elever, men forklaringen kan også være, at årtiet var præget af krise, og at det danske fødselstal faldt fra 74.000 i 1923 til 63.000 i 1933, hvilket bevirkede, at der kom færre skolebørn.

Skolens inspektør Johannes Christensen Harbo købte Randers Realskole i 1940 med 121 elever. Efter at Westrups Realskole var blevet nedlagt i 1945, voksede skolens andel yderligere, og med 1940'ernes voksende børnetal oplevede skolen en kraftig elevtilgang. Fem år senere havde skolen 295 elever, i 1948/49 358 elever, og i de følgende år optog man 40-50 elever hvert år. Indmeldelserne oversteg dimittendernes tal 1949/50, og man søgte derfor efter muligheder for at udvide. I forsommeren 1949 overtog skolen den tidligere C. la Cours Skoles bygning på Tøjhushavevej, og dette gav mulighed for en øget tilgang.⁴² Maksimum opnåedes i 1958 med 840 elever. Fra begyndelsen af 1950'erne havde Randers Realskole 70-80 procent af de eksamensberettigede privatskolars elever.

Da amtsplanlægningen vedr. skolebyggeri opstod i 1950'erne, tilbød Harbo kommunerne skolen som overbygning for eksisterende syvklassede skoler, hvilket blev tiltrådt af 13 af de 42 kommuner, der sendte børn til skolen, og i 1959 blev skolen omdannet til en selvejende institution. Fremover skulle skolen virke som treårig realafdeling for 14-17-årige samt have undervisning i 8.-10. klasse, og man aftrappede derfor underklasserne. Endvidere købte man Fabersvejens Skole af kommunen og byggede i 1962 en fløj til, så tidens krav kunne imødekommes.⁴³

C. la Cours Skole

Frk. la Cour drev indtil 1908 selv skolen, men valgte dette år, hvor hun var blevet 69 år gammel, at antage Helene Ploug som medbestyrerinde, og Ploug overtog skolen i 1913. Frk. Ploug havde skolen til 1919, hvor Marie Moldenhawer tiltrådte som bestyrer. Hun havde været skolebestyrerinde i Nykøbing Sj., hvor hun var blevet afløst af cand.

phil. Paul Erik Wassmann, som overtog C. la Cours Skole i 1922-1923. De besluttede at fastholde fællesundervisningen i underskolen, men gjorde mellem- og realklasserne til pigeskole. Efter at Frk. Nisteds Skole blev nedlagt i 1923, kunne C. la Cours Skole afløse denne som en højere pigeskole for mellem- og realskoleelever.⁴⁴

Skolen havde i frk. la Cours tid haft 125-150 elever, men efter Helene Plougs tiltræden kan man se, at elevtallet voksede og nåede et højdepunkt i 1921/22 med 250 elever. Derefter oplevede skolen ligesom de andre private eksamensskoler et fald i elevtallet grundet konkurrence fra den gratis kommunale mellem- og realskole. I begyndelsen af 1930'erne stabiliserede elevtallet sig på niveauet fra la Cours tid, men kun få år senere var der igen problemer. Fra skoleåret 1938/39 var der nedgang i antallet af elever: i 1937/38 havde man haft 146 elever, året efter 132 elever og i 1939/40 121 elever, men virkelig alvorligt blev det i 1940/41 med 106 elever og 62 elever i 1941/42.

På få år havde skolen fået halveret elevbestanden. Hvad var grunden til dette? Det hænger sandsynligvis sammen med Wassmanns positive holdning over for den tyske besættelsesmagt; således blev hans tale ved skolens årsafslutning 1942: »De løse Rygter og Tidens Alvor« trykt i det nazistiske dagblad *Fædrelandet* 28. juni 1942, og senere virkede han som tolk for tyskerne.⁴⁵ Else Bie, ansat ved skolen siden 1913, skrev i foråret 1942 til undervisningsinspektør O. Bjørneboe. Ved begyndelsen af skoleåret 1940/41 var der 110 elever, men ved skolestart 1941/42 kun 65, og der var således sket en afgang på 30 elever, hvoraf de 15 kunne forklares, men ikke de sidste 15. Skolen havde kun fået seks nye elever og slet ikke nogen fra landkommunerne, hvilket de andre privatskoler i byen havde. Bie mente, at det skyldtes Wassmanns »politiske Indstilling. Folk her i Byen og mange i Oplandet mener, at han er alt for tyskvenlig, hvilket har vist sig igennem nogle Avisartikler, og efter 9. April falder den Slags jo ikke i god Jord.« Det mærkedes dog aldrig i skolen. Hvis afgangens fortsatte, ville skolen være nødt til at lukke, hvilket hun helst ville undgå, også for at redde sin egen arbejdsplads. Frk. Bie overvejede derfor at købe skolen og ville høre Bjørneboe, om han ville anerkende hende som bestyrer og give hende eksamensret, hvilket undervisningsinspektøren var villig til. Else Bie købte derefter skolen pr. 1. august 1942.⁴⁶

Else Bie ønskede i 1945 at købe bygningerne af P.E. Wassmanns enke, som dog forlangte en efter Bies mening alt for høj pris, og derfor greb Bie muligheden, da Rytters Realskole blev til salg, og købte denne skole. Hun forlod C. la Cours Skole med stort set alle børnene og alle lærerne og grundlagde »Else Bies Realskole«, som dog hurtigt skiftede navn til C. la Cours Skole.⁴⁷ Allerede fra 1942/43, Else Bies første år som skolebestyrer, voksede elevtallet, om end beskedent, og i de følgende år vendte eleverne tilbage til skolen. Og med købet af Rytters Realskole nåede elevtallet op på 200. I 1940'erne og 1950'erne valgte man åbenbart at fastholde et elevtal på 200-235 elever i stedet for at udvide.⁴⁸ C. la Cours Skole overgik fra privateje til at blive en selvejende institution pr. 1. januar 1966.

Westrups Realskole / Rytters Realskole

Westrups Realskole blev grundlagt i 1876 som Leichts Skole og var oprindeligt en pogeskole. I 1909 blev skolen overtaget af cand.theol. F.M. Frydenlund og cand. mat. Knud Westrup. Kort tid efter rejste Frydenlund til Argentina, og Westrup var derefter enebestyrer. Han omdannede skolen til en realskole efter den gamle ordning, dvs. almindelig forberedelseseksamen,⁴⁹ og søgte i 1910 om eksamensret. Gymnastiksalen ved skolen var »i enhver Henseende [...] ganske utilstrækkelig til en eksamensberettiget Skole«, mente undervisningsinspektør F. Rønning, og allerede af den grund kunne der ikke meddeles eksamensret. Da disse forhold var bragt i orden, fik skolen eksamensret til almindelig forberedelseseksamen i 1913.⁵⁰ Westrup begyndte med tre underklasser og to mellemklasser, som blev udvidet til fire underklasser (7-11 år), tre mellemklasser (11-14 år) og to realklasser (14-16 år), således at der kunne holdes mellemkoleeksamen i 1912 og almindelig forberedelseseksamen i 1913. Undervisningen var lagt sådan til rette, at eleverne ved udgangen af II R havde fået en undervisning, som svarede til mellemkoleeksamen.⁵¹

Skolen begyndte med 109 elever, og selvom der på det tidspunkt var tre andre private realskoler og statsskolens realklasser, var der et marked for Westrups Realskole, som hurtigt fik fordoblet elevtallet. Westrup blev dog også – ligesom de andre privatskoler – ramt af den gratis kommunale mellem- og realskole og det faldende fødselsantal, og i begyndelsen af 1930'erne havde skolen 70 elever. Fra skoleåret 1934/35 gik det imidlertid fremad, hvilket sandsynligvis kan tilskrives, at der kom en ny skolebestyrer, nemlig Westrups nevø Jakob P. Westrup, som havde været bestyrer af Allingåbro Realskole.

Jakob Westrup flyttede skolen fra Tøjhushavevej 20 til nye bygninger på Viborgvej, en treetages bygning i funkisstil (opført 1936), som både rummede klasseværelser, gymnastiksal og lokaler til fysik, håndgerning og sløjde samt på 2. etage bestyrerbolig og skolekontor. De nye lokaler muliggjorde et større optag af elever, hvilket også afspejlede sig på de andre skolers elevtal. Hvor Westrups Realskoles elevbestand steg fra 102 i 1936/37 til 140 i 1938/39, faldt Randers Realskole fra 176 til 147 elever og la Cours Skole fra 145 til 132 elever, og i årene omkring 1940 var Westrups skole en af de største privatskoler i byen.⁵²

J. Westrup drev skolen frem til 1942, hvorefter han forlod Randers og blev skolebestyrer af Hedensted private Mellem- og Realskole, og skolen blev overtaget af A. Rytter, indtil da lærer ved Randers Realskole, og omdøbt til Rytters Realskole. Af uvisse årsager blev Rytters bestyrerperiode kortvarig, og i foråret 1945 solgte han skolen til Else Bie på C. la Cours Skole, hvorefter skolen blev lagt sammen med la Cours Skole.⁵³

3. Esbjerg 1880-1960

3.1. En by vokser frem

Ved lov af 1868 grundlagdes Esbjerg Havn (taget i brug i 1873) med det formål at formidle landbrugseksporten til Storbritannien; i 1874 efterkom der jernbaneforbindelse

til den nye havn. Disse forhold fremmede befolkningsudviklingen. I 1864 havde der været 13 beboere i bebyggelsen Esbjerg, men i tilslutning til havnen voksede der nærmest med amerikansk hast et helt nyt bysamfund frem, hvilket man ikke havde regnet med. I 1870 var der 460 indbyggere, femten år senere havde byen næsten 2.000 beboere, og i 1890'erne voksede Esbjerg for alvor, således at der i 1901 var 13.355 indbyggere. Selvom både Jerne-Skads Sogneråd og Ribe Amtsråd troede, at der var tale om en midlertidig bebyggelse, etableredes der hurtigt et bysamfund med toldsted, postekspedition, brandvæsen, politi og lodsvæsen i 1870'erne, og i 1894 blev Esbjerg udskilt fra Jerne-Skads Kommune som selvstændig kommune og i 1899 ophøjet til købstad.

I årene 1899-1921 havde byen en konservativ borgmester (udpeget af regeringen), men Socialdemokratiet havde fra 1905 – med visse undtagelser – flertal i byrådet og sad fra 1921 på borgmesterposten.⁵⁴ I modsætning til f.eks. Randers blev Esbjerg en klassisk kommunesocialistisk by, hvor der blev gennemført en række velfærdsreformer i perioden 1900-1920 med Socialdemokratiet som den drivende, men ikke eneste kraft bag. Der skete en kommunalisering af privat næringsdrift og oprettelse af mønsterinstitutioner inden for skolevæsen og sundhedsvæsen – på skoleområdet således fælles, vederlagsfri skole 1905, tandklinik 1907, skolelæge 1903, feriekoloni 1907 samt skolebespisning 1905.⁵⁵

3.2. Skolevæsenet 1870-1905

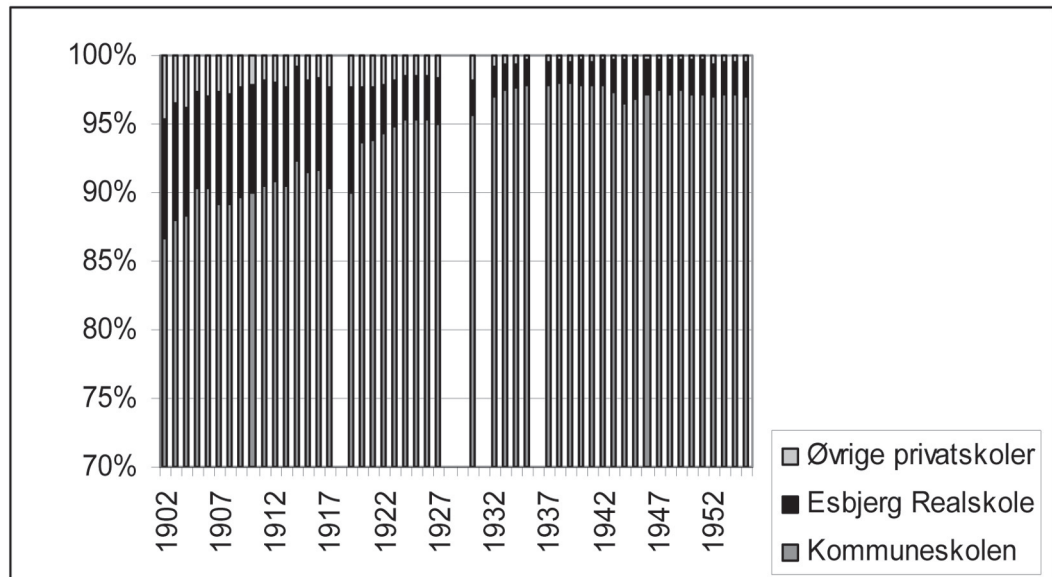
64 Den hastige udvikling af byen fik også indvirkning på skolevæsenets udvikling. Allerede i 1870 bevilgede Jerne-Skads Sogneråd 20 rigsdaler til en kvinde, der var begyndt at holde skole i Esbjerg. Beboerne androg både i 1871 og 1872 om en skole i byen, men sognerådet var henholdende, fordi man mente, at bebyggelsen kun var midlertidig, og at der derfor ikke var grund til at bygge en skole. »Løsningen« blev derfor, at N.K. Langvad i 1873 åbnede en privatskole med 60 elever. Efterhånden som indbyggertallet steg, og et bysamfund udviklede sig, måtte sognerådet indse, at Esbjerg var kommet for at blive, og i 1875 indgik sognerådet aftale med Langvad om, at hans skole blev overtaget af kommunen fra 1. januar 1876. På det tidspunkt havde Esbjerg 1.000 indbyggere. En ny skole blev bygget, og 1. oktober 1877 åbnede Esbjerg Skole med 137 elever.

Der var tale om en syvårig landsbyskole med tre klasser, hvor de to øverste klasse gik i skole hver dag om vinteren, mens skolegang om sommeren var frivillig; den nederste klasse havde halvdagsskole hele året. Der var fællesundervisning af piger og drenge. Dertil kom fra 1887 en frivillig afgangsklasse med heldagsskolegang året rundt og en vinterskole 1890-1905 med ingen skolegang om sommeren, men maksimal skolegang om vinteren. Vinterskolen blev i Esbjerg kaldet for »Fiskeriklasser«, idet børnene var beskæftiget i den hastigt voksende fiskeriindustri. Elevtallet voksede støt. I 1888 var der 367 elever, som blot få år senere, i 1894, var blevet til 840 elever. Sognerådet og senere Esbjerg Kommune måtte derfor bygge fire nye skoler i perioden 1889-1903.⁵⁶

Ved siden af den kommunale skole fandtes der også et privat skolevæsen i Esbjerg,

men det blev aldrig en betydelig del af byens skoletilbud, som det var tilfældet i Randers og andre klassiske købstæder, hvor der var et traditionelt borgerskab, som valgte privatskolen til deres børn. Hertil kom en aktiv skolepolitik fra byrådets og især Socialdemokratiets side for at gøre den kommunale skole til *skolen*. Som det vil fremgå af figur 2, søgte langt over 80 procent af byens børn i den kommunale skole, og fra 1911-1912 gik ni ud af ti børn i kommuneskolen. Privatskolerne rummede derefter kun 5-10 procent af elevbestanden. Denne udvikling ser man først i 1930'erne i Randers.

Figur 2. Fordeling af skolesøgende børn i Esbjerg 1902/03 – 1955/56

Kilde: Årsberetninger fra Esbjerg kommunale skolevæsen 1902-1956.

Anm.: 1902-1906 er angivet skolepligtige børn, 1907-1956 skolesøgende børn. Esbjerg Statsskole 1920ff er ikke medtaget. Tal fra årene 1918, 1928, 1929, 1931, 1936 mangler

65

I perioden 1880-1914 eksisterede der 27 privatskoler i Esbjerg, de fleste med under 20 elever, men ligesom det gjorde sig gældende i Randers, forsvandt privatskolerne i løbet af 1900-tallets første to årtier. I 1902 havde der været syv privatskoler med 349 elever, hvoraf hovedparten gik i Esbjerg Realskole; de øvrige havde mellem 10-40 elever. Tyve år senere var der fire skoler tilbage med 219 elever; heraf havde realskolen 134 elever og K. Sørensens Skole 56 elever, mens E. Clemmensens Skole og den katolske St. Nikolaj Skole (oprettet 1905) blev frekventeret af hhv. 16 og 13 elever. Clemmensens Skole lukkede i 1928 og K. Sørensens i 1931, og derefter var der kun Esbjerg Realskole og St. Nikolaj Skole tilbage.⁵⁷

3.3 Esbjerg private Realskole oprettes

I juli 1883 indbød toldforvalter V.V. Hassing i Esbjerg til møde for at drøfte oprettelsen af en skole, der kunne give »en fyldigere undervisning end almueskolen tilbød«. Femten familier med 35 børn i alt gav tilsagn om at ville sende deres børn i en sådan skole, hvilket man fandt som et tilstrækkeligt kundeunderlag til at oprette en skole. Varde Realskole var blevet åbnet i 1879 med 36 elever og to lærere. Man lejede tre lokaler i »Gebhardtts Stald« i Østergade og ansatte en seminarist fra København, Andreas Petersen, som skolebestyrer samt to lærerinder. Lærerinderne med aflønnet med hhv. 600 og 350 kr., mens skolebestyreren skulle have overskuddet, hvilket man regnede med var cirka 1.100 kr. om året. Skolen havde tre klasser: nederste klasse var begynderklasse med fællesundervisning, mens den øverste klasse var delt i en pige- og en drengeklasse. I 1886 antog man seminarist Kr. Vestergaard Jensen, som åbenbart ikke var en særlig god lærer. Da skolen ikke havde eksamensret, skulle eleverne eksamineres af Eksamenskommissionen i København, og her dumpede Vestergaard Jensens fire første elever.

I 1889 gav han op og overdrog skolen for 2.000 kr. til et nyt aktieselskab, Esbjerg Realskole A/S, som var dannet af en forældrekreds for at reorganisere skolen, så den fik et bedre økonomisk fundament. På baggrund af anbefaling af undervisningsinspektør for realskolerne N.V. Müller ansatte bestyrelsen O. Rübner-Petersen. Han havde været lærer ved realskolen i Varde og bestyrer af Hinnerup Realskole, inden han kom til Esbjerg. En grund blev købt og en skolebygning i to etager opført, som rummede seks klasseværelser, gymnastiksal samt bolig for bestyrer og pedel.

Elevtallet voksede fra 40 elever i Rübner-Petersens første år til 100 elever til i 1890, 163 elever i 1893/94 og 249 elever i 1896, og i årene efter århundredeskiftet havde skolen mellem 250 og 280 elever. Det stigende antal elever skyldtes, at indbyggertallet voksede og specielt gruppen af embedsmænd og selvstændigt erhvervsdrivende, som udgjorde kernen i forældregruppen. Hertil kom en dygtig skoleleder i form af Rübner-Petersen, som opnåede eksamensret i 1891,⁵⁸ og en aktiv bestyrelsesformand, sognepræst Chr. Bruun. Bruun var også samtidig formand for skolekommissionen, og denne dobbeltrolle gav anledning til kritik.

Efterhånden som Esbjerg antog mere og mere karakter af købstad, ønskede byen sig et gymnasium, bl.a. for at få bymæssig og kulturel status. Socialdemokratiet, som ellers var imod private skoler, så, at muligheden for et lokalt gymnasium måtte kædes sammen med den private realskole. Esbjerg Realskole havde i årene 1897-1902 haft en særlig latinklasse, fordi der havde været planer om at oprette en privat lærd skole i byen, og Rübner-Petersen havde hos Kultusministeriet fået tilsagn om, at realskolen kunne oprette studenterklasser. Den første gymnasieklasse blev oprettet fra skoleåret 1906/07, og fra 1907 bar skolen navnet Esbjerg Gymnasium og Realskole. 1906/07 blev også et turbulent år for realskolen med lærerudskiftninger og tre bestyrelsesmedlemmers fratræden. Hertil føjede sig samarbejdsproblemer mellem Rübner-Petersen og Bruun. Sidstnævnte havde således i 1904 foreslået oprettelse af lærerråd på skolen, hvilket Rübner-Petersen fandt uforeneligt med en privat skoles karakter. Han søgte væk og blev skoledirektør på De Vestindiske Øer i 1907.⁵⁹

3.4 Oprettelsen af den kommunale mellem- og realskole

I løbet af to årtier forvandlede Esbjergs skolevæsen sig fra at være en landsbyskole til at blive en købstadskole, hvilket bl.a. medførte oprettelse af en kommunal mellem- og realskole. Allerede i 1903 havde den ledende socialdemokratiske politiker J.P. Sundbo stillet forslag herom, og han fik i 1904 nedsat et mellemskoleudvalg med sig selv i spidsen. Mellemskoleudvalget foreslog, at hvis der meldte 25 kvalificerede børn, skulle der oprettes en klasse. Byrådet godkendte forslaget, og der oprettedes en I M ved skolerne i Danmarksgade og Stormgade i 1905. Der var tale om en vederlagsfri mellem- og realskole, og eleverne fik ligesom i alle kommunens skoler gratis undervisningsmidler. Forældrene tog imod mellemskolen med stor velvillighed, og i 1910 gik 30 procent af en årgang videre i mellemskolen, men ligesom mange andre steder led mellemskolen under et stort frafald. 25-30 procent forlod skolen inden mellemskoleeksamen, idet forældrene benyttede mellemskolen som udvidet undervisning i de sidste tre skoleår. Lagde man hertil flytninger og andre årsager, nåede man op på et frafald på 40-45 procent. Frafallsprocenten holdt sig op i 1930'erne, hvorefter den efterhånden faldt til det halve. Både byrådet og amtsrådet forsøgte at mindske afgangens ved at give økonomisk hjælp til mindre bemidlede elever samt ved at stille alle materialer vederlagsfrit til rådighed for eleverne.

Pastor Chr. Bruun var ængstelig for, at mellemskolen skulle tage alle de bedste børn og lærere fra hovedskolen, hvorimod Sundbo mente, at arbejderbørn skulle have en så god uddannelse som muligt og ville principielt have så mange børn som muligt i mellemskolen. Skoleinspektør A.H. Larsen udtænkte i 1910 et forslag til nyinddeling af Esbjerg skolevæsen. Mellemskolen blev til hovedskolen (A-rækken) med forklasse, 1.-4. klasse, I-IV M og realklassen, mens de elever, der ikke kunne eller ville, skulle i B-rækken med 1.-7. klasse. Skolekommissionen og skoleudvalget vil have en enhedsskole for 1.-6. klasse (herunder I-II M), så man først delte i 13-års alderen, men lærerne var imod det, og planerne blev henlagt.⁶⁰

67

3.5 Forældreskolen – Esbjerg Realskole 1920-1960

I 1919-1920 overtog staten en række private gymnasier i provinsen, bl.a. Esbjerg Gymnasium og Realskole, som kom til at hedde Esbjerg Statsskole.⁶¹ På statsskolen optog man først elever fra IM, og der var således ingen forberedelses- eller underklasser, hvilket var et problem for en kreds af forældre. De kunne selvfølgelig sætte børnene i kommuneskolen, men det ønskede disse forældre ikke, idet de ville bevare en privatskole for disse klassetrin. Kredsen oprettede derfor i 1920 Forældreskolen, som var en forberedelsesskole til Esbjerg Statsskoles eksamensafdeling og med egen skolebygning fra 1922. Oprindeligt havde Forældreskolen kun 1.-5. klasse, men fordi skolen ikke omfattede syv klassetrin, kunne den ikke få tilskud, og i 1923 udvidede man derfor med 6.-7. klasse.

Skolen havde haft omkring 150 elever ved dens oprettelse, men derefter begyndte elevtallet at falde, og der kom kun få indmeldelser. Skolebestyrerinde Ingeborg Ochsner overvejede at lukke skolen, mens den næste skolebestyrer, Carl Jensen, leder af en privatskole i Esbjerg, sammensluttede skolen med sin egen skole,

men det hjalp ikke særligt meget. Han forlod skolen i 1939, hvor han skyldte 640 kr. i forpagtningsafgift. På det tidspunkt havde skolen 70 elever. Besættelsestiden reddede skolen, idet den tyske besættelsesmagt beslaglagde de kommunale skoler, så Esbjerg Kommune måtte leje sig ind hos Forældreskolen. Skolen gik fra 79 elever i 1940 til 151 elever i 1945, og fremgangen fortsatte efter krigen.

I 1946-1947 kom der ønske om, at skolen fik en eksamensafdeling, og på generalforsamlingen i 1947 besluttede man at udbygge skolen med en mellem- og realskole, hvorefter skolen skiftede navn til Esbjerg Realskole. Oprettelsen af en eksamensafdeling var ikke nødvendigvis problemløs. Lokalhistorikeren Verner Bruhn, der har beskrevet realskolens historie, skriver: »Netop med en eksamensafdeling kunne en skole få det prædikat at kunne eleverne ikke klare sig i Statsskolen eller den kommunale mellemskole, så kunne en eksamen »købes« på den private skole.« Det var derfor vigtigt med et højt fagligt omdømme, en stram linje over for lærerne og en fast holdning over for forældrene.⁶²

Også socialdemokraterne i Esbjerg nærede skepsis over for Forældreskolen, ligesom de havde gjort over for Esbjerg Realskole. J.P. Sundbo havde helst set, at kommunen overtog den daværende realskole, og han skrev gentagne gange kritisk om skolen i *Vestjyllands Socialdemokrat*, i 1903 således: »Når folkeskolen byder alt, hvad tiden har at byde af reelle kundskaber, til 15 års alderen, vil ingen være så tåbelige at sende sine børn i privat skole... Overklassens mænd ville få ganske anderledes interesse for folkeskolen, når de selv sendte deres børn til den. Derfor er alle forstandige pædagoger, så vel som socialpolitikere, på det rene med, at fællesskolen er den vigtigste åndelige medicin mod de sociale brøst«. ⁶³

68 Så sent som i 1939 ville formanden for byens skolekommission, Julius Bomholt, ikke støtte Forældreskolen, der »kun har til formål at opretholde økonomiske skel og klasseskel i befolkningen«. Bomholt ønskede at købe skolen for at afvikle den. Forholdet mellem skolen og kommunen blev bedre fra slutningen af 1940'erne, fordi skolen hjalp med til at afbøde presset på det offentlige skolevæsen, men endnu i 1960'erne var det negative socialdemokratiske syn på privatskoler repræsenteret i byrådet.⁶⁴

Helt forkert var Sundbos og Bomholts synspunkter ikke. En oversigt over skolens forældrereds 1880-1960, fordelt på socialgrupper, viser, at grupperne Tjenestemænd og funktionærer, Selvstændige i større og mindre virksomheder, Folk i ledende stillinger i offentlig og privat administration og Håndværkere udgjorde 92 procent i 1890, 90 procent i 1940 og 65 procent i 1960. Fiskere og arbejdere udgjorde 3,6 procent i 1890 og 8,9 procent i 1960, og deres børn gik som oftest i skolen på hel, halv eller delvis friplads.⁶⁵

Der var i 1950'erne et voksende ønske om at ændre realskolens status, så skolen kunne hvile i sig selv. Udviklingen hen imod selvejende institution blev også fremmet fra lovgivningsmagts side, idet tilskudsloven af 1959 gav mulighed for statstilskud til de udgifter, der opstod som følge af, at en privat realskole blev omdannet til en selvejende institution. Og fra 1. oktober 1959 blev Esbjerg Realskole en selvejende institution.⁶⁶

4. Jyderup 1890-1970

Som det tredje eksempel er valgt Jyderup private Realskole mellem Holbæk og Kalundborg i Nordvestsjælland. Jyderup Kommune var en landkommune, hvor hovederhvervet var landbrug, indtil åbningen af Nordvestbanen (København-Kalundborg) i 1874. Jyderup blev til en stationsby og endte hurtigt med at være den dominerende bebyggelse i kommunen. Dette medførte også en hastig befolkningsforøgelse: fra 909 personer i 1850 til 1.355 personer halvtreds år senere. Ved folketællingen i 1890 var der 1.189 indbyggere, hvoraf 443 levede af jordbrug, 313 af industri og 135 af handel, 134 af liberale erhverv og 162 af andre erhverv. Hovedparten af industri og handel lå i stationsbyen, hvor der i 1890'erne var postkontor, politistation, rekreationshjem, hotel, andelsmejeri, mølle, stor købmandshandel og mange næringsdrivende. Der var tale om et bysamfund i en landkommune. Stationsbyen fortsatte med at være den dominerende bebyggelse langt op i 1900-tallet.⁶⁷

4.1 Jyderup kommunale skolevæsen

Jyderup var indtil 1909 en del af Jyderup-Holmstrup Kommune, hvor de to sogne blev delt i to selvstændige kommuner. Ved indgangen til 1890'erne var kommunens skolevæsen ordnet efter skoleplanen af 1846, der for Jyderup Sogns vedkommende opererede med Jyderup hovedskole fra 1700-tallet (øverste klasse) og hjælpeskole (nederste klasse), fordelt på en drenge- og en pigeskole.⁶⁸ I 1911 ændrede man på skolestrukturen, idet man oprettede to forskoler, en i Høed og en i Tornved, som hver fik en forskolelærerinde; forskolerne blev nedlagt i 1952. Jyderup Skole havde tre lærere og en lærerinde.⁶⁹

I 1890 havde drengeskolen 87 elever, mens der i Jyderup Pigeskole var 66 elever. Hertil kom 41 elever, som fik privatundervisning, bl.a. to på Holbæk Realskole. Øverste drengeklasse gik i skole to dage ugentligt om sommeren og fire dage om vinteren og nederste drengeklasse omvendt. Pigeklasserne gik tre dage ugentligt.⁷⁰ Jyderup-Holmstrup Kommunes udgifter til skolevæsen var i 1895 4.565 kr., svarende til 2,35 kr. pr. indbyggere. På det tidspunkt var der 252 børn i den offentlige skole, mens 45 gik i en privatskole. Kommunen anvendte 18,11 kr. pr. barn i den offentlige skole. Set i forhold til hele landet lå udgifterne lidt over gennemsnittet på 2,20 kr. pr. indbygger og 15,08 kr. pr. barn.⁷¹

69

4.2 Jyderup private Realskole

Det landsbyordnede skolevæsen udgjorde således undervisningstilbuddet i kommunen, da cand.phil. C. Lambek i 1894 besluttede at oprette en realskole i Jyderup stationsby. Vi ved ikke, hvorfor han valgte Jyderup, men set i forhold til andre realskoler i området var placeringen god: 20 km til Kalundborg Realskole og 25 km til Holbæk Borger- og Realskole, 35 km til Slagelse Realskole. Lambek havde altså fundet et »hul« i udbuddet af realskoleundervisning i det nordvestlige Sjælland. Han valgte desuden at placere skolen i en stationsby, hvor der måtte formodes at være et større kundeunderlag for realundervisning end på landet, og jernbanen gav elever fra

nærområdet mulighed for at komme til Jyderup.

Jyderup Realskole begyndte efter sommerferien 1894 i villaen Søbækslund syd for stationsbyen. Villaen var blevet købt af fem lokale mænd, der udlejede den til Lambek. Lambeks tid som skolebestyrer blev af uvisse grunde kort, og efter sommerferien 1897 overtog Otto Laage lejemålet og de anskaffede samlinger samt købte skolematerialet. Han havde tidligere været skolebestyrer i Varde og Skanderborg. I løbet 1897-1898 blev der dannet et aktieselskab, der overtog ejendommen, og som i sommeren 1898 lod opføre en tilbygning, der indeholdt fem klasseværelser og fire mindre værelser, samt et gymnastikhus. Lige ved skolen lejede man en gymnastik- og legeplads på 40x80 kvadratalen.

Skolen havde en forberedelsesklasse og 1.-4. realklasse. Man havde ikke noget særegent program eller skoleplan, da man »vil virke i det for Realskoler almindelige Spor«, og fagrækken var den for realskolerne typiske: dansk, religion, skrivning, tegning, historie, engelsk, tysk, regning, aritmetik, geometri, naturhistorie, naturlære, gymnastik, sang og for pigerne håndgerning. Det kostede 6-10 kr. pr. måned at gå i skolen, hvor der var fire hele fripladser takket være donationer fra et legat, tilskud fra kommunen, Holbæk Amtsråd og en privat giver. Endvidere gav skolen tre pladser til nedsat betaling. Lærerstaben bestod af bestyreren, to faste, seminarieuddannede lærere og tre timelærere.⁷²

Boks 1. Fag- og timetabel for Jyderup private Realskole 1899/1900

	I R	II R	III R	IV afgangsklasse (R)	I alt
Religion	3	2			5
Dansk	6	4	4	4	18
Engelsk	3	3	3	3	12
Tysk	-	3	2	3	8
Historie	3	3	3	3	12
Geografi	2	2	2	2	8
Regning	4	3	3	3	13
Matematik	-	4	4	5	13
Naturhistorie	3	3	3	3	12
Naturlære	-	-	2	2	4
Skrivning	3	2	1	1	7
Frihåndstegning	2	2		-	4
Geometrisk tegnning	1	1	1	1	4
Sang	2				2
Gymnastik	4				4

Kilde: Medd. LS 1898/99 s. 361.

Undervisningsinspektør Fr. Rønning undersøgte skolen i december 1898 og januar 1899. Ved sit første besøg fandt han væsentlige mangler ved skolen, hvoraf den vigtigste var den mangelfulde klasseinddeling. I og II R var toårige og indeholdt »temmelig uensartede Bestanddele«. Der fandt sammenlæsning sted mellem III og IV R og mellem III og II R. I sidstnævnte tilfælde blev således tre hold undervist sammen, hvilket medførte, at III klasse f.eks. i dansk var mindst et år bagud. Den ene af de tre dimittender var flink, mens de to andre ikke var særlig gode. Den samlede bedømmelse var, at »Skolen var i en temmelig *ufærdig* Tilstand og I[inspektionen] kan derfor *ikke* paa nærværende Tidspunkt indstille Jyderup Realskole til at faa Eksamensret.«

Nogle måneder senere besøgte Rønning igen skolen. Den fornyede undersøgelse viste, at der var gjort »nogle Forbedringer og Fremskridt«. Klassedelingen var blevet bedre gennemført, og der var antaget en ny lærer til historie, geografi og naturhistorie, som gjorde et lovende indtryk. »Men Skolen gjorde dog endnu et ufuldendt Indtryk, og det er endvidere tvivlsomt, om den i Fremtiden kan gøre Regning paa en saadan Tilgang, at den[s] Eksistens tør betragtes som sikret.« Rønning anbefalede dog at tildele skolen eksamensret for et år, fordi lokaler og samlinger var tilfredsstillende, og fordi Laage tidligere havde været skolebestyrer for en eksamensberettiget realskole. I 1899 tildelte Kultusministeriet skolen dimissionsret, dog foreløbig for et år.⁷³

4.3 Realskolen konsoliderer sig

Da det hold, der efter dimissionseksamen i forsommeren 1899 skulle danne IV R, gennemgående var dårligt og kunne trænge til at få skoletiden forlænget, benyttede man lejligheden til at gå over til forårseksamen. Derved kunne man springe dimissionseksamen i 1900 over og vente med eksamen til marts-april 1901. Laage udtalte i den forbindelse, at »I en Skole, der fornemmelig har sine Elever fra Landet, maa det vistnok anses for heldigst, at Skoleaaret begynder til Maj, da Maj og November fra gammel Tid staa for Folk som Mærkepæle, hvor nye Livsafsnit begyndes og afsluttes«. Det nævnte hold rykkede op til at blive en egentlig dimissionsklasse, men samtidig nedlagde man forberedelsesklassen. Laage aftalte med Mathilde Scharling, at hendes skole – Jyderup Stationsbys Pogeskele – blev »organisk forbunden med Realskolen, at dens lavere Klasser kunde arbejde som Forskole til Realskolen«. Realskolen havde derefter fire klasser.⁷⁴

Efter indførelse af mellemskole- og realeksamen i 1908 havde skolen en forberedelsesklasse, en mellemskole med fire klasser og en realklasse. Fra skoleåret 1914/15 var der fire underklasser, som fra slutningen af 1940'erne gradvist blev indskrænket til tre, siden to og endelig i 1956/57 en underklasse. Fra skoleåret 1959/60 indførtes 3. og 4. klasse, hvortil kom de hidtidige mellemskoleklasser, som blev til 5.-7. klasse og I R.⁷⁵

Selvom Jyderup Realskole havde underklasser (folkeskoleklasser), var den først og fremmest en mellem- og realskole. Ser man på fordelingen af elever på de forskellige klassetrin i 1913, 1923/24, 1929/30, 1943/44 og 1953/54, udgjorde underklassernes andel af det samlede elevtal som regel 26-30 procent. De øvrige

elever gik i mellemskolen (cirka 60 procent) eller i realklassen (10-15 procent). Som mange andre steder havde Jyderup Realskole også problemer med frafald i mellemskolen. Der var flest elever i I-III M (dvs. elever i alderen 11-14 år), og i 1913 og 1923/24 var overvægten endda i I og II M (11-13 år). Fra 1920'erne steg antallet af elever i de højere mellemskoleklasser, men tallene fra 1929/30, 1943/44 og 1953/54 viser, at hovedparten af eleverne tog I-III M, mens kun få gik videre til IV M og realklassen.⁷⁶

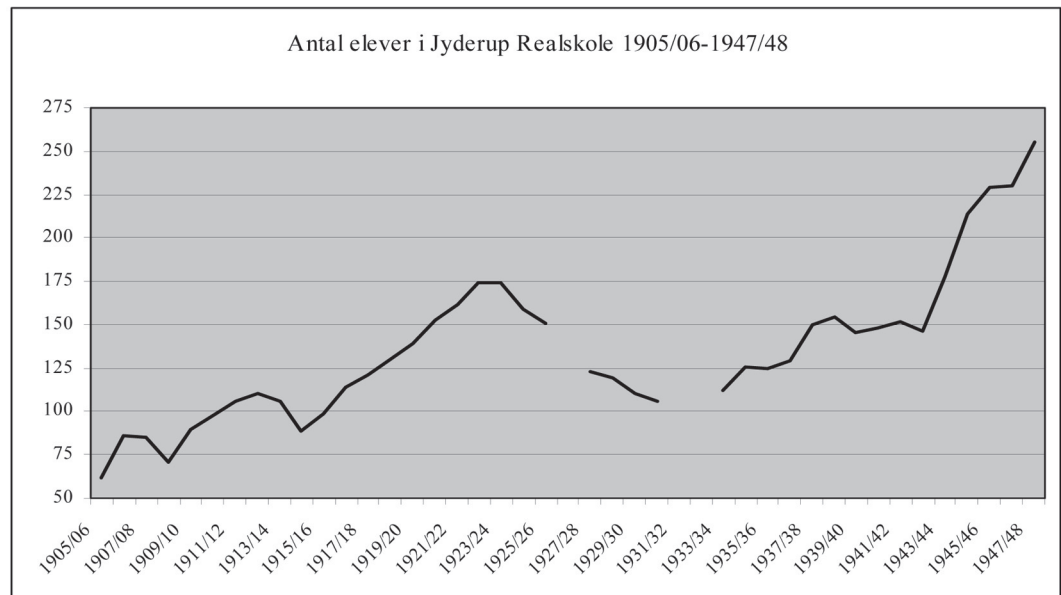
Ser vi på skolens elevsammensætning få år efter dens oprettelse, nemlig i 1899/1900, var der 56 elever, hvoraf 43 kom fra embeds-, handels- og håndværkerhjem, hvilket var en megen normal profil for realskolernes elevsammensætning.⁷⁷ En stor del af eleverne kom selvfølgelig fra Jyderup, men skolen rekrutterede elever fra hele lokalområdet. Årsberetningen 1913 sammenholdt med en undersøgelse fra 1953⁷⁸ viser, at skolen ikke alene fik elever fra Jyderup Sogn og nabokommunerne, men også fra byerne langs Nordvestbanen: Regstrup, Knabstrup, Mørkøv, Svebølle og Kalundborg og i et bælte nord for banen op til Havnsø og Svinninge, hvor der sidstnævnte sted fandtes en mellem- og realskole fra 1910. Syd for banen ned mod Tissø havde skolen ikke en stor elevandel, idet der fra 1909 var mellem- og realskole i Høng.

I skolens årsberetninger kan man følge elevtallet, og i figur 3 er elevtallet gengivet for en 42-årig periode, nemlig 1905/06 til 1947/48. Ved periodens begyndelse var der 62 elever, hvis antal steg så støt, at man allerede i 1909 måtte lave en tilbygning til skolen og ansatte en ekstra lærer.⁷⁹ Et foreløbigt højdepunkt blev nået i skoleåret 1923/24 med 174 elever, hvorefter elevtallet faldt i de følgende år, og i 1930/31 havde skolen »kun« 106 elever. Udviklingen vendte imidlertid i 1930'erne, men især i årene under og efter besættelsen: fra 146 elever i 1942/43 til 255 elever i 1947/48. En del af stigningen kan forklares med de store fødselsårgange, men det er ikke hele forklaringen; de mange nye elever må også skyldes, at flere ønskede at tage en mellem- og realskoleeksamen som overbygning på landsbyskolen.

I begyndelsen af 1960'erne fik skolen en større tilgang af elever. Bestyreren af Svinninge private Realskole fandt det i 1962 ikke længere rentabelt at drive skole, og følgelig ville han lukke realskolen. Hjembæk-Svinninge Kommune følte sig derfor nødsaget til at oprette en realafdeling ved Svinninge Kommuneskole, men der meldte sig kun tre elever til den nye III R. I Undervisningsministeriet, der skulle godkende den nye realafdeling, undrede man sig over dette. Amtsskolekonsulenten kunne oplyse, at to af de tidligere lærere på realskolen i Svinninge var blevet ansat på Jyderup Realskole, og at de havde været rundt hos forældrene og kapre elever til Jyderup. Lærerne havde fortalt forældrene, at deres barn ville få det svært ved at klare sig i en kommunal skole, men hvis barnet kom med til Jyderup, ville man sørge for særundervisning! Kun tre forældrepar valgte at blive i Svinninge.⁸⁰

Jyderup Realskole eksisterede frem til 2006, fra 1982 under navnet Jyderup Privatskole, hvorefter den måtte lukke på grund af økonomiske problemer; i dag rummer bygningerne Jyderup Private Højskole.

Figur 3. Antal elever i Jyderup Realskole 1905/06-1947/48

Kilde: Årsberetninger fra Jyderup private Realskole.

5. Sammenfatning

I denne artikel er der skildret tre eksempler på, hvordan skolebestyrere formåede at få den private realskole til at overleve under forskelligartede vilkår: realskolerne i den gamle købstad Randers, realskolen i den nye provinsby Esbjerg og realskolen i landkommunen Jyderup i Nordvestsjælland.

I købstaden fandtes der et borgerskab, som traditionelt satte deres børn i en privatskole, både fordi privatskolen kunne give en bedre uddannelse, men også fordi man ikke ønskede sine børn undervist sammen med de lavere klassers børn. I dette tilfælde gav realskolen en undervisning, der ikke kunne fås i den kommunale skole. Som oftest var der en flerhed af skoler i købstæderne og nogle steder tillige en lærd skole, og det var derfor vigtigt at finde sig en niche, som man kunne leve af. Det kunne være som pigeskole, som realskole for børn fra omlandet eller i form af eksamenssamarbejde med landkommunerne. Eller man kunne efter 1903 tilbyde almindelig forberedelseseksamen, mens kommuneskolen og de andre private skoler havde mellem- og realskoleeksamen.

I den nye provinsby blev det af afgørende betydning for realskolens levedygtighed de første tyve år, at der kun fandtes en landsbyskole, og at realskolen derved kunne give en undervisning, som det offentlige skolevæsen ikke magtede. Og efter den kraftige udbygning af det kommunale skolevæsen, herunder en vederlagsfri mellem- og realskole, blev skolen holdt op af forældre fra det bedre borgerskab, der ikke ønskede, at deres børn skulle gå i den kommunale skole. Realskolen lagde dog også vægt på, at børnene fik en solid uddannelse, således at det ikke hed sig, at man kunne købe sig til en eksamen i den private skole.

Det sidste eksempel viser, hvordan en privat realskole i et udpræget landdistrikt overlevede. Det skete ved at finde et »hul« i udbuddet af realskoleundervisning i det nordvestlige Sjælland, ved at placere skolen i en stationsby, hvilket gjorde det lettere at komme til skolen, og ved at satse på elever fra hele lokalområdet. Selvom Jyderup private Realskole havde underklasser, virkede den først og fremmest som mellemskole og tilbød dermed en undervisning, der ikke kunne fås i lokalområdets kommunale skoler. Og endelig var skolen ikke bleg for at stjæle elever fra andre skoler.

I alle tre tilfælde spillede også kommunen en væsentlig rolle for den private realskoles overlevelse. I Randers indførte byrådet vederlagsfri undervisning i den kommunale mellem- og realskole, hvilket fik elevtallet i de private realskoler til at falde. Og i Esbjerg ledte Socialdemokratiet an i en kraftig udvidelse af det kommunale skolevæsen, bl.a. med en gratis mellem- og realskole, der gjorde, at privatskolerne derefter kun spillede en mindre rolle i byens skolevæsen. Hertil kom partiets negative indstilling over for det private initiativ og deraf følgende ønske om at lukke den private realskole.

Artiklen har også vist, at ved at satse på nye undervisningsmetoder, nyt skolemateriel og nye skolebygninger kunne tiltrække flere elever. Det gjorde sig gældende på Esbjerg Realskole i 1890'erne med Rübner-Petersen, hos Christensen-Dalsgaard i Randers et årti senere og på Westrups Realskole i 1930'erne. Sidst, men nok ikke mindst gjaldt det om at opretholde et godt forhold til de forældre, der skulle forsyne skolen med elever, og til det lokalsamfund, som man var en del af. Og trådte man ved siden af, som det var tilfældet med bestyreren på C. la Cours Skole, kom reaktionen i form af elevnedgang.

Del 2:Privat uddannelse

75

Artikel 3: Realskolen i debat og lovgivning 1814-1923

Artikel 4: Skoledrift - ikke forretning, men samfundsopgave

Illustration forrige side:

Industribygningens Latin- og Realskoles IV klasse 1901

Lektor Th. Müller ses omgivet af eleverne Johannes E. Børresen, Frederik Holm, Svend Warburg, Johannes Dorch, Poul Harder, Aage Johansen og Johan Lamprecht. Skolen var oprettet i 1889 og fik i 1894 ret til at afholde almindelig forberedelseseksamen og i 1896 studentereksamen. Ved Henrik Madsens overtagelse i 1903 fik skolen hans navn og flyttede til Frederiksberg. Henrik Madsens Skole var en af de private gymnasieskoler, som blev overtaget af staten i 1919, hvorefter skolen kom til at hedde Sankt Jørgens Gymnasium.

Billedet befinder sig i gymnasiets arkiv i Landsarkivet for Sjælland m.m.

Artikel 3: Realskolen i debat og lovgivning 1814-1923

1. Indledning

Perioden mellem 1814 og 1923 blev realskolens fremvækstperiode: fra nogle enkelte få skoler i 1830'erne og 1840'erne for det højere borgerskabs sønner til over 250 skoler i begyndelsen af 1920'erne for en større del af ungdomsårgangen. Realskoleformen gik fra at være en forsøgsordning til at blive en integreret del af de nationale uddannelsesstilbud. Undervejs ændrede realskolens formål sig. I 1830'erne tiltænkte man realskolen den rolle, at den *de/s* skulle danne elever til gode, oplyste borgere, som skulle deltage mere aktivt i samfundslivet (her tænkes på stænderforsamlinger og senere købstadstyrelsesloven af 1837), *de/s* uddanne til et fremtidigt virke inden for handel, håndværk og industri. Realundervisningen skulle foregå på videnskabelige/højere realskoler i de større købstæder og på en påtænkt realhøjskole. Efter forsøgsperioden i 1830'erne og 1840'erne skete der et skifte i opfattelsen af realskolens formål eller – om man vil – en forandring af måden at tænke realuddannelse på, idet man nedtonede forventningerne til realskolen. Den skulle nu give ungdommen – fortrinsvis den mandlige – en kort, videregående uddannelse med henblik på stilling i etaterne samt handels- og kontorlivet og ikke så meget beregnet på deltagelse i det offentlige liv. Og undervisningen kom til at foregå på private realskoler i købstæder og stationsbyer og især i kommunale skoler.

Selvom der var langt mellem de store planer i 1830'erne om videnskabelige realskoler og realuniversitet og så de realskoler, der opstod i de følgende årtier, er planerne interessante, idet de betegner et brud med den hidtidige måde at tænke højere uddannelse på. Derfor vil også dette tidsrum være en af de perioder, der er i fokus i dette kapitel. I det følgende vil den politiske og offentlige debat om realskolens organisatoriske og indholdsmæssige form gennem 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet blive behandlet. Hvad lagde beslutningstagere og debattører i begrebet »realskole« og »realundervisning« igennem perioden, og hvordan ændrede begreberne sig. Ligeledes vil der være fokus på forsøgene på at indplacere realskolen i uddannelsessystemet på grundskole- og ungdomsuddannelsesområderne, således at der kunne skabes en organisk sammenhæng mellem de enkelte skoleformer.

Skildringen begynder med købstædernes skoleanordning af 1814, idet perioden 1787-1814 er skildret i kapitel xx, og afsluttes med Den Store Skolekommissions betænkning i 1923. Pigeskolerne og skolefagenes indhold skildres i kapitlet om pigeskolerne, mens Harry Haue i kapitel xx vil tage sig af realskolens tilsyn og eksamen i denne periode.

2. Real FAG i borgerskolen 1814-1830

Den Store Skolekommission af 1789 afsluttede i 1806 arbejdet med en skolelovgivning for landdistrikterne (udstedt for hele landet i 1814) og fortsatte derefter med købstædernes skolevæsen. Allerede i forskellige forarbejder møder vi nogle af realskolens fag: matematik, handelsberegning, naturhistorie, naturlære, navigation, engelsk og tysk. Ordet realskole dukker første gang op i kommissionens udkast til en skoleanordning i 1809, hvor man foreslog »borgerlige Realskoler« beregnet for den mere formuende og dannede klasses børn, der ikke skulle have en lærd uddannelse, men »dog i Fremtiden skulle indtræde i en Virkekreds i det borgerlige Liv, der udfordrer forskellige Kundskaber, og hvor en mere almindelig liberal Dannelse vil have de gavnlige Følger for deres eget og Borgersamfundets Vel«. ¹

Kommissionens forslag til formål med og indhold i realskolen blev ophøjet til lov 29. juli 1814, da Frederik 6. underskrev *Anordning for almueskolevæsenet i købstæderne, København undtaget*, hvor paragrafferne 69-88 rummede regler om »de borgerlige Realskoler for Drengbørn i Kiøbstæderne«. Allerede i anordningens § 2 var realskolerne blevet introduceret: »I de folkerige og større Kiøbstæder, hvor et tilstrækkeligt Antal af Dreng Børn findes, hvis Forældre have Evne og Villie at bidrage til at Borgerlige Realskoler der i Stæderne kunne bestaae, skulle saadanne Skoler tillige oprettes. Disse Skolers Øiemeed skal være: at de Børn, der vel ingen lærd Dannelse behøve, men dog bestemmes til en saadan Virkekreds, som fordrer særegne Kundskaber, kunne deri vorde oplærte«. I § 3 forudså kongen, at søgningen i en købstad kunne være utilstrækkelig, men at der var børn, »hvis Forældres borgerlige Stilling synes at kunne gjøre Krav« på en udvidet undervisning; i sådanne tilfælde skulle de almindelige borgerskoler udvides med en klasse, eventuelt også med ansættelse af en ekstra lærer.

78

Ifølge anordningen skulle undervisningen naturligvis omfatte *basisfagene* læsning og skønskrivning. Den *naturvidenskabelige fagrække* bød på praktisk regning »paa Tavlen og i Hovedet samt i Vexelregning og Bogholderie«, hvortil kom elementær matematik og grundlaget i mekanikken »især med Anvendelse paa Fabrikker og Haandværkere«. Endvidere skulle eleverne have naturhistorie og naturlære, »hvormed forbindes Kundskab om Handelsvarer samt om Haandværks- og Fabrik-Arbejder«, og endelig var der geografi, herunder handelsgeografi. *De humanistiske fag* omfattede historie, religion og de tre levende sprog tysk, fransk og »tillige Engelsk, saafremt Kiøbstædens Handelsforbindelser dertil kunde give Anledning«. Den sidste hovedblok var de *praktisk-musiske fag*: tegning, sang og, hvis der var mulighed, gymnastik. Endelig burde der i købstæderne ved havet sørges for, at børnene fik en i hvert fald grundlæggende undervisning i styrmandskunsten samt i svømning.

En dreng skulle være fyldt ni år, førend han kunne blive optaget i en realskole, og have et pænt niveau, når det drejede sig om læsning, at kunne skrive sammenhængende skrift, regne »de 4re Specier« og kende den kristelige religions hovedsandheder og den bibelske historie. Børnene blev delt i to afdelinger efter deres alder samt kundskaber og evner. I anordningens § 75 foreskrev regeringen en metodisk anvisning, idet »Overgangen stedse skeer fra det Lettere til det mere Vanskelige, fra

det mere Bekiendte til det mindre Bekiendte, og at der i hver af Skolens Afdelinger levnes den tilbørlige Tid til nøiagtig at lære det her Foreskrevne«. Datidens interesse for forstandssøvelser havde også sat sig spor i anordningen: »Underviisningen ordnes saaledes, at der stedse gjøres Begyndelse med de Lære-Gienstande, som mest beskæftige Tænkraften og endes med de lettere, som med Geographie, Skrivning og Tegning«.

Der var tale om en ambitiøs plan for købstædernes skolevæsen – og især for realskolernes vedkommende. Undervisningen havde et praktisk sigte: at gøre borgerens søn i stand til at fungere i de praktiske erhverv, som fandtes i datidens købstæder, herunder at udvikle de muligheder, som fandtes i drengenes forstand – en arv fra en optimistisk oplysningstid. Men bestemmelserne skulle føres ud i livet i årene efter 1814, hvor landet var påvirket af statsbankerot og landbrugskrise, hvilket i stort omfang bremsede implementeringen af anordningen.

3. Skolen for livet – debat og forsøgsarbejde 1830-1850

3.1 Indledning

Med statsbankerotten i 1814 fulgte økonomisk stilstand og kriseår for dansk erhvervsliv, men omkring 1830 vendte udviklingen så småt. Rigsbankdalsedlen nåede næsten i pari. Landbruget øgede sin eksportkvote, ligesom priserne på korn steg. Også byerhvervene oplevede fremgang, især provinsbyerne. Der var ikke tale om nogen stærk økonomisk fremgang, men man havde lagt kriseårene bag sig. Håndværk og industri havde fremgang i 1830'erne, og flere steder begyndte ny teknologi med rødder i den engelske industrielle revolution at vinde frem.²

Samtidig hermed skete der fremskridt på det naturvidenskabelige og det tekniske område: jernbaner i England fra 1825, i Tyskland fra 1835, dampskibe blev taget i anvendelse i dansk indenrigsfart 1819, oprettelsen af Den Polytekniske Lærestanstalt³ 1829 og af Den Militære Højskole i 1830 – alt sammen fænomener, som også blev fremhævet i samtiden.

Politisk bød 1830'erne på en begyndende medinddragelse af landets borgere i styrelsen af de offentlige anliggender; det gjaldt især borgerstanden og jordbesidderne. Ved anordningerne af 1831 og 1834 oprettedes rådgivende stænderforsamlinger, der skulle høres om alle love vedr. borgernes personlige rettigheder, ejendomsrettigheder, skatter og andre offentlige byrder. Et af resultaterne af disse anordninger og stænderforsamlingerne var etableringen af et kommunalt selvstyre i byerne fra 1838 og på landet fra 1842. Både politisk og økonomisk blev 1830'erne således en brydningstid.

Det var derfor naturligt, at diskussionen om embeds- og næringsborgerskabets dannelse og om det højere skolevæsen blussede op. Embedsborgerskabet ønskede en bedre forberedelse til universitetet og livet for at kunne opretholde standens status, mens næringsborgerskabet ville have noget bedre end den syvårige grundskole.⁴ For nærings- eller erhvervsborgerskabets sønner var uddannelsesmulighederne begrænset. Skoleanordningens borgerlige realskoler var ikke blevet realiseret på grund af de økonomiske kriseår, og i de fleste købstæder fandtes der kun borger- og

almueskolen, som gav elementærundervisning. Visse steder var der også betalings-skoler i form af borgerskoler med realklasser og privatskoler, hvor man kunne få en udvidet undervisning. Dette forekom især i de store købstæder som f.eks. Vejle og Roskilde, hvor borgerskolen havde tre opadstigende klasser, den øverste med realundervisning og heldagsskolegang. I Helsingør havde man både en tredelt borgerskole og en fattigskole, sidstnævnte beregnet for fattige børn og børn af ubemidlede forældre.⁵ Endelig var der den såkaldte hospitantordning i forordningen om de lærde skoler af 1809, hvor drenge kunne følge den lærde skoles undervisning i de fire nederste klasser og forlade skolen ved konfirmation.

3.2 Debatten

Rektor J.E. Suhr, Vordingborg lærde Skole, talte i 1833 om »to store Hovedpartier«: et fremskridende, »Bevægelsespatriet«, og et tilbageholdende, »Stilstandspatriet«. Førstnævnte krævede, at den højere, videnskabelige ungdomsdannelse ikke mere skulle udgå fra de gamle sprog, men at undervisningen skulle koncentrere sig om »de Kundskaber, som det praktiske Liv synes mere anvendelige« og gøre »de saakaldte Realia til vigtigste Dannelsesmiddel«. Stilstandspatriet ville stadig blive stående ved »den af Fædrene lagte Grundvold for den højere Ungdomsdannelse«, idet de gamle klassiske sprog i den grad udviklede og skærpede det unge menneskes sjæleevner og bidrog til at udvikle højere forædling.⁶

80

Professor Gunhild Nissen har i sit utrykte speciale opdelt disse to grupperinger i fire hovedpositioner: 1) den *lærde nyhumanisme*, som fastholdt den formelle ånds-dannelse grundet på grundige studier af de klassiske sprog; 2) den *moderate nyhumanisme*, som virkede for en udvidelse af den klassiske nyhumanistiske dannelse med moderne sprog og naturvidenskab, men fastholdt den humanistiske almendannelse og ikke en erhvervsrettet uddannelse som den lærde skoles formål; 3) de *moderate realister*, som ville udvide de levende sprog og naturvidenskab betragteligt på bekostning af latin; og 4) de *radikale realister*, som afviste den klassiske dannelse og havde en praktisk anvendelig uddannelse som hovedformål; de var fortalere for oprettelse af særlige realskoler. De to sidste positioner trak på utilitaristiske og filantropiske ideer og var præget af oplysningstidens nyttetanker.⁷

Debatten om det højere skolevæsen kom i første omgang til at dreje sig om almen-dannelse. Den omfangsrige debat i årene 1830-1832 er skildret andetsteds og vil derfor ikke blive gennemgået her.⁸ I 1833 kom erhvervsborgerskabet på banen, da handelskommis i Helsingør Knud Gad i september udsendte sin nu berømte pjece. »Hvor kan jeg sætte min Søn i Skole, naar han ikke skal studere, hvor kan den kommende Kiøbmand, Fabrikant eller dannede Haandværker erholde den første Under-visning?« var det indledende spørgsmål til Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler (Universitetsdirektionen).

Den lærde skole var forberedelsesskole for dem, der skulle være embedsmænd, en skole, som ifølge Gad uddannede personer, som vandrede i lutter teorier og kom til at føle sig hævet over det praktiske borgerlige liv. Denne bedreværdsfølelse fulgte

personen ind i embedet og kunne »saare let udarte [sig] til Hovmod, Eensidighed, Arrogance og Despotisme, samt forlede, især den unge Embedsmand, til Misbrug af sin Myndighed, helst naar han ingen Modstand møder«. Et sådant regimente kunne man finde i bestyrelsen af de kommunale anliggender, hvor de eligerede borgere og medlemmerne af fattig- og skolekommissionerne ofte kom til kort over for den veltalende og dannede embedsmand. Gad var ikke imod embedsstanden som sådan, men han ønskede, at den mødte kraftig og forstandig modstand fra borgerens side. Ifølge Gad var der tale om »den næringsdrivende Borgerklasses offentlige Opdragelse«. ⁹

Som middel til at opnå dette mål havde Gad to forslag. Man kunne enten forandre de lærde skoler, således at der blev plads både til den kommende embedsmand og til den kommende næringsborger. De døde sprog (græsk og latin) skulle sættes i baggrunden, fordi de ikke var nødvendige for embedsmandens dannelse. Derved ville der blive plads til de levende sprog: tysk, fransk og engelsk, hvortil kom dansk, matematik, geografi, naturhistorie, skrivning, tegning og regning. I disse videnskaber ville statsborgeren allerede som elev finde gode elementer til en højere dannelse, som siden kunne udvikles på universitetet. Det andet forslag var mere radikalt: nedlæggelse af halvdelen af de lærde skoler og oprettelse af borgerlige realskoler. Hvis staten ikke ville forandre skolerne og staten og embedsmændene ikke undvære latinen, kunne man omdanne halvdelen af de lærde skoler til realskoler. På den måde ville man også få indskrænket antallet af studenter, som var blevet for stort. I disse realskoler skulle fagene være: dansk, tysk, fransk, engelsk, matematik, naturhistorie, fysik, statistik, historie, geografi, religion, skrivning, tegning og regning. Det var ønskeligt, om der kom en speciel handelsklasse, hvor de, der skulle gå handelsvejen, kunne få undervisning i vekselregning, varekundskab og handelsgeografi m.v.

Undervisningen skulle afsluttes med en eksamen, således at man kunne gå videre på Den Militære Højskole, Polyteknisk Lærestalt osv. Sidstnævnte lærestalt kunne derved blive et fortræffeligt dannelsesinstitut for købmænd, når man dermed forenede et »Handelsacademi« for den højere teoretisk-praktiske dannelse i handelsvidenskaberne, hvad man i dag ville betegne som en handelshøjskole. ¹⁰

Gad talte for »Nødvendigheden 1) af en Skolereform, hvorved den næringsdrivende Borger kan blive udløst af sin aandelige Trældom og 2) af andre, dermed i Forbindelse staaende, Forandringer, hvorved det hele Samfund kan vinde i Harmonie og i Styrke«. Dette ville gøre håndværkeren og købmanden til en mere selvstændig og dygtig statsborger og dermed styrke borgerstanden over for embedsmandsstanden. Der var således tale om en statsborgerlig opdragelse af middelstanden, der skulle gøre den i stand til at varetage den samfundsopgave, som var standen betroet. ¹¹

De fleste, der ytrede sig i den efterfølgende debat i 1830'erne og 1840'erne, tilhørte den realistiske fløj – og især de radikale realister, hvorimod den nyhumanistiske fløj kun tog ordet et par enkelte gange; den mere konservative nyhumanisme hørte man stort set ikke noget til. I det følgende skal vi se på debatindlæggene fra de forskellige grupperinger, først de realistisk prægede forfattere.

Under pseudonymet X fremlagde en person – uden tvivl med tætte forbin-

delser til Polyteknisk Læreanstalt – en plan for oprettelse af et realskolevæsen. Dette skulle ske ved at omdanne lærde skoler i provinsen, i hovedstaden Landkadetakademiet, til realskoler, hvor der skulle gives undervisning i matematik, statistik, fysik, dansk, tysk, fransk, historie, geografi, tegning, opmåling og muligvis naturhistorie. Fra disse skoler kunne man gå ud i det praktiske liv eller studere videre på læreanstalten, som var »Realunderviisningens Høiskole«. Polyteknisk Læreanstalt skulle forbedres ved at forene Den Militære Højskole med læreanstalten, idet krigsdygtighed kunne læres i krig, og da de øvrige fag for en stor del var overensstemmende med læreanstaltens.¹²

Også residerende kapellan ved Trinitatis Kirke P.C. Stenersen Gad berørte forholdet mellem de to læreanstalter i sit omfangsrige skrift *Om forberedende og højere Realunderviisning* fra 1835. Realskoler skulle ikke alene være forberedelsesskoler til Den Polytekniske Læreanstalt, men også almindelige dannelsesskoler, hvor man kunne få en undervisning, der lå over almueskolens og i et omfang, som krævedes af dem, der ville gøre krav på at regnes til de dannede klasser. Skolernes oprettelse var en nødvendighed, idet de skulle anvendes som løftestang for middelklassen, hvad også Knud Gad havde været inde på. Realskoler var ifølge Stenersen Gad »et væsentligt og hensigtsmæssigt Middel til den Stands aandelige Udvikling og Fremskridt, som den nyere Tids Lovgivning og de offentlige Foranstaltninger ere i Begreb med at give en ny, højere borgerlig og politisk Betydning«.¹³ Realskolen skulle være roden på den højere reale undervisnings træ, idet de gav den forberedende undervisning, mens Polyteknisk Læreanstalt var træets krone. Denne opgave bestemte også fagene i realskolens seks klasser: religion, levende sprog (dansk tysk, fransk og engelsk), skrivning, matematik (realundervisningens kerne og derfor sammenlagt 44 ugentlige timer) og regning, fysik, geografi og naturhistorie, historie, opmåling og gymnastik. Fagrækken tog også hensyn til de kundskaber, som den 12-årige dreng medbragte fra en velordnet borgerskole. Hvis det tilsigtede mål skulle opnås, var det nødvendigt med »et consequent System«, som udgik fra regeringen. Det betød nedlæggelse af lærde skoler, som skulle omdannes til realskoler, finansiering af realskolerne ved at tage midler fra det lærde skolevæsen og sammenlægning af Den Militære Højskole og Polyteknisk Læreanstalt til en polyteknisk højskole for de matematiske videnskaber og naturvidenskaberne samt de dermed i forbindelse stående reale studier. De nye realskoler skulle placeres rundt omkring i landet: Helsingør, Vordingborg, Odense (som dog skulle beholde sin lærde skole), Randers, Ringkøbing samt Haderslev eller Flensborg.¹⁴

Medbestyrer af Odense private Realskole Søren Sørensen gav udtryk for, at det virksomste middel til at fremme landets velfærd og hæve nationens anseelse var velindrettede borger- eller realskoler, hvor den kommende købmand eller større landmand, fabrikant, sømand og kunstner kunne få »hensigtssvarende reel og materiel Dannelse«. Og ligesom Gad og Stenersen Gad foreslog han at nedlægge overflødige skoler og anvende deres kapital til fem højere realskoler, to på Sjælland, en på Fyn og to i Jylland.¹⁵

I Frederiksstad i hertugdømmet Slesvig var Karl Chr. Tadey rektor for byens

stadsskole. Han tilsluttede sig Tage Algreen-Ussings udtalelser i stænderne om skolen for livet (jf. nedenfor): de højere borgerskoler eller realskoler skulle »nicht die Kenntnisse für ein gewisses einzelnes Fach, sondern *allgemeine Bildung*, und sie eine Grundlage für jede specielle Richtung, mittheilen müsse, dass sie nicht die Wissenschaft unbeachtet lassen dürfe, sondern, jemehr die äußeren Umstände die Errichtung einer *vollständigen* derartigen Schule möglich machen, desto umfassender sich auf diese basiren müsse«. ¹⁶

Fra et moderat realistisk synspunkt betragtede den anonyme skribent ABH spørgsmålet om realskoler. Han slog til lyd for, at den offentlige undervisning skulle deles i »to i Grundvæsen forskjellige Veie til Aandsevnernes Uddannelse«, dels de lærde skoler, dels realskoler. Det interessante ved ABH's indlæg er hans plan for en vertikal enhedsskole, som forbandt de forskellige dele af skolevæsenet. Der skulle være en fælles primærskole til det 12. år, hvorefter man gik i den lærde skole eller realskole til det 17. år. Herfra var der så adgang til en videregående uddannelse, fra den lærde skole til universitet, fra realskolen bl.a. til Den Militære Højskole, Landkadetakademiet og Polyteknisk Læreanstalt. ¹⁷

Blandt de mere radikale realister finder vi lektor i naturvidenskab ved Sorø Akademi Carsten Hauch. Han kunne ikke forstå, hvorfor ungdommen skulle »vende Blikket tilbage mod de forladte Templer, de fremmede Lunde, de dunkle og øde Stier i Oldtiden, istedenfor strax, uden Tidsspilde, at betræde den Vei, hvorpaa Nutidens Slægter vandre?«. Hvorfor skulle sproglære og litteratur anses som de eneste elementer, hvori den unge slægt kunne vokse og trives. Naturvidenskaberne (ikke overraskende) og sprogene var en fortræffelig modvægt mod »en eensidig poetisk Dannelse, idet de ordne Phantasien, forsone den med Sandheden og lære den at finde det Store og Betydningsfulde ikke udenfor, men i Verdensbegivenhederne og i Naturen selv«. ¹⁸

Martin Hammerich, skolebestyrer på Borgerdydskolen på Christianshavn (Vestre Borgerdydsskole), forsøgte i 1845 at finde realskolens væsen. Det var »som *Dannelsesanstalter for den høiere Borgerstand*, at de [: realskolerne] udgjøre en ny og særegen Skoleart«, hvor den, der havde bestemt sig for beskæftigelse inden for handel, håndværk, industri og landvæsen, her skulle forberedes til en værdig stilling både »i de *ethiske* Forhold, som Menneske og Borger, og i de *industrielle*, som Arving til Skaberens Forjættelse til vore første Forældre: 'gjør Eder Jorden underdanig'«. Realskolen skulle således både være alment dannende og erhvervsforberedende. I realskolen skulle man tilegne sig de videnskaber, hvis nærmere eller fjernere genstand var den ufrie natur. ¹⁹

Fra den nyhumanistiske side kom der tre indlæg, det første allerede nogle få uger efter, at Knud Gad havde udsendt sin pjece. Professor ved Københavns Universitet J.F. Schouw var enig med Gad i formålet, men ikke i midlerne, herunder nedlæggelse af halvdelen af de lærde skoler, som havde betydning for de byer, hvori de lå. Schouw mente, at staten var forpligtet til at skaffe embedsmænd, fordi de var regeringens institutioner. Hvad de øvrige statsborgere angik, havde staten pligt til at sørge for den grundlæggende undervisning i almueskolerne, som gjorde statsborge-

ren skikket til at være medlem af staten. Hvad der lå derudover, skulle overlades til den enkelte selv, hvilket også inkluderede næringsborgeren. Realundervisning kunne fremmes enten i private institutter, som det allerede var tilfældet, ved oprettelse af realskoler eller ved udvidelse af de lærde skoler. Når det gjaldt oprettelse af realskoler, skulle regeringen ansætte bestyreren og lærerne, men omkostningerne burde afholdes af borgerne og omegnens beboere. Schouw var mest tilbøjelig til at støtte den sidstnævnte mulighed (som var den mindst kostbare), at udvide de lærde skoler, således at der blev plads både til den lærde og den højere borgerlige dannelse. De to nederste klasser skulle være fællesklasser, hvorefter der var to eller tre særskilte realklasser og et tilsvarende antal klasser til den lærde undervisning.²⁰

Prokurator på De Vestindiske Øer F.F. Hansen vendte sig kraftigt imod Schouws udtalelse om, at næringsborgerens uddannelse var en privatsag. Schouw havde lagt »Lærdommens sygelige svindsotige Haand paa Hr. Handelscommis Gads Skrift«, og Hansen mente, at Schouw så ned på næringsborgeren. Det var statens sag »at skaffe Næringsborgere tilveie i tilstrækkeligt Antal og af tilstrækkelig Duelighed til at frembringe de Fornødenheder, uden hvilke Regjeringens Organer maa sulte!«²¹

84 C.F. Ingerslev, overlærer ved Randers lærde Skole, udgav i 1836 en skildring af det lærde skolevæsen i en række tyske stater og i Frankrig på baggrund af trykt, tilgængeligt materiale. Han holdt fast i de såkaldte døde sprogs studium, fordi de dannede og øvede ånden, og hverken de levende sprog eller naturvidenskaberne kunne erstatte de gamle sprog som dannelsesmiddel. De levende sprog burde dog læres mere, end det nu var tilfældet.²² I 1838 bevilgedes ham statsstøtte til en rundrejse i Tyskland og Frankrig for at indhente oplysninger om det lærde skolevæsen, og en beretning om rejsen samt reformforslag forelå trykt i 1841. For Ingerslev at se var realskolens formål at meddele »en almindelig Dannelse« ligesom den lærde skole, men forskellen var, at realskolen førte eleven »umiddelbart ind i Livet«, hvorimod den lærde skole førte eleven ind i videnskaberne. Følgelig skulle realskolen danne eleven til »Færdighed og Sikkerhed i Anvendelse og Brug af det Lærte«. Ingerslev foreslog oprettelse af »højere Realklasser (Realgymnasier kunde man kalde dem) paa saamange Steder som muligt«, således at den lærde skole var fælles skole indtil 14 års alderen, hvorefter eleverne delte sig.²³

I sin afhandling henviste Ingerslev til rektor ved Trondheims Katedralskole F.M. Bugge, der havde publiceret sine iagttagelser fra en studierejse i Tyskland samt forslag til reformer af det norske skolevæsen. Han ville have højere borgerskoler »som Planteskoler for den højere reale eller praktiske Retning i Almindelighed og som Forberedelsesskoler for den højere praktiske Specialdannelse eller det højere praktiske Liv i Særdeleshed«. Selvom højere borgerskoler ikke var påtrængende nødvendigt, skulle man dog oprette sådanne, for »Staten opretter ikke alene sit Dannelsesinstitut med eensidigt Hensyn til den Trang, som dens Borgere selv føle til Dannelse. Meget mere gaaer dens Stræben, og det fornemmelig i denne Green af dens Virksomhed, ogsaa ud paa at realisere sin egen Idee«.²⁴

Som den eneste forsvarede S.N.J. Bloch, rektor for Roskilde Katedralskole, i et omfangsrigt og vidtløftigt skrift den lærde skole og dens fokus på de gamle sprog.

De nye sprog havde kun et praktisk øjemed, som kunne være nyttig i samkvem og handelsforhold med udlændinge, og de gav et »et Udseende af Dannelse, men ei til det formelle Øiemed, virkelig at uddanne Sjæleevnerne saavel ved det Philosophiske af Grammatiken der gjør den til en praktisk Logik, som ved Fortolkning af fortrinlige Skrifter, som baade i Indhold ere lærerige og passende for Ungdommen, og i Form og Foredrag skikkede til at blive dens Mønstre«. Til dette formål var kun de gamle sprog anvendelige. Bloch kunne ikke se, at trangen til realskoler var blevet godtgjort, og han mente, at realskolen – »en saadan Handels-Fabrik-Haandverks-Kunst-Navigations-Agerdyrknings- og Forstvæsens-Skole« – ville blive »en særegen Indretning for Middelstanden alene«, mens de to andre stænder ikke ville have noget tilsvarende. Hverken almueskolen eller den lærde skole gav deres elever brugbare kundskaber til deres fremtidige stilling og erhverv, så hvorfor skulle middelstanden ene have »en saadan praktisk Specialunderviisning, og det endydermere paa den lærde Underviisnings Bekostning?« Han hentydede her til de forslag, der var fremkommet om at nedlægge lærde skoler og at finansiere realskoler ved at tage midler fra det lærde skolevæsen. For Bloch at se var hospitantordningen en udmærket foranstaltning for næringsborgerskabets børn, når de skulle have en udvidet undervisning.²⁵

3.3 Stænder og kommission

Forud for den første stænderforsamling i Roskilde havde talerøret for den liberale bevægelse *Fædrelandet* 31. juli 1835 præsenteret det nationalliberale program for den kommende samling. Det indeholdt bl.a. et punkt om reformer i det lærde skolevæsen og oprettelse af realskoler, og allerede samme efterår fik stænderne lejlighed til at drøfte dette spørgsmål.

Kancellisekretær Tage Algreen-Ussing fremlagde i oktober måned et andragende om realundervisningens fremme i Danmark. Han havde allerede i 1833 slået til lyd for at indrømme naturvidenskab og levende sprog en langt større plads i den lærde skolevæsen.²⁶ Han indledte sin fremlæggelsestale med at citere Knud Gads skrift og fremhævede derpå behovet for, at »Realunderviisningen i Danmark maa sættes paa en Fod, som svarer til dens Vigtighed, og staaer i et passende Forhold til det lærde Underviisningsvæsen og Almue-Skolevæsenet«. Middelstanden og de højere borgerklasser var blevet meget stedmoderligt behandlet, idet der var gjort meget for det lærde skolevæsen og for almueskolevæsenet, men lidt eller intet for borgerskolerne. Det var middelstanden, som i denne tid spillede hovedrollen, og følgelig måtte denne stands åndelige dannelse ligge meget på regeringens hjerte. Ville man have en dygtig middelstand, »og det er dog den alene, som udgjør Folkets Kjerne«, måtte man sørge for at få en oplyst middelstand, hvilket krævede den højere middelstands undervisning i købstæderne. Borgerne manglede imidlertid en skole til deres børn, hvori der kunne undervises i de levende sprog, matematik og naturvidenskab, og hvori børn fra de mere velhavende borgerklasser kunne uddanne sig til deres fremtidige virke – kort sagt: »Skolen for Livet mangler!«. Algreen-Ussing foreslog derfor, at der i alle købstæder indrettedes borgerskoler, hvori også borgerskabets børn kunne få en fyldestgørende elementærundervisning. I de større

købstæder skulle der være højere realskoler, således at børnene kunne indtræde i højere borgerlige stillinger eller studere videre på Polyteknisk Lærestanstalt, Den Militære Højskole og Kunstakademiet, ligesom eleverne fra de lærde skoler gjorde det. Disse højere realskoler ville lettest kunne oprettes ved at nedlægge nogle af de lærde skoler, som man havde for mange af.²⁷

Også den stænderdeputerede fra Helsingør, byens borgmester J.A. Stenfeldt, fremlagde et forslag, der skulle sikre middelklassens børn en undervisning, hvorved de bedre rustet kunne indtræde i den kreds, hvori de skulle virke. Man burde derfor overveje højere realskoler oprettelse, og om de nuværende latinske skoler kunne bruges til dette øjemed.²⁸

I begyndelsen af 1836 bad stænderne regeringen om, 1) at der blev indhentet udtalelser fra købstæderne, hvordan borgerskolen kunne afsondres fra almue- eller fattigskolerne, 2) at der blev oprettet højere realskoler, og 3) at en kommission måtte nedsættes for at overveje punkt to.²⁹ Stænderforsamlingen i Viborg behandlede under samlingen i 1836 et forslag fra amtsprovst H.C. Schmidt om 1) oprettelse af mindst en »aldeles fuldstændig og streng videnskabelig Realskole«, 2) realklassers oprettelse i forbindelse med de lærde skoler og 3) om udgifterne kunne dækkes ved en reduktion i antallet af lærde skoler.³⁰

Foranlediget af Roskilde Stænderforsamlings andragende nedsattes i sommeren 1836 en kommission med repræsentanter for Universitetsdirektionen, Danske Kancelli, Statsgældsdirektionen, Den Militære Højskole, Landkadetkorpset samt Sjællands biskop og to af universitetets professorer. Kommissionen skulle komme med forslag til, hvorledes »paa dertil passende Steder i Riget, at oprette slige større Realskoler, eller videnskabelige Underviisnings-Anstalter, bedst kunde være at iværksætte«.³¹ I oktober 1837 afgav kommissionen betænkning, som var udarbejdet af Schouw.³² I betænkningens præambel hed det: »Aandskræfternes Udvikling og Erhvervelsen af Kundskaber bidrage ikke alene til at hæve Mennesket som saadant, de forøge ogsaa hans Betydning og fremme hans Virksomhed som Medlem af Borgersamfundet; ja selv paa de forskjellige Livssysler, ialtfald med Undtagelse af de allerlaveste aldeles mekaniske Beskæftigelser, indvirke de gavnligt«. Kommissionen henviste til de naturvidenskabelige fremskridt og deres indflydelse på alle tekniske og industrielle fag. Med den stigende oplysning steg også trangen til en udvidet kundskabskreds, især hos næringsborgerskabet. Hertil kom kongens ønske om, at købstadsborgeren og landmanden skulle tage mere aktiv del i bestyrelse af de kommunale anliggender, og at enkelte af dem skulle være stænderdeputerede. Emnet havde også været meget diskuteret »i Samtaler, i Dagblade og Skrifter, og endeligen med stor Stemmeferlighed i begge de danske Stænderforsamlinger. Er end Begrebet om Realunderviisningen for Mange højst uklart, saa er Trangen dertil unægtelig tilstede«.³³

Formålet med realundervisningen skulle være dobbelt: dels åndsdannelse (den formelle del af undervisningen), dels kundskabserhvervelse (den reelle undervisning). Begge dele var vigtige. Selvom der blev taget hensyn til elevernes fremtidige borgerlige

erhverv, lagde man vægt på, at der ikke var tale om en speciel dannelse, men »en almindelig Dannelse«. Formel dannelse måtte ikke tilsidesættes, for det var vigtigt ikke blot for embedsmanden, men også for borgeren, at ånden blevet øvet, således at man siden hen i livet med lethed kunne opfatte og med skarphed og bestemthed begribe og dømme.³⁴

Fagrækken skulle omfatte: a) religion, b) sprog: dansk, tysk, engelsk og fransk, c) videnskaber: matematik, naturhistorie, naturlære, geografi, historie, d) kunster og færdigheder: skrivning, tegning og gymnastik, jf. det gengivne forslag til fag- og timestfordeling (se tekstboks 1). I kommissionen var man opmærksom på, at realeleven ikke skulle blive overvældet af for meget stof og for mange timer, og »at den vordende Næringsborger ikke formeget bør vænnes til Boglivet, hvorved han kunde udsættes for at blive mindre skikket til det praktiske Livs Sysler«. Man foreslog, at eleven skulle have undervisning fra det 8. til det 18. år, helst i ti klasser, men økonomisk var kun det realistisk med fem klasser.³⁵

Tekstboks 1. Forslag til fag- og timestfordeling for en realskole med 5 klasser

	1. klasse 8-10 år	2. klasse 10-12 år	3. klasse 12-14 år	4. klasse 14-16 år	5. klasse 16-18 år
<i>Basisfag</i>					
Dansk	3	4	4	2	2
Skrivning	4	4	2	1	1
<i>Naturvidenskabelige fag</i>					
Regning	6	4	4	1	1
Matematik	-	-	3	6	6
Fysik og kemi	-	-	-	2	2
Naturhistorie	2	2	2	2	2
Geografi	2	2	2	2	2
<i>Humanistiske fag</i>					
Religion	2	2	2	2	2
Historie	3	3	3	3	3
Tysk	3	3	3	3	3
Fransk	-	3	4	4	4
Engelsk	-	-	-	5	5
<i>Praktisk-musiske fag</i>					
Tegning	4	4	4	4	4
Gymnastik	2	2	2	2	2
	31	33	35	39	39

Kilde: Nyeste Foranstaltninger vedkommende det højere Undervisningsvæsen s. 345.
I forhold til kommissionens plan er fagene grupperet i fire hovedgrupper.

Kommissionen frarådede oprettelse af realklasser i den lærde skole eller fællesundervisning i de nederste klasser, ligesom man heller ikke troede på realgymnasier som et slags supplement til borgerskolen for børn i alderen 15-18 år. Flertallet foreslog derfor – på forsøgsbasis – oprettelse af to videnskabelige realskoler uden for København, den ene i Odense og den anden i Århus eller Randers. Ligeledes burde der anordnes en eksamen ved universitetet for realstudenter, således at de kunne indskrives ved universitetet og Den Polytekniske Lærestanstalt. Mindretallet udgjordes af professor J.F. Schouw, der ville have den ene realskole placeret i København ved at omdanne Landkadetkorpsets fire nederste klasser til realundervisning.³⁶

3.4. Videnskabelige realskoler og realklasser

Den videnskabelige Realskole i Århus 1839-1853

Kongen fulgte i det væsentligste Realskolekommissionens forslag, men der blev kun oprettet en videnskabelig realskole, nemlig i Århus. Eleverne skulle have undervisning fra 8. til 18. år i dansk og skrivning, matematik og regning, naturhistorie, naturlære, geografi, religion, historie (herunder industri- og handelshistorie), tysk, engelsk og fransk samt tegning, sang og gymnastik.

Skolen åbnede 5. november 1839 med cand.philos. Knud Chr. Nielsen, medbestyrer af von Westens Institut, som rektor, og lærer ved Landkadetakademiet, cand.theol. Cl. Funch som overlærer. De øvrige lærere var cand.theol.erne A. Carøe og Rasmus T. Worm, cand.polyt. Svend Holmstedt og cand.philos. K.C.N. Lassen.³⁷ Formålet med den videnskabelige realskole var at «virke for at gjøre en høiere Dannelse almindeligere i de Classer af Samfundet, som efter Tidernes Vilkaar maae ansees for modtagelige for en saadan». Dette skulle ske ved en grundig og levende undervisning og derved »vække en høiere og bedre Aand hos den vordende Kjøbmand, Landmand og Fabrikant, udvide hans Synskreds, gjøre ham villig og dygtig til at tilegne sig de nyere Tidens Fremskrift«. ³⁸

88

Skolens undervisningsplan (se tekstboks 2) stemte i høj grad overens med kommissionens forslag, dog havde man i de mindre klasser et noget større timetal, mens det omvendte var tilfældet i de højere klasser, fordi de yngre klasser behøvede vejledning, mens eleverne i de større klasser burde have så megen tid til selvstændigere arbejder som muligt. I fysik, kemi, naturhistorie, tysk og fransk havde man hævet timetallet, fordi man ikke kunne nå det fastsatte mål med så få timer, mens man i engelsk, regning og matematik havde sat timetallet ned.³⁹

Tekstboks 2. Fag- og timefordeling 1844/45 for Århus videnskabelige Realskole

	I klasse 8-10 år	II klasse 10-12 år	III klasse 12-14 år	IV klasse 14-16 år	V klasse 16-18 år
<i>Basisfag</i>					
Dansk	7	4	4	4	4
Skrivning	4	4	2	1	-
<i>Naturvidenskabelige fag</i>					
Regning	5	4	2	1	1
Matematik	-	-	5	4	4
Fysik og kemi	-	-	-	3	3+2
Naturhistorie	3	2	2	2	2
Geografi	2	2	2	2	2 (1)
<i>Humanistiske fag</i>					
Religion	2	2	2	2	2
Historie	2	2	2	2	2 (3)
Tysk	4	6	4	4	4
Fransk	-	4	4	4	4
Engelsk	-	-	2	2	2
<i>Praktisk-musiske fag</i>					
Tegning	3	2+2	2+1	2+1	2+1
Gymnastik	2	2	2	2	2
Sang	2	2	2	2	2
	36	38	38	38	39

Kilde: Funch: Den videnskabelige Realskole i Aarhus (1845) s. 20.

I forhold til den originale fag- og timeplan er fagene grupperet i fire hovedgrupper.

Man begyndte med 20 elever, i 1842/43 havde skolen 61 elever, året efter 51 elever og i oktober 1845 58 elever, heraf 32 indenbys og 26 udenbys. I alt havde man 113 elever i årene 1839-1845, langt de fleste i 1.-3. klasse, hvorimod det kneb med at få fyldt 4. og især 5. klasse op, hvilket hang sammen med, at forældrene tog eleverne ud ved konfirmationstid. 55 elever var trådt ud, heraf 42 i 1.-3. klasse, dvs. senest når de var blevet 14 år og dermed blev konfirmeret. Skolens overlærer Cl. Funch hævdede, at det store frafald skyldtes, at der ikke var knyttet en eksamen til den, der gennemgik alle fem klasser, med rettigheder. En eksamen ville have givet forældrene »en tydeligere Forestilling om, hvad det var, der ved Skolen skulde udrettes, og idet det derved blev synligt, at Staten tillagde den Dannelse, som ved Skolens Virksomhed skulde erhverves, megen Betydenhed [...]«. Han foreslog derfor i 1845 en reform af skolen. Der skulle være otte etårige klasser i alderen 8-16 år, hvorved den øverste klasse faldt bort. Tillige skulle fordringer i nogle af fagene sættes ned, således at eleverne ville få den samme uddannelse, som eleverne i den lærde skolers seks nederste klasser fik efter forsøgsplanen for den lærde skole af 1845.⁴⁰ Reformen blev

dog ikke til noget, idet den ikke fik opbakning fra de centrale myndigheder.

Under finanslovsdebatten i 1851 foreslog et par folketingsmedlemmer at halvere realskolens bevilling for dermed at bevirke skolens nedlæggelse. Forslaget blev taget tilbage, fordi det ikke kunne vinde flertal, men blev genfremsat i 1852, hvor man ønskede halvdelen af bevillingen overført til realundervisning på Århus Katedralskole. Kultusministeriet erkendte, at planen af 1839 havde været for omfattende i forhold til det reelle behov, og der var derfor brug for en ny, indskrænket undervisningsplan. Den billigste og heldigste måde var at knytte realundervisning til de lærde skoler i enkelte større købstæder med over 5.000 indbyggere, hvor befolkningen, erhvervsstrukturen og et større opland gav udsigt til »ikke for ringe Afbenyttelse«. I den forbindelse så man ikke længere noget behov for den videnskabelige realskole, og ved kgl. resolution 31. juli 1853 blev realskolen nedlagt pr. 22. august 1853. I hele sin levetid – 1839-1853 – havde skolen 191 elever.⁴¹

Den højere Realskole i Helsingør oprettet 1843

I Helsingør havde realundervisningens sag tidligt vundet fodfæste. I august 1834 blev den private forening Helsingørs Borgerlige Forening til Realkundskabers Udbredelse stiftet af 34 mænd fra den øvre del af byens handels- og håndværksstand. Blandt stifterne finder vi handelsbetjent K. Gad, som blev valgt til foreningens første sekretær. Formålet med foreningen var, at »Helsingørs Realskole skal være Hovedgjenstanden for Foreningens Virksomhed. Denne Skole vil Foreningen understøtte efter Evne, dels ved at betale Skoleløn for nogle Elever, og dels ved at bidrage med Penge til nyttige Forandringer og Indretninger i Skolen«. Foreningen understøttede dog kun sønner af embeds- eller borgerklassen, derimod ikke sønner fra almuestanden.⁴² Den omtalte skole var Helsingør borgerlige Realskole, oprettet 1828 ved en reorganisering af byens kommunale skolevæsen.

90

I 1838 blev Helsingør lærde Skole nedlagt (jf. afsnit 4.1), hvilket byens skolekommission forgæves havde prøvet at hindre.⁴³ Efter skolens nedlæggelse mente skolekommissionen (der bl.a. havde Knud Gad som medlem), at det var nødvendigt med »en højere Dannelses-Anstalt« i byen, og man ansøgte derfor i 1840 Danske Kancelli om en forandring i byens skolevæsen. Kancelliet besluttede i 1843, at der skulle oprettes en realskole i Helsingør, og 5. oktober 1843 godkendte kancelliet planen for den nye skole, som fik navnet Den højere Realskole i Helsingør.⁴⁴

I modsætning til Århus videnskabelige Realskole var den højere realskole en kommunal skole, som blev styret af et forstanderskab. Skolen havde fire hovedklasser (på hver to år) og en forberedelsesklasse, således at man indtrådte i 4. klasse, når man var otte år, og gik ud, når man var seksten år. Man kunne derimod indtræde i forberedelsesklassen i en yngre alder end otte år. Forberedelsesklassen var dog ikke en del af selve realskolen, og den havde egen lærer. Realskolen var en betalingsskole, og det kostede 5 rigsbankdaler pr. måned i skolepenge.

Der var fælles undervisning i de tre nederste klasser, mens eleverne blev delt i 1. klasse i en realklasse og i en handelsklasse for dem, der ville ind i handelslivet. Handelsklassen fik undervisning i handelsregning (veksel- og kursregning),

bogholderi, svensk og spansk, men slap for tegning og kemi. Udover basisfag som dansk, skrivning og religion omfattede fagrækken for real- og handelsklasserne regning, matematik, fysik, kemi, naturhistorie – hvori eleverne skulle gøres bekendte med »de af Indlandets vigtigste Naturproducter af alle tre Naturriger, der have en teknisk Anvendelse« – geografi, tysk, engelsk, fransk, gymnastik, sang og tegning. Endelig havde man optaget faget Teknologi og varekundskab, som i forbindelse med kemi, fysik og naturhistorie skulle gøre eleven bekendt med »de vigtigste Kunstproducters Udseende, Kjendetegnene paa deres Qvalitet og Forfalskning, samt Fremgangsmaaden ved deres Frembringelse af de raae Naturproducter«.⁴⁵ Til forskel fra den videnskabelige realskole i Århus optog man fysik, kemi samt teknologi og varekundskab, og undervisningen var således mere indrettet på lokale behov i den internationale handels- og søfartsby Helsingør, hvilket utvivlsomt bidrog til skolens overlevelse.

Skolen begyndte med 70 elever, heraf 52 i realklasserne, og i 1850 havde man 90 elever. Men ligesom i Århus havde man problemer med at få eleverne til at blive efter, at de var blevet konfirmeret, og i foråret 1851 blev de to øverste klasser inddraget. Året før var forberedelsesklassen og 4. klasse blevet slået sammen. Skolegangen omfattede nu fem etårige og en toårig klasse fra det 8. til 15. år.⁴⁶

Realklasser i Rønne 1843-1852

Rektor for Rønne lærde Skole P.G. Bohr foreslog i 1838 og 1840 oprettelse af realklasser, enten i forbindelse med Rønne Borgerskole eller (for at sikre skolen elever) den lærde skole, »for at de Ikke-studerende kunde modtage en hensigtsmæssig Underviisning med Hensyn paa Søvæsen, Handel og Agerdyrkning, hvortil Pluraliteten her opofrer sig«. På samme måde foreslog provst F.L. Steenberg, at der blev iværksat en højere realundervisning på Bornholm for at give børnene de matematiske, naturvidenskabelige og lingvistiske kundskab, som både 1814-skoleanordningen påbød, og som tidens fordringer krævede. Det kunne enten ske som realundervisning kombineret med den lærde undervisning eller to realklasser i forbindelse med byens borgerskole – for begges vedkommende begrundet i en frygt for, at en realistisk undervisningsanstalt uden for den lærde skole ville nedbringe skolens elevtal, som i forvejen var lavt. Sidst på året i 1843 kunne Universitetsdirektionen meddele kongens godkendelse af, at der skulle oprettes realklasser med undervisning i overensstemmelse med den plan, der blev fulgt for Århus og Sorøs vedkommende. I april 1844 kunne realundervisningen begynde.⁴⁷ I 1852 blev Rønne lærde Skole omdannet til en højere realskole, jf. afsnit 4.1.

3.5 Realundervisning i Sorø

Realundervisning på Sorø Akademi

Sorø Akademi var blevet genoprettet i 1826 efter en længere stilstandsperiode. I 1830 blev ældste lektor Hector Estrup ansat som direktor, og allerede fra begyndelsen var han optaget af at oprette et handelsakademi og noget senere et realakademi ved siden af Sorø Akademi for »De Næringsveje, som fordrer Indsigter og mekaniske

Færdigheder, savner duelige Subjekter, og Staten Læreanstalter til at opdrage saadanne«. Foreløbig vandt tanken dog ikke gehør hos kollegerne i Sorø, og Estrup trak planerne tilbage. I 1835 var tiden blev moden til realundervisning, og på foranledning af Estrup fik Universitetsdirektionen kongens tilladelse til at gå i gang med planer om realistisk undervisning i Sorø. Direktionen indhentede en udtalelse fra Estrup, som foreslog en otteårig uddannelse fordelt på fire toårige klasser med 36 timer ugentligt, og hvor hovedvægten lå på fransk, tysk og engelsk samt matematik og regning. Direktionens betænkning forelå i foråret 1836, men på grund af Estrups afgang blev sagen udsat, til den nye direktor var tiltrådt.

G.H. Waage tiltrådte 1837, og hans forslag blev lagt til grund for bekendtgørelsen af 17. oktober 1837 om indførelse af realundervisning »for saadanne Elever, der attraae at undervises i de saakaldte Real-Videnskaber ... til Underviisning i Forening med de studerende Elever«. Realundervisningen kom til at omfatte seks klasser, fem etårige og en toårig klasse, med fælles undervisning for realister og akademister i de tre nederste klasser, mens der i de tre øverste klasser blev givet særlig undervisning i realfagene, jf. tekstboks 3. Waage mente, at latin ville lette elevernes tilegnelse af fremmedsprog, og derfor indførte han latin som fag med seks timer ugentligt i de tre første og 1-2 timer i de øverste klasser. Efter Estrups plan af 1835 ville realisterne have haft levende sprog, matematik og naturfag i to tredjedel af det samlede undervisningstid gennem hele kurset – hos Waage blev det til 49 procent realundervisning og 51 procent undervisning i de øvrige fag.

Tekstboks 3. Timetabel for realeleverne på Sorø Akademi 1837

	1. klasse	2. klasse	3. klasse	4. klasse	5. klasse	6. klasse	I alt
Dansk	6	4	3	2	3	3	21
Skrivning	4	4	4	1	1	-	14
Religion	2	2	2	2	2	2	12
Latin	6	6	6	2	1	1	22
Tysk	3	3	3	3	3	3	18
Fransk	-	4	4	4	5	7	24
Engelsk	-	-	-	2	4	4	10
Historie og geografi	5	5	5	5	4	5	29
Matematik	-	-	4	6	5	6	21
Praktisk regning	5	4	-	1	1	-	11
Naturhistorie	2	2	2	4	4	4	18
Naturlære	-	-	-	-	2	3	5
Geometrisk tegning	-	-	2	2	-	-	4
Frihåndstegning	3	3	1	2	1	1	10
Antal timer pr. uge	36	36	36	36	36	39	

Kilde: Nyeste Foranstaltninger vedkommende det højere Undervisningsvæsen s. 319.

Undervisningsplanen blev forandret i 1843, hvorefter man først begyndte med latin i 3. klasse og fransk i 2. klasse, så eleverne ikke skulle anvende tid på latin til skade for deres fremgang i andre for dem vigtige fag. 1843-ændringen medførte flere realelever, men det var stadig svært at tiltrække elever. I 1849 ændrede man undervisningen, således at kun de to nederste klasser var fælles for studerende og

realister, mens de tre øverste var for realister og med vægt på de tre levende sprog, matematik og regning samt naturhistorie. Tilbage stod spørgsmålet om akademiets realafgangseksamens virkning, som dog først blev afklaret ved undervisningsplanen for realundervisningen ved de lærde skoler af 1855.⁴⁸

Sorø Akademis Realhøjskole

Efter Waages død blev akademiets lektorer i 1843 opfordret til at indsende forslag til, hvordan man kunne udvide akademiet, så det på den ene side svarede til de udgifter, der anvendtes på det, og på den anden side kunne sættes på en gavnlig og tilfredsstillende måde i forbindelse med den øvrige højere undervisning.

Imidlertid henvendte N.F.S. Grundtvig sig til Christian 8. i begyndelsen af 1843. Grundtvig var i 1830'erne og 1840'erne meget optaget af oprettelsen af en højere læreanstalt (en højskole i datidens sprog), en form for et folkeligt universitet, som kunne sætte den brede befolkning, der ikke havde en universitetsuddannelse, i stand til at deltage i den politiske debat i stænderforsamlingerne. Højskoletanken gik tilbage til 1827-1834 og blev fremsat i en række skrifter 1836-1840.⁴⁹ I 1838 skrev Grundtvig en redegørelse for sit skolesyn: *Skolen for Livet og Akademiet i Soer*.⁵⁰ Titlen var svar på Algreen-Ussings krav i 1836 om en skole for livet, som Grundtvig mente, at der var tre slags af: kirkeskolen, borgerskolen og den lærde skole. Han vendte sig mod latin og latinerne, men også imod matematikken, idet man nu havde »faaet den Ahnelse, at *Mathematiken* kan gjøre Mirakler til at forbedre og forædle alle *Borgerlige Sysler*, mens den i Forbigaaende *skærper* Forstanden til at forklare alle *muelige Ting*«. Grundtvig kritiserede den borgerlige drengeskole, der var »ligesaa *strængt videnskabelig* baseret paa *Mathematiken*, som *Latin-Skolen* paa de *døde Sprog*«. Den matematiske drengeskole kunne på ingen måde træde i stedet for den danske højskole, og drengeskolen ville medføre »et *forgjort Borgerskab*«, der enten ikke gad bestille noget eller kun ville læse, regne på tavle, tegne figurer og gøre fornufts-slutninger.⁵¹ I Sorø fandt man Danmarks patriotiske højskole begravet ved siden af Absalon og Holberg, og her kunne en dansk højskole med dansk i centrum oprettes, fri for latinsk stil.

Grundtvig var i audiens hos Christian 8. i februar 1843 for at overrække skriftet *Nytaars-Ønske i Danske Samfund*, og her benyttede han lejligheden til at fremføre sine ideer om »en Dansk Højskoles Oprettelse i Sorø«. Grundtvig fik lov til at indsende en redegørelse herom, hvilket blev til skriftet *Om Indretningen af Sorø Academi til en folkelig Høiskole*. Akademiet skulle være »en Anstalt for Ungdommens folkelige Dannelse og Oplysning paa Modersmaalet«, hvor man fik undervisning i følgende fag: modersmålet, danmarkshistorie, folkesang (»det frugtbareste Dannelses-Middel« siden arilds tid), fædrelandet (geografi og statistik) samt statsforfatning og lovgivning. Grundtvig foreslog, at der blev nedsat en kommission, bl.a. med ham selv som medlem.⁵²

I 1843 fik Universitetsdirektionen ordre om at levere en betænkning om mulighederne for at oprette en humanistisk højskole, en højere realskole eller begge dele i forening i Sorø. I betænkningen mente direktionen imidlertid, at en sådan institution

kun havde ringe muligheder for at overleve, og man frarådede derfor opretholdelse af den akademiske læreanstalt såvel som en reorganisation. Kongen – sikkert stærkt påvirket af dronningen og Grundtvig – satte dog igennem, at direktionen *skulle* udarbejde forslag til oprettelse af en højere læreanstalt for realvidenskaberne, med kongens ord: et realakademi eller akademiet for statsvidenskaber. Sorø Akademi burde tjene »til Slutsten for den realistiske Bygning, som vinder mere styrke trindt om i Landet, at det burde uddanne de ved Realskolerne dannede Elever og give disse Lejlighed til ved en statsvidenskabelig Examen at gjøre sig bekvemme til administrative Embeder«. Når man henlagde den statsvidenskabelige eksamen til akademiet, kunne det (ud)danne administrative embedsmænd, men også oplyste borgere, der som handels- og industrifolk, som medlemmer af stænderforsamlingerne og kommunalbestyrelser og som landejendomsbesiddere kunne udbrede sagkundskab og videnskabelig dannelse.

Selvom direktionen ikke brød sig om ideen – Christian 8. noterede senere, at »Universitets Directionen henholdt Sagen og gjorde mange Vanskeligheder«⁵³ – måtte den i gang med arbejdet, men man forhastede sig ikke. Først i 1847 fremlagde direktionen et forslag til en reorganisation af Sorø Akademi, som skulle omdannes til Sorø Gymnasium (altså lærd skole) og til Sorø Realhøjskole. Kongen besluttede, at Sorø Realhøjskole skulle oprettes, og at Universitetsdirektionen skulle udarbejde en plan for højskolens organisation og virksomhed. Grundpunkterne i det forslag, som en kommission udarbejdede, kom til at danne grundlag for kongens reskript af 31. december 1847 om oprettelse af Sorø Akademis Realhøjskole.

94

Undervisningen omfattede et toårigt kursus med dansk som fællesfag. Derudover delte undervisningen sig i tre hovedretninger eller kursusrækker: 1) en historisk retning, herunder geografi, statistik, nationaløkonomi, statsforfatning og -forvaltning, 2) en lingvistisk retning for tysk, fransk og engelsk og 3) en naturvidenskabelig retning med matematik, astronomi, fysik og kemi samt naturhistorie. Adgang til de faste kurser var betinget af en optagelsesprøve svarende til eksamen artium; fritaget var dog de, der havde gennemgået 6. klasse i en lærd skole eller taget afgangseksamen ved en af de videnskabelige realskoler. Der skulle afholdes afgangseksamen efter det toårige kursus med ret til at blive optaget på Københavns Universitet.

I Sorø gik lærerne i gang med at udarbejde en omfattende plan for den nye realhøjskole, som lå klar i marts 1848, men planens færdiggørelse faldt sammen med de politiske omstændigheder i forbindelse med enevældens afskaffelse. En af kultusminister D.G. Monrads første embedsgerninger blev at stille oprettelsen i bero grundet de omskiftelige tider og undervisningsvæsenets finansielle tilstand, som det officielt hed. Reelt skyldtes henlæggelsen af projektet departementschef J.O. Hansen, tidligere medlem af Universitetsdirektionen. Han havde ikke brudt sig om projektet i direktionens tid og fik nu mulighed for at standse det, hvilket han gjorde.⁵⁴

4. Fire eksamener – nye realskoler 1850-1870

Ved indgangen til 1850'erne fandtes der realundervisning af forskelligt omfang på følgende steder: Efterslægtsselskabets Skole (1787), de to borgerdydskoler (1787), Det von Westenske Institut (1799), Frederikshavns Borger- og Realskole (1836), Odense private Realskole (1837), Sorø Akademi (1838), Århus videnskabelige Realskole (1839), Nakskov borgerlige Realskole (1841), Nyborg borgerlige Realskole (1842), Helsingør højere Realskole (1843), Holbæk private Realskole (1846) og Vordingborg kommunale Realskole (1847).

På det uddannelsespolitiske område var første halvdel af 1850'erne præget af reformer og forandringer. Den lærde skole fik en ny undervisningsplan i 1850 (Den Madvigske Skoleordning), men der blev også nedlagt skoler i 1852 og 1856. På folkeskoleområdet kom der en lov om lærernes løn- og pensionsforhold m.v. i 1856, ligesom læreruddannelsen fik nye bestemmelser i 1857. Samme år blev også de Monradske Kurser (forløberen for Danmarks Lærerhøjskole) sat i værk. Og på realskoleområdet bød sidste halvdel af 1850'erne på nye bestemmelser om almindelig forberedelseseksamen og på den nye realafgangseksamen.

Tekstboks 4.

Oversigt over de vigtigste bestemmelser om realundervisning 1837-1895

17/10-1837	Bek. ang. nogle forandringer i undervisningen m.m. ved Sorø Akademi og Skole
14/9-1839	Bek. ang. en alm. forberedelseseksamen ved Københavns Universitet for polyteknikere, ustuderede jurister, farmaceuter, forststuderende og veterinærer
21/5-1839	Bek. ang. oprettelse af en videnskabelig realskole i købstaden Århus
5/10-1843	Plan for den højere realskole i Helsingør
11/11-1843	Bek. ang. oprettelser af realklasser ved Rønne lærde Skole
18/9-1855	Bek. ang. en undervisningsplan for en særskilt realundervisning ved nogle af de lærde skoler i kongeriget Danmark og en afgangsprøve for dem, der har gennemgået denne undervisning eller en tilsvarende ved andre skoler [afgangseksamen for realdisciple af højere grad]
1/8-1857	Bek. ang. en forandret indretning af den ifølge kgl. resolution af 7. september 1838, sammenholdt med kgl. resolution af 3. oktober 1850, anordnede almindelig forberedelseseksamen ved Københavns Universitet [almindelig forberedelseseksamen af højere og lavere grad]
28/5-1859	Bek. ang. indretning af en afgangseksamen ved realskolerne, svarende til og med samme retsvirkninger, som den ved Københavns Universitet anordnede almindelige forberedelseseksamens lavere grad [afgangseksamen for realdisciple af lavere grad]
1/4-1871	Lov om undervisningen i de lærde skoler [IV classes hovedeksamen]
30/8-1881	Anordning ang. en sammensmeltning af de tvende afgangseksaminer for realdisciple af en lavere og højere grad samt de tvende almindelige forberedelseseksaminer af lavere og højere grad ved universitetet til en enkelt almindelig forberedelseseksamen
12/5-1882	Anordning om kvinders adgang til at underkaste sig den ved anordning af 30. august 1881 indrettede almindelige forberedelseseksamen
1/3-1895	Anordning ang. den almindelige forberedelseseksamen

4.1 Nye realskoler

Allerede under enevælden havde man lukket lærde skoler med et for lavt elevtal for at samle ressourcerne om færre, men økonomisk bedre funderede skoler, bl.a. ved den store latinskolereduktion i 1739. I 1838 blev de lærde skoler i Nyborg, Helsingør og Nakskov nedlagt fra september 1839, og en bestemt andel af skolernes ejendele og indtægter overgik til købstadskommunen for at give byen »en forbedret og udvidet Ungdoms-Undervisning«. I 1846 skulle der findes ressourcer til en planlagt skolereform, og skolerne i Slagelse, Vordingborg, Randers og Horsens kom i søgelyset, men kun Vordingborg blev nedlagt. Visse dele af skolens ejendom og penge blev overladt til kommunen, og i bygningerne etableredes Vordingborg Realskole fra 1847.⁵⁵

Det unge folkestyre fortsatte denne politik. I 1850 blev det bestemt, at Slagelse og Rønne lærde skoler skulle nedlægges, hvilket blev ophøjet til lov 14. april 1852. I Slagelse overdroges bygninger og midler til byen til »en udvidet og forbedret Realunderviisning« enten i en dertil oprettet skole eller i forbindelse med en eksisterende skole på stedet. Der var tale om en kommunal skole, som åbnede i 1853. Rønne lærde Skole blev omdannet til en statslig, højere realskole for Bornholm.⁵⁶ De lærde skoler i Kolding og Horsens havde været i søgelyset i 1852, og ved lov af 10. april 1855 bestemtes det, at Kolding mistede sin lærde skole fra august 1856. Skolens kapital og den helt nye skolebygning overgik sammen med et årligt statstilskud på 1.500 rigsdaler til kommunen med det formål at oprette en realskole, der blev åbnet i 1856 som Vejle Amts højere Realskole.⁵⁷

96 I 1854 og 1856 blev to ny realskoler grundlagt efter lokalt initiativ. I Færøerne blev der som led i ordningen af øernes skole- og undervisningsvæsen i 1854 oprettet en realskole, som blev indviet i 1861.⁵⁸ Skolen vil blive nærmere omtalt i Erik Nørres afsnit om realskoler nord og syd for grænsen og i Nordatlanten. Thisted-kredsens folketingsmedlem C.A.H. Hansen ønskede, at lokalbefolkningen fik en tilfredsstillende højere undervisning, bl.a. fordi egnens beboere kom mere og mere i handelsforbindelse med Holsten og England. Ved lov af 16. februar 1856 oprettedes en kommunal realskole i Thisted med statstilskud. Ifølge skoleplanen havde skolen »det almindelige Formaal at være en Dannelsesanstalt for det borgerlige Liv«, hvor eleverne både skulle have kundskaber, der gjorde dem i stand til at træde ind i »en borgerlig Livsstilling«, men også rustede de elever, der ville studere videre.⁵⁹

4.2 Realundervisning ved de lærde skoler og fire eksamensformer

Rektor P.H. Tregder, Aalborg Katedralskole, indsendte i 1851 et forslag om indførelse af realundervisning på skolen fra 1852/53. I ministeriet mente man, at man kunne drage nytte af erfaringerne fra de to videnskabelige realskoler, Sorø med realeksamen og de københavnske privatskoler mht. elevernes afgangsalder og målet med undervisningen. Og ved at benytte de to nederste klasser som fællesklasser behøvede man kun at oprette 3.-5. realklasse, hvilket betød en udgiftsbesparelse. J.N. Madvig, undervisningsinspektør for de lærde skoler, udarbejdede derpå et forslag til lov om forbindelse af en særegen realundervisning med nogle af de lærde skoler. Der skulle oprettes realklasser for at give elever, som ikke skulle studere ved universitetet, »en

paa tidligere Indtræden i det practiske Liv beregnet *sammenhængende Dannelse*«. Der var tale om et femårigt forløb (de to nederste fællesklasser indberegnet) fra 10. til 15. år. Der skulle holdes afgangseksamen i samtlige fag, og eksamenen gav ret samme ret og adgang som almindelig forberedelseseksamen ved universitetet.⁶⁰

I januar 1855 fremsatte kultusminister C.C. Hall et lovforslag om særskilt realundervisning ved katedralskolerne i Århus og Aalborg og en modenhedsprøve for dem, der havde gennemgået realundervisning. I modsætning til Madvigs forslag var der nu mulighed for, at ministeren også kunne give eksamensret til kommunale og private skole, dog for maksimalt ti år ad gangen. Formålet med undervisningen skulle være, »at der ... kan vindes en for det borgerlige Liv frugtbar sammenhængende Dannelse«. Undervisningen var beregnet på unge mennesker, »der uden at skulle gaae den egentlige videnskabelige Vei dog ... behøve en større Aandsudvikling end den, der kan ventes i de sædvanlige Borgerskoler«. Ved 1. behandlingen mente D.G. Monrad, at hovedparten af forslagens bestemmelser hørte hjemme i en administrativ forskrift, og dette synspunktet vandt tilslutning i det udvalg, som behandlede forslaget. Ministeren valgte derfor at trække lovforslaget tilbage.⁶¹

EnkommissionunderforsædeafMadvigudarbejdedeherefterundervisningsplan for realundervisning i nogle af de lærde skoler, indretning af en afgangseksamen for realdisciple og eksamenskontrol. Kommissionen fulgte ministeriets lovforslag med en enkelt undtagelse, idet man forlængede undervisningstiden fra fem til seks år (10.-16. år), fordi en »virkelig Tilegnelse af hele Lærecursets Indhold og Befæstelse deraf ved tilbørlig Repetition og Indøvelse« krævede seks år. Man sigtede især til matematik og naturlære. Mindretallet (Martin Hammerich, Borgerdydskolen på Christianshavn), modsatte sig udvidelsen, fordi det ville medføre, at den langt overvejende del ville forlade skolen inden kursets fuldendelse, netop fordi det lå udover konfirmationsalderen, men ministeriet accepterede udvidelsen.⁶²

Undervisningsplanen blev udstedt med bekendtgørelse af 18. september 1855. Som nævnt var der tale om et seksårigt undervisningsforløb fordelt på fem klasser: to nederste fælles med den lærde skoles elever, derefter tre særskilte klasser, hvoraf den øverste var toårig. Fagrækken rummede dansk, tysk, fransk, engelsk, religion, historie, geografi, matematik, naturlære, naturhistorie, skrivning og tegning, sang og gymnastik. *Afgangseksamen for realdisciple*, der også kunne afholdes af kommunale og private skoler, gav adgang til højere undervisningsanstalter og fageksamener.⁶³ Realundervisning blev indført samme år ved de lærde skoler i Århus og Aalborg, Horsens 1857, Nykøbing Falster 1860, Randers 1861, Roskilde 1865, Frederiksborg 1867 og Viborg 1868. Metropolitanskolen fik ikke realklasser, da der i København fandtes privatskoler med realundervisning.

I forbindelse med Viborg Kommunes andragende i 1867 om en realskole tilknyttet katedralskolen fik Madvig lejlighed til at redegøre for sine tanker om realundervisning i de lærde skoler. Skolernes lærde undervisning var og skulle forblive hovedretningen, mens realundervisningen var et begrænset sidekursus for dem, der af forskellige årsager ikke ville eller kunne gennemføre hovedkurset. Undervisningen skulle dog give eleverne »en virkelig *almindelig* Dannelse« og gøre dem i stand til videreuddannelse i

»Specialundervisning for umiddelbart praktiske Formaal« eller ansættelse i »praktisk Livsgjærning«. Hvis man skulle have realundervisning ved de lærde skoler, burde det være »det *fulde* System af *særskilte* Realklasser« med de to nederste fællesklasser og tre realklasser, altså den seksårige uddannelse. Derimod brød han sig ikke om den indskrænkede realundervisning eller supplerende undervisning, der formede sig som et tillæg til den lærde undervisning for realelever. Det blev nemlig vanskeligt at have fællesundervisning for begge retninger, især i de større klasser, og den lærde skolars elever skulle have den undervisning, de havde krav på.⁶⁴

Kultusministeriet udstedte i august 1857 en bekendtgørelse om almindelig forberedelseseksamen ved universitetet, hvorved eksamensordningen af 1838 bibeholdtes i dens daværende form og indretning, nu betegnet som *almindelig forberedelseseksamen af lavere grad* for dem, der ville studere på Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, tage juridisk eksamen for ustuderede, veterinæreksamen eller farmaceutisk eksamen. Endvidere blev en *almindelig forberedelseseksamen af højere grad* oprettet til dem, der ville indstille sig til polyteknisk eksamen, forsteksamen eller landmåler- og landinspektøreksamen. Denne eksamen svarede til afgangseksamen for realdisciple.⁶⁵

98 Dette fik folketingsmedlem C.A.H. Hansen, der sad i bestyrelsen for Thisted Realskole, til i 1857 at anmode ministeriet om, at eleverne i denne skole eller muligt i hele landet måtte tage en afgangseksamen ved skolen, der fritog dem for at tage almindelig forberedelseseksamen af lavere grad ved universitetet. Madvig var ikke begejstret for at give skolerne beføjelse til at afholde forberedelseseksamen af lavere grad, og hvis man gjorde det, var det nødvendigt med eksamenskontrol, hvilket ville være uoverkommeligt for Undervisningsinspektionen (altså Madvig). Han mente i øvrigt, at andragendet ikke gav tilstrækkelig anledning til at tage spørgsmålet om ordning af realundervisning op til fornyet drøftelse. Skolerne burde »indre deres Undervisningsplan efter Trang og Omstændigheder« og ikke – hvad han frygtede – efter hensynet at en sådan afgangseksamen. I Kultusministeriet var man i udgangspunktet enig med Madvig, men de skoler, hvor der efter undersøgelse fandt en »vel afrundet og vel afsluttet Undervisning« sted, burde have tilladelse til at afholde denne eksamen. Og i maj 1859 udstedte ministeriet en bekendtgørelse om *afgangseksamen for realdisciple af lavere grad*.⁶⁶

Der eksisterede nu fire eksamener på realundervisningsområdet. For realelever fandtes der afgangseksamen for realdisciple af højere grad (også kaldet den store præliminæreksamen) fra 1855 og af lavere grad (den lille præliminæreksamen) fra 1859. For privatister var der almindelig forberedelseseksamen ved universitetet af højere grad og af lavere grad, begge fra 1857.⁶⁷

Endelig fik man i 1871 en femte form for eksamen: IV klasses hovedeksamen. Ved lov af 1. april 1871 om undervisningen i de lærde skoler blev der indrettet en afgangseksamen ved udgangen af 4. klasse, som gav samme rettigheder som afgangseksamen for realdisciple af højere grad, en mulighed som eksisterede frem til alment skoleloven af 1903.⁶⁸

5. Realskolen og enhedsskolen – almindelig forberedelseseksamen 1870-1881

Siden afslutningen af forsøgsperioden i begyndelsen af 1850'erne havde debatten om realskolerne været begrænset, og skolernes beskedne antal – cirka 20 – gav ikke anledning til den store diskussion. Derimod var borger- og almueskolevæsenets forhold genstand for omfattende debat og flere reformforsøg, men grundet det politiske dødvande og uddannelsespolitiske modsætninger kunne Højre og Venstre ikke nå til enighed. Et sidste forsøg gjorde kultusminister Jakob Scavenius, dog uden at det førte til resultat, jf. nedenfor.⁶⁹ Derimod fik han gennemført en sanering af realskolens eksamensbestemmelser i 1881.

5.1 Den vertikale enhedsskole

Et af de forhold, der blev indgående diskuteret i 1870'erne og 1880'erne, var enhedsskolen, som var betegnelse for en skolestruktur, hvor der er »organisk forbindelse« mellem de forskellige skoleformer, således at en elev støt og roligt uden privat ekstraundervisning kunne gå fra folkeskolens 1. klasse til studentereksamen. Der var tale om en vertikal enhedsskole med enhed i højden – i modsætning til den horisontale enhedsskole, hvor der er enhed i bredden med en skole for børn af alle sociale lag og af begge køn.⁷⁰

Under debatten i 1871 om lovforslaget om den lærde skole drøftedes en stærkere forbindelse mellem borger- og almueskolevæsenet og den lærde skole. Og dette emne blev taget op af kultusminister J.C.H. Fischer, som i 1876 bad de regionale skolemyndigheder og bestyrerne af de lærde skoler om udtalelser. Allerede i 1870 havde realskolebestyrer i Slagelse Frederik Dahl dog taget emnet op til behandling i forbindelse med 1871-lovforslaget og anskuet sagen fra realskolens standpunkt. Realskolen ville ikke være »et Dannelsens Mellemlid mellem Borger- og Latin-Skolen; den vil heller ikke være en til Borgerskolen knyttet Klasse for Eliten af denne Skoles Elever, lige saa lidt som den i Latinskolen vil være en Klasse for dennes Bærme. Den vil være *Latinskolens videnskabelige og aandelige Jævnbyrdige*; men faktisk er den i denne Henseende som i materiel Henseende Stedbarnet«. Derfor burde realskolen tilkæmpe sig den berettigede ligestilling. Den naturlige rækkefølge eller opbygning af skolesystemet ville være en barneskole i 6-10 års alderen, en borgerskole for de 10-14-årige og en lærderskole for 14-18 års alderen, og »disse Skoler virke heldigst, naar de vare sammenknyttet af en Idee, men ikke sammensmeltede i een Anstalt«. Der skulle være enhed i uddannelsessystemet for de 6-18-årige, men ikke institutionel enhed.⁷¹

I forbindelse med enhedsskoletanken drøftedes også standscirkulation, inspireret af den svenske pædagog Thorsten Rudenschölds værker fra 1845 og 1846 om standsomskiftningen, dvs. at en person fra de lavere stænder kunne gå op i de højere stænder og omvendt. I Danmark var det især H.H. Lefolii, rektor for Viborg Katedralskole, der tog ideen til sig. Han mente, at hvis man ville arbejde for en virkelig gennemførelse af standscirkulation, var det i skolen, at man måtte begynde, idet det

var her, at den opvoksende slægt skulle se, at »Stand og Byrd er ingen virkelig eller uoverstigelig Skillevæg mellem de enkelte«. Dette skulle især gælde bondestanden. I modsætning til Dahl mente Lefolii, at der skulle være organisk forbindelse mellem den højere og den lavere skole, for på den måde blev de enkelte skolegrene bedre til at arbejde sammen og arbejde for den enkelte elev.⁷²

Fra rektoren for Frederiksborg lærde Skole, Carl Berg, kom der også et forslag til en enhedsskole. For det brede demokratiske grundlag, hvorpå statsordningen hvilede, var det betydningsfuldt, at fællesskabet var så stort som muligt i børneundervisningen, således at de dygtigste åndelige kræfter uden hensyn til social klasse kunne få den bedste uddannelse, som landet gav. Dertil kom, at Danmark som en lille nation ikke havde råd til at lade åndelig kapital ligge uanvendt hen, og derfor burde de dygtigste kræfter i samfundet have adgang til den højere undervisning. Han forestillede sig pøgeskoler (6-9 år), middelskoler (9-12 år) og lærde/realskoler (12-19 år), hvor fagplanerne var afstemt, således at der kunne tilvejebringes en nøjere forbindelse med de højere og lavere undervisningsanstalter. For de lærde/realskolernes vedkommende foreslog han tre afgangseksamener: realeksamen af lavere grad i 15 års alderen, af højere grad i 16 års alderen og studentereksamen i 19 års alderen.⁷³

Blandt de indkomne svar på kultusministerens spørgsmål⁷⁴ findes et mere udførligt forslag fra Jean Pio, bestyrer på Borgerdydskolen i København (Østre Borgerdydskole). Han forestillede sig en lærde skole, hvor de tre nederste klasse udgjorde middelskolen med realundervisning. Samtidig skulle middelskolen forberede de elever, der skulle i den øverste afdeling, og have en afsluttende prøve, der trådte i stedet for den lille præliminæreksamen (realeksamen af lavere grad). Ved en del skoler burde der tilføjes middelskolen – ligesom i Norge – en praktisk realklasse af 1-2 års varighed for dem, der skulle på Polyteknisk Læreanstalt og Landbohøjskolen, måske også for dem, som skulle i handels- og kontorarbejde.⁷⁵

Emnet var genstand for drøftelse på det 3. nordiske skolemøde i 1877,⁷⁶ men derefter ebbede debatten ud i begyndelsen af 1880'erne. Kultusminister Jakob Scavenius prøvede ved et lovforslag om den lærde skole i 1882 at oprette et treårigt realkursus, hvori man kunne optages efter bestået almindelig forberedelseseksamen, og med et lovforslag i 1885 at tilvejebringe »en organisk Forbindelse og indre Sammenhæng mellem det lavere og højere Skolevæsen«, men forslagene kom ikke til førstebehandling på Rigsdagen.⁷⁷

5.2 Den reformerede realskole

S.H. Hoffmeyer Hansen, senere adjunkt ved Roskilde Katedralskole, oprettede i 1872 Lyngby Borger- og Realskole, som han drev frem til begyndelsen af 1880'erne. I 1875 udgav han bogen *Den reformerede Realskoles Mission*, hvis problemstillinger blev udbygget i værket *Skolens og Samfundets Reform ved de praktiske Kræfters aandelige Frigørelse* fra 1877. I begge værker, der er skrevet i en svulstig tone, opererede forfatteren på en national-kristelig basis vendt mod socialisme, kommunisme, materialisme m.m., som han anså for værende vildfarelser.

I *Den reformerede Realskoles Mission* skrev Hansen, at nutiden med den frie

forfatning stillede langt større krav til den enkeltes kræfter, hvorfor det var nødvendigt, at der blev sikret muligheder for at erhverve kundskab og dannelse, hvis friheden skulle virkeliggøres. Dette kunne man gøre ved at udvikle skolen, hvorved der skabtes mulighed for, at »en kraftig og dygtig Middelstand kunne danne sig, Betingelsen for Samfundets sunde Bestaaen«. I denne henseende lå hovedvægten på, hvad Hansen kaldte »den reformerede Realskole«. Og når dens mission blev opfyldt, ville der deraf udvikle sig »noget af blivende Betydning, en Samfundsinstitution, som kunde hjælpe til med Tiden, alt som den vandt Kraft, Styrke, og Udbredelse, at hæve Folket til et saadant aandeligt Standpunkt, at Frihedens Krav kunde ske Fyldest, at de onde Magters Indflydelse paa Gemytterne fuldelig bekæmpedes«. ⁷⁸

Hansen ville puste nyt liv i realskolen ved at udvikle viljestærke mennesker, fremelske selvarbejde og åndelig selvstændighed. Fundamentet for den reformerede realskole skulle være religion og historie i en uopløselig enhed med den deraf aflejrede moralske og sædelige dannelse. Historiefaget skulle nemlig overvejende være kulturhistorisk, hvor eleverne lærte de store linjer. Derved kom de til at forstå, at hvad der umiddelbart syntes tilfældigt eller uretfærdigt, var »fornuftnødvendigt grundet«, og på den måde ville eleven lære at agte samfundet og dets institutioner som værn for sit eget og andres åndelige og materielle liv. ⁷⁹

Denreformerederealskoleskulle dannede mellemlidende mellem elementærundervisningen i almue- og lavere borgerskoler og den højere latin- og realundervisning. Således blev også realskolens formål bestemt: at modtage elever fra den lavere undervisning og at afgive dem til den højere undervisning. Realskolen skulle give eleverne dannelse og kundskab: dannelsen var den kristelig-historisk-moralske, hvorpå samfundet hvilede, mens kundskaben var »en real-sproglig med stærk Retning mod det praktiske, med Virkelighedens Liv og Lys som Norm og Prøve«. For Hansen at se var skolens opgave at danne dels gode, fædrelandssindede borgere, dels dygtige mennesker til at virke i livets praktiske forhold.

De reformerede realskoler, ledede på den rette måde og i den rette ånd, ville være en uvurderlig støtte for et sundt borgersamfund i disse tider, hvor så mange enten var vildledt af »overspændte Ideer«, nemlig »Socialisme og andre vildfarne Lærdomme«, eller arbejdede på samfundets tilintetgørelse. ⁸⁰

5.3 Almindelig forberedelseseksamen af 1881

Som nævnt i afsnit 4.2 fandtes der fra 1859 fire forskellige eksamener som afslutning på realundervisning, hvortil kom IV klasses hovedeksamen fra 1871. De mange eksamener gav anledning til kritik. Hertil kom, at fordringerne ved eksamenerne af lavere grad var utilstrækkelig til at opfylde deres bestemmelse som adgangsgivende, idet de gav for lidt fordannelse i forhold til undervisningen på universitetet og de højere læreanstalter. Under mærket NH gav en person i *Fædrelandet* 1879 udtryk for, at almindelig forberedelseseksamen af højere grad var vel indrettet, mens forberedelseseksamen af lavere grad var »en mærkelig Tingest af en Examen«, idet eksamenskravene var forskellige, afhængig af om man tog den på universitetet eller ved en skole. Han foreslog derfor, at der skulle være én lavere forberedelseseksamen, og at den skulle

have samme form som realafgangseksamen.⁸¹ Johs. Lund, lærer ved Odense højere Realskole, gjorde sig til talsmand for et lignende forslag. Han ville ophæve forberedelseseksamen af lavere grad, men beholde forberedelseseksamen af højere grad, og endelig skulle de to realafgangseksamener slås sammen. Realskolerne skulle indrette på en sådan måde, at der kunne lægges en solid grund for videre studier i tysk, engelsk og til dels matematik, hvor skolen ikke kunne give en afsluttende uddannelse. I de øvrige fag skulle der gives en så afrundet og afsluttende undervisning, at eleven ikke kom til at stå fremmed over for de forhold og krav, han måtte møde i livet.⁸²

I slutningen af 1880 eller i begyndelsen af 1881 tog kultusminister Jakob Scavenius initiativ til en reform af de forskellige realeksamener. Hvornår og hvordan initiativet er opstået, fremgår ikke af sagens akter. Spørgsmålet må omkring årsskiftet have været drøftet mellem ministeren og departementschef A. Linde, idet Linde i et notat fra januar 1881 foreslog nedsættelse af en kommission, der skulle behandle 1) sammensmeltning af de eksisterende eksaminer til en eksamen, 2) indretning af en prøve eller afgangseksamen for de højere pigeskoler og endelig 3) oprettelse af en eksamenskommission.⁸³

Scavenius fravalgte kommissionsbehandling og besluttede i stedet for at høre et udvalg af de offentlige lærde skolars rektorer og bestyrere af realskoler. Han udarbejdede derfor et forslag til eksamensbestemmelser, som blev sendt i høring. Den nye eksamen skulle hedde almindelig forberedelseseksamen og være afslutningen på realundervisningen. Eksamen burde føre »Ungdommen saavidt, at det unge Menneske, der forlader Skolen, kommer ud af denne som almindelig dannet – alt Hensyn taget til at der ikke er Tale om fuldt Voxne – eller dog, om man vil udtrykke det saa, med et saadant Grundlag for en almindelig Dannelse, at denne kan erhverves uden særlige Studier i denne Retning, blot ved Livets Paavirkning og gennem det specielle Fagstudium, han senere maatte velge sig«. Ifølge ministeren skulle undervisningen rumme: modersmålet, engelsk og efter den enkelte skoles valg fransk eller tysk, skrivning og tegning, religion, historie, geografi, naturhistorie, matematik og naturlære. For hovedparten af fagenes vedkommende skulle fordringerne være de samme som angivet i realafgangseksamen af højere grad.

Man skulle være 16 år, før man kunne indstille sig til eksamen. Almindelig forberedelseseksamen skulle ikke give adgang til universitetet, og derfor var der ingen grund til at henlægge eksamen til universitetet. Ministeren nærede betænkeligheder ved at give skolerne eksamensret, og han foreslog derfor, at eksamen foregik ved en eksamenskommission.⁸⁴ Dette ville betyde, at skolerne ville få frataget deres eksamensret.

Enkelte ville beholde realeksamen af lavere grad, men ellers havde forslaget om én eksamen opbakning blandt rektorer, bestyrere og Undervisningsinspektionen for de lærde Skoler. Derimod mødte ministerens ideer om en 16 års aldersgrænse og eksamenskommission stor modstand. En eksamenskommission ville medføre rejser til eksamenssteder og omkostninger for eleven. Scavenius havde givet udtryk for, at en eksamenskommission ville øge lærefriheden, men Eksamenskommissionen for almindelig Forberedelseseksamen mente, at en eksamenskommission faktisk ville

trykke lærefriheden. Hvad angik aldersgrænsen, mente mange, at det ville give problemer, hvis man udskød eksamen et år. Som bestyrerne af Nørrebro Latin- og Realskole skrev i deres høringssvar: »De Samfundsklasser nemlig, der fortrinsvis sende Elever op til denne Examen, høre til den næringsdrivende Mellemklasse, Folk, der paa den ene Side ere villige til at ofre en Del paa at give deres Børn en nogenlunde fyldig Uddannelse, men som paa den anden Side i høj Grad ønske, at denne kan afsluttes ved Konfirmationsalderen«. Kun Frederik Dahl, Scavenius' politiske meningsfælle, bakkede ubetinget op om ministerens forslag.⁸⁵

På baggrund af de indkomne udtalelser frafaldt Scavenius ideen om at henlægge eksamen til en eksamenskommission, og også hvad angik eksamensalderen, kom ministeren rektorerne og bestyreren i møde. Scavenius mente, at »Den Samling af Kundskaber, som i Anordningen ere angivne for denne Examen, tør i Almindelighed ikke paaregnes naaet førend 16 Aars Alderen«, men han var også klar over presset fra forældrene, og der blev derfor indsat en bestemmelse om, at man allerede som 15-årig kunne indstille sig til eksamen. Den kongelige anordning om sammensmeltning af de fire eksamener til almindelig forberedelseseksamen blev udstedt 30. august 1881.⁸⁶

Efter indførelse af almindelig forberedelseseksamen opstod der et tomrum, idet en elev tidligst i 15-16 års alderen kunne indstille sig til eksamen, mens forældre gerne så en eksamen i konfirmationsalderen. I 1891 anordnede Kultusministeriet derfor en borgerskoleeksamen for drenge, der kunne aflægges i 14-15 års alderen. Eksamen gav dog ikke adgang til videregående uddannelse, og der var ej heller tilknyttet rettigheder, hvad angik offentlige stillinger. Borgerskoleeksamen blev ikke den store succes hos skolemyndigheder og forældre, men en begrænsning i eksamenskravene i 1899 gav denne eksamen en større udbredelse. Ved ændringen i 1899 blev det også fastsat, at den, der havde bestået borgerskoleeksamen, fik ret til optagelse i en realskoles næstældste klasse. Derved var der etableret en spinkel, formel forbindelse mellem borgerskolen og realskolen.⁸⁷

Kultusminister C. Goos besluttede i februar 1892 at høre pigeskolerne, om reglerne for almindelig forberedelseseksamen skulle forandres. Man erfarede derved, at eksamenskravene i matematik og regning havde en for stor plads i realskolens virksomhed. Undervisningsinspektøren for realskolerne N.V. Müller foreslog derfor reduktioner i eksamenspensummet i matematik og regning, men ministeren besluttede i 1893 at stille ændringer i 1881-anordningen i bero, bl.a. fordi ordningen af matematikundervisningen ikke lod sig afskille fra ordningen af realskolernes almindelige forhold. Der var heller ikke for tiden udsigt til at gennemføre nogen forandring af væsentlig betydning, og man indskrænkede sig derfor til i 1894 at indskærpe over for realskolerne omfanget af hjemmearbejdet i matematik, regning og geometrisk tegning.⁸⁸

Imidlertid havde Polyteknisk Læreanstalt henvendt sig til ministeriet i april 1893 med forslag til ændringer ved adgangseksamen. Efter en længerevarende

korrespondance mellem ministeriet, læreanstalten, undervisningsinspektøren, universitetet m.fl. besluttede ministeriet i februar 1895 at udstede en revideret kgl. anordning om almindelig forberedelseseksamen.⁸⁹ I indstillingen til kongen blev det fremhævet, at de mange realdimittender, hvis antal nu oversteg studenternes, havde fået ministeriet til at skærpe kravene ved almindelig forberedelseseksamen ved at forhøje antallet af de points, det krævede for at bestå, nemlig fra Tg+ og G÷ til G+ og Mg÷ (eksamen med hhv. to og tre fremmedsprog). Derved undgik man, at middelmådige elever kunne bestå eksamen. Men skærpelsen skulle også imødekomme klager, især fra landbruget, over, »at Realundervisningen drager for mange unge Mennesker bort fra deres naturlige Livsopgaver«. Endelig var tilgangen til erhverv, der var betinget af akademisk dannelse, så stor, at man var nødt til at stille langt strengere krav for at begrænse tilgangen.

Ved kgl. anordning af 1. marts 1895 om almindelig forberedelseseksamen gennemførtes skærpelserne. Desuden blev der på forslag af N.V. Müller indsat en bestemmelse om, at man de sidste tre år inden eksamen skulle have gået i en realskole og deraf de to sidste i den skole, hvorfra eleven dimitteredes. Baggrunden for forslaget var, at der nemlig fandtes adskillige realskoler, hvor eleverne kun fik to års undervisning, hvorved undervisningen for sådanne elever blev noget forceret i flere af de væsentlige fag, hvilket Müller ville sætte en stopper for.⁹⁰

6. Vækst og misvækst 1881-1902

6.1 Vækst

På uddannelsesområdet blev 1880'erne, både hvad angår lovgivning og debat, ikke genstand for megen aktivitet på grund af det politiske klima, hvorimod der i 1890'erne kom til at udspille sig en rig debat både om det højere og det lavere skolevæsen. Hvad angik gymnasieskolen, var det bl.a. metodespørgsmål og ønsket om en moderne humanistisk retning, der var genstand for debat, mens debatten på folkeskoleområdet drejede sig om læreruddannelse samt løn- og ansættelsesforhold.⁹¹ I debatten blev der hentet inspiration fra udlandet, på det gymnasiale område især fra Norge, som i 1896 havde gennemført en lov om højere almenskoler med en barneskole for de 11-15-årige, en middelskole for de 13-15-årige og et gymnasium for de 15-18-årige. På realskoleområdet gav jævnligt tilbagevendende realskolemøder fra begyndelsen af 1880'erne og fra 1899 *Den danske Realskole* et talerør for realskolebevægelsen.

Anordningen af 1881 (se afsnit 5.3) skabte grobund for vækst på realskoleområdet. I 1881 var der 10 kommunale realskoler, som i 1901 var blevet til 23 skoler; væksten på det private område var betydelig større, idet de 16 private realskoler i 1881 voksede til 74 i 1891 og 129 i 1901. Enkelte realskoler blev omdannet til lærde skoler eller kombinerede latin- og realskoler.⁹² Blandt de nye skoler fandtes der både god og mindre god kvalitet, og man kunne derfor ikke undgå, at de mange nye skoler påkaldte sig opmærksomhed, ikke mindst fra kritikernes side.

6.2 Debatten i realskolekredse

Skolebestyrer C.A. Lyngbye, Kjær og Lyngbyes Realskole i København, holdt i 1890 et foredrag om realskolens stilling til middelskolespørgsmålet. Han henledte opmærksomheden på, at to tredjedele af realskolernes elever egentlig søgte borgerskoleundervisning og ikke realundervisning. Der burde derfor indrettes en tidssvarende mellemskole- eller borgerskoleundervisning (mellemskole) med en fælles læseplan og en fælles undervisningsvejledning for hele landet samt en afsluttende prøve i form af en mellem- eller borgerskoleeksamen (en lille præliminæreksamen). Lyngbye frarådede stærkt at bygge realskolen med et par tillægsklasser oven på mellemskolen, fordi undervisningen ikke blot kvantitativt, men også kvalitativt var forskellig.⁹³ Som ovenfor nævnt fik man en borgerskoleeksamen i 1891, som dog ikke blev den store succes.

Realskoleforeningens første formand, skolebestyrer Chr. Hansen i Hjørring, fremlagde på realskolemødet i 1891 en række forslag til forbedringer af realskolevæsenet. Han havde hæftet sig ved den uensartethed, der herskede blandt realskolerne, fordi staten indskrænkede sig til at foreskrive regler, yde pengebidrag og føre en partiel eksamenskontrol, men ellers overlod sagens fremme til private. Han talte bl.a. for oprettelse af statslige realskoler fælles for begge køn efter et ensartet system, en realskolelæreruddannelse og ændringer i almindelig forberedelseseksamen. Endvidere ønskede han, at uoverensstemmelsen mellem de 16 år, som eksamenskravene var beregnet på, og de 15 år, hvor man kunne gå til eksamen, blev ophævet. Og endelig skulle kun skolemænd og ingen andre være eksaminatorer, idet han ikke ønskede, at forældrerepræsentanter blande sig i eksamensbedømmelserne.⁹⁴

Forældrenes rolle var også genstand for drøftelse på realskolemødet i 1895, hvor et af punkterne i adressen til Kultusministeriet var, at skolernes rent pædagogiske ledelse kun sorterede under én myndighed, nemlig undervisningsinspektøren. Derved ville man forhindre, at bestyrelsesmedlemmer blandede sig i den pædagogiske ledelse, især når der var tale om, at bestyrerens medbestyrere var »uforstandige eller svage Fædre til de i Henseende til Evner eller Flid eller disciplinære Begreber svagest udstyrede blandt Eleverne«.⁹⁵

Middelskolespørgsmålet blev taget op til debat i 1896 af A.D. Thyssen, på det tidspunkt skolebestyrer i Lyngby, som var inspireret af den norske lov om højere almenskoler. Den lærde skole skulle bygges oven på realskolen, således at realskolen skulle si de elever fra, der ikke egnede sig til optagelse i den lærde skole, og derved »modarbejde den mildest talt uheldige Forestilling, som mangfoldige Forældre lide af, at de skaffe deres Børn et stort Gode, når de sørge for at de blive Studenter«. Derved kunne man formindske studenternes antal, som samtiden fandt for stort. Thyssen ønskede, at realskolen skulle modtage elever fra folkeskolen senest i 9-10 års alderen, og han ville ikke opgive de mindre klasser (dvs. de 9-14-årige), fordi klasserne sikrede eleven en saglig forberedelse og skolen en vis indtægt. Realskolen skulle således både være barneskole og samtidig indtage en nøgleposition som adgangsbillet til latinskolen – eller som Thyssen udtrykte det året efter: realskolen var »Fremtidens Middelskole«.⁹⁶

I 1899 fik realskolen som nævnt deres eget talerør i *Den danske Realskole*,

hvor formanden, C.A. Lyngbye, allerede i det første nummer åbnede debatten om realskolens reform. Han ville have en på hele skolen beregnet detaljeret, vejledende undervisningsplan, inspireret af den norske vejledende undervisningsplan for middelskolen af 1896. Der skulle kun undervises i engelsk og tysk for at styrke undervisningen i de to sprog, og fransk skulle således udgå. Ligeledes burde der ske indskrænkninger i fagenes pensum, mens tegning og skrivning skulle optages som eksamensfag. Forslaget om en undervisningsplan – om end kun vejledende – mødte stærk modstand fra A.D. Thyssen: »Livet er saa mangfoldigt og Personlighederne saa forskellige; hvad der passer for den ene, passer ikke for anden anden. Planen maa ikke lægge en trykkende Ensformighed over Skolerne og binde Kræfterne til at arbejde mere eller mindre maskinmæssigt«. ⁹⁷

6.3 Kritikerne

Det kunne ikke undgås, at der med realskolens hastige vækst også opstod mindre gode skoler, der mere eller mindre fungerede som eksamensfabrikker, ligesom manglerne ved 1881-anordningen kom frem i lyset. Men for visse kritikeres vedkommende var der også tale om, at de havde et (andet) pædagogisk program for grundskolen og ungdomsuddannelserne, der ikke omfattede realskolen, som det var tilfældet med Georg Bruun.

I 1893 og 1894 kom den første kritik af realskolen. Overlærer i Varde J. Olsen gjorde opmærksom på, at der var ved at brede sig en misstemning imod realskolen, som for en stor del hidrørte fra landbruget. Dette erhverv klagede nemlig over, »at man hos de hjemvendte Præliminarister ofte sporer en vis fornem Blasserthed, der bringer Ulyst til det legemlige Arbejde«. Eksamensbeviset satte fluer i hovedet på det unge menneske, som følte sig overlegen i forhold til sine jævnaldrende standsfæller. Olsen rettede skytset mod »Eksamensfabrikker eller Dressuranstalter«, hvortil enkelte realskoler hørte, ligesom han kritiserede, at realskolen blev anvendt som folkeskolen for bedre folks børn. Realskolen havde sin berettigelse som forberedende enten for et videregående studium eller for funktionærer i etaterne m.v., »men naar den vil være Stedfortræder for Folkeskolen eller Fortsættelsesskolen, saa duer den ikke«. ⁹⁸

En repræsentant for det kritiske erhvervsliv var H.L. Møller, forstander for De Brockske Handelsskoler. Han rettede i 1894 en kritik af studenternes og realisternes legemlige og åndelige usundhed, umodenhed og en heraf følgende almindelig udygtighed til alt arbejde. Kritikken blev vendt mod den skolehygiejniske bevægelse – »det uklædelige Pylleri« – og overbebyrdsdebatten, hvor nedsættelsen af eksamensfordringerne havde ført til flere studenter. For Møller at se var ligevægten mellem iagttagelsesevnen og dømmekraften blevet forrykket, fordi det unge menneske fik for mange indtryk og ikke blev vænnet til at anvende sin dømmekraft. Følgelig skulle de formalistiske, eksakte fag, hvorigennem iagttagelsesevne, logik og dømmekraft skærpedes og dannedes, styrkes. For realskolens vedkommende skulle der hverken indføres nye fag eller fjernes bestående fag, men kun ske en fornuftig omgang med de bestående fag, således at ligevægten blev opretholdt. ⁹⁹

Filosoffen og pædagogen C.N. Starcke berørte i et foredrag i 1898 forholdet mellem

undervisning og det praktiske liv. Han mente, at de nyudsprungne realister ikke havde erhvervet noget forspring, »de tvertimod ere blevne mere uskikkede til den praktiske Gerning. De have mistet Driften og Lysten til at tage ordentlig fat; de anse sig for at blive degraderede ved at sættes til saakaldt grovt Arbejde«. Og man kiggede forgæves i fagplanen efter noget, der kunne minde om det praktiske liv. Der var derfor behov for at give realundervisningen et kundskabsforråd, der både kunne komme det praktiske liv til gode, og som udviklede driften til og respekten for praktisk arbejde. I sit forslag til en undervisningsplan for realskolen opererede han med kundskabsfag, dannelsesfag og øvrige fag. Til den førstnævnte gruppe henregnede Starcke dansk, tysk, engelsk, regning og matematik, tegning, skrivning og »Handelsbøger« (96 af i alt 151 timer), mens dannelsesfagene var historie, naturlære og naturhistorie, geografi, astronomi, retslære og religion med 27 timer. Endelig var der håndgerning og gymnastik (28 timer). Undervisningen skulle afsluttes senest i 15 års alderen efter en firårig realskole, hvor man forud havde gået i en femårig forberedelsesskole med vægt på dansk, skrivning, regning, gymnastik og sløjd.¹⁰⁰ Starckes pædagogiske ideer blev omsat til praksis i den af ham oprettede skole, Det danske Selskabs Skole.¹⁰¹

Også 1881-anordningens fader, Jakob Scavenius, advarede i 1894 mod tendensen til – med en præliminæreksamen i hånden – at søge små sikre stillinger i det offentlige i stedet for at søge den »naturlige Opgave« i erhvervslivet.¹⁰²

Hos sløjdscoleforstander Aksel Mikkelsen var det barnets tid, der var i fokus. Han beklagede, at skolen lagde alt for meget beslag på børnenes tid. Før havde børnene haft tid til at tumle rundt eller tage del i arbejdet derhjemme, men nu var de blevet til »enten smaa Herrer og Damer med velplejede Fingre, ulastelig Paaklædning og dermed følgende rolige Bevægelser«. Realskolen lagde beslag på børnene frem til det 17. år, men gav dem ikke nogen mulighed for »Øvelse eller Vejledning i Haandens, Øjets og Tankens Brug paa praktiske Omraader«. Med den rette undervisning og dygtige lærere kunne børnene forlade skolen i 14 års alderen med de almindelige praktiske forudsætninger for med held at træde ind i praktisk virksomhed.¹⁰³

I Kolding sad Georg Bruun, fra 1889 førstelærer og fra 1901 bestyrer af Kolding Latin- og Realskole. Han gjorde sig stærkt gældende i den pædagogiske debat ved århundredskiftet med en række artikler i det førende pædagogiske tidsskrift *Vor Ungdom*: »Almindelig Forberedelseseksamen« (1897), »Børneskolen i Provinsbyer« (1899), »Borgerskolen« (1900) og den opsigtsvækkende »Skolens Enhed« (1901). Bruun gjorde sig til talsmand for en offentlig, gratis enhedsskole for alle børn mellem 7 og 14 år, som var fælles »for baade 'simple' og 'fine' Børn, samlende alle Samfundsklassers Sønner og Døtre til Arbejde og Leg, skabende rige Minder om fælles Glæde og fælles Sorg, fælles Interesser, Haab, Kappestrid og Længsler. Naar disse Børn modnes som voksne Mænd og Kvinder, ville de have store Forudsætninger for at forstaa hinanden, de ville ikke staa som Standsrepræsentanter over for hinanden, uvillige og mistillidsfulde, men som Led af et fælles Samfund bygget paa et fælles Grundlag«. ¹⁰⁴ Dermed blev Bruun en modstander af den private skole, som delte børnene efter forældrenes ambitioner og evne til at betale skolepenge. Den private børneskole blev ifølge Bruun holdt oppe snart »af honnet Dumhed, snart af misforstaaende Kærlighed

til Børnene, snart af Fattigmandsnød, undertiden af Autoriteternes Ligegyldighed for at skaffe Mellemklasserne en god Børneundervisning«. Angrebet omfattede også realskolens underklasser, der ødelagde børneundervisningen ved den tvungne eksamenslæsning.¹⁰⁵

Bruun kritiserede realskolen, fordi børnene gik ud af II eller III R uden afslutning på deres skolegang med yderst spredte og tilfældige kundskaber. Realskolerne var en ødelæggelse af manges skolegang og af almindelig forberedelseseksamen, men realskolernes tal voksede, og Rigsdagen og ministeriet gjorde ikke noget for »at hindre dette Landeonde i at brede sig mere og mere«. ¹⁰⁶ I artiklen om almindelig forberedelseseksamen redegjorde Bruun for sine tre hovedanker mod realskolen. For det første var den en undervisningsform uden forbindelse med folkeskolen og den lærde skole. For det andet ville realskolen både være en barneskole og en forskole til studier, og på grund af denne dobbeltrolle kunne den ikke blive en virkelig middelskole. Realskolen havde også i praksis vist sig ude af stand til at være begge dele. For det tredje ødelagde realskolen af hensyn til de få, der tog afgangseksamen, det for de mange, der gik ud af II R (altså i 14 års alderen) uden eksamen. Og så gentog Bruun det kritikpunkt, som Starcke og Mikkelsen havde fremført, at realskolen afvænnede de unge mennesker fra legemligt arbejde, fordi skolen havde en overtro på boglig dannelse og en mangel på respekt for »kropslig og specielt manuel Dygtighed«. Som Bruun udtrykte det: realisterne strømmede til etaterne, ikke af lyst til et arbejde i den offentlige sektor, men af ulyst til praktisk arbejde – de gik »i Nødhavn, før de have povet nogen Sejlads paa Livets Hav«. ¹⁰⁷

7. Almenskoleloven af 1903 – en trussel mod realskolen?

7.1 Fra forslag til lov

Departementschef Asmussens forslag april 1902

Siden gennemførelsen af skolelov for den lærde skole i 1871 havde der igennem 1880'erne og 1890'erne været gentagne forsøg på at reformere den lærde skole, bl.a. i 1885 (jf. afsnit 5 og 6), men forsøgene var mislykkedes grundet den politiske konflikt mellem Højre og Venstre, som blokerede for alle større reformer. ¹⁰⁸

Systemskiftet i 1901 med Venstres regeringsovertagelse åbnede op for reformer, og især i liberale skolekredse var der store forventninger til den nye kultusminister og regeringens reelle leder, J.C. Christensen. Således genfremsatte De forenede Latin- og Realskoler i København og på Frederiksberg i 1901 deres forslag fra 1898 om en tredje linje i den lærde skole, som blandt andet ville muliggøre, at man med bestået almindelig forberedelseseksamen kunne gå fra realklassen til den lærde skole. ¹⁰⁹ Forslaget blev dog ikke realiseret, for i Kultusministeriet traf man i foråret 1902 beslutning om en skolereform, og departementschef A.F. Asmussen blev sat til at forfatte et lovudkast. Hans udkast fra 27. april 1902 byggede på den norske almenskolelov af 1896 og ønsker fra professor i filosofi Kristian Kroman. ¹¹⁰

Asmussens forslag til lov om højere almenskoler indeholdt en firårig

mellemsskole, et etårigt kursus, som gav »en afsluttet, paa særskilte praktiske Livsstillinger beregnet Dannelse«, og en treårig »Ungdomsskole« med tre linjer. Den nye mellemsskole skulle være en barneskole, som »i Tilslutning til Folkeskolen ved 11-12 Aars Alderen giver Eleverne gennem et 4aarigt Kursus en afsluttende videregaaende Almendannelse, afpasset efter Barnealderens Modtagelighed«. Efter mellemsskolen kunne man gå i ungdomsskolen, som afsluttedes med studentereksamen. Både mellem- og ungdomsskolen skulle medvirke til elevernes »kristelige og sædelige Opdragelse, ligesom det ogsaa bør være deres fælles Opgave at udvikle Eleverne saa vel i aandelig som i legemlig Henseende til dygtige unge Mennesker«. Undervisningen i mellemsskolen skulle være: religion, dansk, engelsk, tysk, historie, geografi, naturkundskab, regning og matematik, skrivning, tegning, håndgerning, gymnastik og sang; for pigerne kunne der gives undervisning i kvindelig husgerning. Der var ikke nogen omtale af undervisningen på det etårige kursus.¹¹¹ Asmussens forslag nævnte således ikke et ord om realskolen eller noget, der kunne minde herom, og det lader til, at han havde tænkt sig, at mellemsskoleeksamen skulle erstatte almindelig forberedelseseksamen. Dette ville have været et hårdt slag mod realskolerne, som ville miste deres vigtigste »vare«; også afslutning i 15 års alderen ville svække realskolen, hvor eleverne normalt tog almindelig forberedelseseksamen i 16 års alderen.

Efterfølgende blev forslaget diskuteret med bl.a. formanden for Undervisningsinspektionen for de lærde skoler, professor M.Cl. Gertz, der viderebearbejdede Asmussens udkast, og ministeriets endelige forslag var i høj grad hans værk. Han foreslog at lade mellemsskolen afslutte i 14 års alderen med en eksamen, der svarede til den gamle præliminæreksamen. I en særlig fortsættelsesklasse kunne man så give et års undervisning i et indskrænket antal fag, der kunne afsluttes med en udvidet præliminæreksamen.¹¹² Heller ikke i Gertz's bemærkninger finder man omtale af realskolen, medmindre han forestillede sig fortsættelsesklassen som erstatning for realskolen.

På initiativ fra departementet blev det endelige udkast forelagt en række politikere og skolefolk i sensommeren 1902, herunder undervisningsinspektør for realskolerne Fr. Rønning og C.A. Lyngbye som repræsentanter for realskolen. Rønning havde sammen med Københavns viceskoleinspektør Niels Bang de fleste indvendinger mod Asmussens forslag. Rønning – og Lyngbye – protesterede imod det etårige kursus. I stedet for skulle der være en fortsættelsesklasse, som gav »en videregaaende Uddannelse, særligt beregnet for saadanne Elever, som vil gaa ud i forskellige praktiske Livsstillinger«, og denne klasse skulle være tæt knyttet til mellemsskolen. Og fortsættelsskolen skulle ligesom mellemsskolen have en afgangsprøve under navnet almindelig forberedelseseksamen.¹¹³

Realskolens folk kæmpede for at beholde realskolen i form af en fortsættelsesklasse beregnet på elever, der ønskede at gå den praktiske vej, og at klassen blev afsluttet med en »rigtig« eksamen, således at eksamenen i forældrenes øjne fik en værdi. Rønning og Lyngbyes ændringsforslag blev stillet efter, at de havde holdt møde med en snævrere gruppe af realskolefolk til møde i Odense »Sidst paa Sommerferien«, hvor man diskutererede forslaget. Senere erkendte Lyngbye, at man måske havde

stillet for forsigtige ændringsforslag, men at de havde peget i den rigtige retning.¹¹⁴

A.D. Thyssen, som på det tidspunkt var overlærer i Nordby på Fanø, havde hørt om Asmussens forslag, enten ved deltagelse i mødet i Odense eller fra Rønning/Lyngbye. Han skrev 21. september 1902 til Asmussen og foreslog, »at Overgang til Ungdomsskolen foregaar ved en Optagelsesprøve fra III Realkl. for deres Vedkommende, som attraar at gaa over til den, men at Mellemskolens Afslutning i øvrigt bliver som nu ved 16 Aars Alderen *uden nogen Indskrænkning i de Rettigheder, der er knyttet til denne Eksamen*«. Kun en eksamen, præliminæreksamen, skulle være rettighedsgivende, og så måtte ungdomsskolen gerne lave en optagelsesprøve for de elever, der ville gå i ungdomsskolen efter III R, altså som 15-årige.¹¹⁵

Ministeriets forslag oktober 1902

Ved forelæggelsen af lovforslaget i oktober 1902¹¹⁶ fremhævede kultusministeren, at formålet var »at faa hele Landets Skolevæsen bragt i organisk Sammenhæng efter en for alle dens enkelte Led og for Helheden velordnet Plan«, hvilket nu kunne ske, idet der var sket en højnelse af niveauet både i folkeskolen og i realskolen. Realskolens undervisning var kommet ind i mere ensartede og hensigtsmæssige former, ligesom undervisningens mål var blevet højere. Ministeren kunne derfor trygt kundgøre realskolens nye rolle, som den egnede sig ypperligt til, nemlig det tidligere savnede mellemlid i enhedsskolen, som forbandt folkeskolen og den lærde skole. Det primære mål fremover skulle være at befordre elever fra folkeskolen over i gymnasiet, så der kunne ske en langt rigere tilgang fra alle samfundslag til den lærde skole.¹¹⁷

110 I forhold til Asmussens udkast fra foråret var der sket en række ændringer. Hvor Asmussen ville lade mellemskolen give eleverne »en afsluttet videregaaende Almendannelse«, hed det i lovforslaget, at mellemskolen gav en »højere Almenundervisning«. Undervisningsfagene var stort set de samme som i Asmussens forslag. Undervisningen i mellemskolen skulle være i hovedsagen den samme som den nuværende i realskolen. I fremmedsprogene og historie havde man slået af på kravene til realskolens almindelige forberedelseseksamen, hvilket også gjorde sig gældende for matematiks vedkommende, især i aritmetik. Naturkundskab var blevet dels til naturhistorie med grundtræk af sundhedslæren og dels til naturlære med lidt kemi. Håndgerning var blevet ændret til kvindeligt håndarbejde, og der blev givet mulighed for undervisning i sløjd (for drenge) og kvindelig husgerning (for pigerne). For de af eleverne, der måtte ønske det, kunne der i mellemskolens øverste klasse gives elementærundervisning i latin; latin kunne være en god støtte for gymnasiets undervisning i græsk og fransk.¹¹⁸

Mellemskolen skulle afsluttes med en afgangsprøve under navn af almindelig forberedelseseksamen. Ministeriet erkendte, at den naturligvis ikke kunne blive det samme som realskolens nuværende afslutningsprøve, som også bar navnet almindelig forberedelseseksamen, idet den nye eksamen skulle tages et år tidligere og kun svarede til den lille præliminæreksamen (realeksamen af lavere grad), som havde eksisteret 1859-1881. Men den nye eksamen havde et mere afrundet og helstøbt præg, hvorved dens dannelsesværdi blev højere end den undervisning, som

realskolen nu gav – en undervisning som var »hverken er hugget eller stukket, men brudstykkeagtig«.

Det etårige kursus var blevet til en realklasse i tilknytning til mellemaskolen. For at imødekomme realskolen havde man efter norsk forbillede indrettet en fortsættelsesklasse for »de ganske specielle Realister«, som var de elever, der ikke ønskede at gå i gymnasiet, men som ville have en fyldigere realundervisning, end den mellemaskolen kunne give. I realklassen, der skulle svare til realskolens nuværende øverste klasse, skulle der undervises i dansk, et af nyere sprog (engelsk, tysk, fransk), matematik (kun obligatorisk for drenge), naturlære, historie, geografi og legemsøvelser. På steder, hvor man ikke havde særlige tekniske og handelsskoler, kunne man optage i undervisningen fag som bogholderi, handelsregning, »overhovedet saadanne, der tage Sigte paa Elevernes Uddannelse til forskellige Grene af det praktiske Liv«. ¹¹⁹

Oprindeligt havde ministeriet tænkt sig, at fortsættelsesklassen kun skulle afsluttes med en almindelig årsprøve uden offentlig kontrol, en tanke, der også havde vundet bifald hos mange af de mænd, ministeriet havde rådført sig med. Tanken bag denne idé var, at man ikke ønskede én til offentlig eksamen blot et år efter mellemaskoleeksamenen, og som kunne komme til at stille denne eksamen alt for meget i skyggen. Endvidere mente man, at der i mellemaskoleeksamenen ville lægge en garanti for, at eleverne havde evne til at gennemføre fortsættelsesklassen. Fra realskolens repræsentanter var der imidlertid kommet »indtrængende« ønsker om, »at der maatte finde *nogen* offentlig Kontrol Sted ogsaa ved denne Prøve«, i det mindste i de vigtigste fag, fordi prøvens betydning ville blive svækket, hvis den ikke havde karakter af eksamen. I lovforslaget hed det derfor, at realklassen *kunne*, men ikke *skulle* afsluttes med en prøve under offentlig kontrol.

J.C. Christensen havde således kommet realskolen i møde. Fortsættelsesklassen (realkurset) var væk og erstattet af en realklasse i tilknytning til mellemaskolen – og hvor der kunne afholdes en offentlig afgangsprøve, men ikke nødvendigvis skulle. Det var tale om en indrømmelse fra ministerens side til realskolens folk, men ikke en af de store. Den oprindelige idé om mellemaskolen med dens rettighedsgivende, obligatoriske eksamen var stadig intakt.

111

Folketingets syn på realskolen

Ved Folketingets førstebehandling 27.-29. oktober 1902 drejede debatten sig hovedsageligt om den lærde skole og om følgerne for folkeskolen, men også realskolens forhold blev drøftet. Venstres ordfører, skolemanden Johan Ottosen, kom ind på udtalelserne om, at man kappede både benene og hovedet af realskolen ved dette forslag. Det ville måske kappe benene af, idet ingen børn ville gå i realskolernes forberedelsesklasser, eftersom børnene først ville søge realskolen, når de skulle i gang med den undervisning, der lå udover folkeskolens. Ottosen mente, at forslaget derimod ville kurere realskolens hoved, »som for Øjeblikket ikke altid har det saa godt«. Der var mange elever, som gik ud, inden de havde taget eksamen, hvilket var meget skadeligt. Afsluttede man derimod efter III R, gjorde man realskolen en tjeneste, idet de kunne forvente, at alle eleverne blev ført til afslutning. Han mindede om, at afslutning i 15 års alderen var påbudt af »Barnenaturen og vore Forhold«.

Når man afsluttede i 15 års alderen, var eleven stadig et barn, hvorimod elever i 16 års alderen følte sig som unge mennesker, og mellemskolen skulle netop være en barneskole, ikke en embedsskole.¹²⁰

Venstremanden Harald Holm var den eneste, som synes at have haft forståelse for realskolens synspunkter. Realskolen var blevet sat i en vanskelig situation ved forslaget, fordi man ikke havde kunnet bruge den i sin foreliggende form, men havde måttet omforme den og sætte afslutning et år tidligere. Han advarede mod, at man igen fik to realeksamener, den lille præliminæreksamen efter mellemskolen og så den nuværende almindelige forberedelseseksamen som afslutning på realklassen. Disse afslutninger med kun et års mellemrum var ødelæggende for al skoleundervisning. Han bad derfor Folketingets medlemmer »betænke den stakkels Realskoles Stilling«. Vel huggede man ikke hovedet af realskolen, men man gjorde den i hvert fald forstyrret i hovedet.¹²¹

Der blev nedsat et udvalg – uden deltagelse af Holm – som afgav betænkning i begyndelsen af december 1902; Holm kom sandsynligvis ikke med i udvalget grundet sin modstand. Udvalget var betænkelig ved det store antal fag i mellemskolen, men det havde heller ikke været let at pille emner ud. Man skulle derfor være opmærksom på »Splittethed og Overlæsselse« – og det bedste middel herimod var en undervisningsplan, som bestræbte sig på at samle beslægtede fag til faggrupper under samme lærer samt hyppige samråd mellem lærerne og skolelederen for at forhindre, at de enkelte fag kom til at veje mere end »Hensynet til Børnenes sunde Udvikling«. I udvalget bifaldt man, at der kom en videregående, praktisk realdannelse i mellemskolens fortsættelsesklasse. Udvalget mente, at regning skulle høre med til de påbudte fag for at betone denne classes særlige karakter, og endvidere lagde man afgørende vægt på, at der kun måtte afholdes prøve i, hvad nyt der var gennemgået i denne klasse.¹²²

112

Udvalget var imidlertid splittet, hvad angik forbindelsen mellem folkeskolen og mellemskolen. Et mindretal – Anders Jensen-Knudstrup og J. Aadal – ønskede nemlig, at der ikke blev fastsat nogen bestemt alder for overgangen fra folkeskolen til mellemskolen; de foreslog i stedet for, at mellemskolen burde stilles så frit, at den efter omstændighederne kunne indrette sig som to-, tre- eller firårig. Ifølge mindretallet ville udviklingen hen imod enhedsskolen betyde en stor fare for folkeskolen, som enten blev trykket ned som en uselvstændig skole, som havde til formål at opfylde udefrakommende fordringer – eller skåret over, ved at mellemskolen knyttedes til den midt i skoleforløbet. Forslaget fandt dog ingen støtte og blev senere trukket tilbage.¹²³

Også ved Folketingets 2. behandling 13.-16. december 1902 gik Harald Holm igen i brechen for realskolen, som i virkeligheden blev ophævet, og så var der måske håb for den at kunne opstå i en anden skikkelse. Man fjernede realskolens hovedformål og eksistensgrundlag: at forberede til præliminæreksamen og erstattede det med en skole, der ikke gav adgang til noget andet end at komme i gymnasiet. Han undrede sig også over, at man ikke havde taget hensyn til realskolernes klager, jf. nedenfor. Kultusministeren afviste – naturligvis – i en skarp tone Holms angreb, idet realskolen

ville nyde godt ved forslaget: »Realskolerne ville sikkert ikke tage nogen Skade ved denne Lovgivning. At der vil ske nogle Omændringer paa forskellige, mindre væsentlige Punkter, er sikker nok, men gennemgaaende bliver Undervisningen ganske den samme som før, og det er min Overbevisning, at med den stigende Oplysningstrang, der er i Befolkningen, vil Realskolerne have god Udsigt til at faa forøget Tilgang af Elever«. ¹²⁴ Man må sige, at det måske var en underdrivelse at kalde forslagets bestemmelser om realskolen for »Omændringer paa forskellige, mindre væsentlige Punkter« – forslaget ville betyde markant omordning af og en helt ny rolle til realskolen. Lovforslaget blev vedtaget ved Folketingets 3. behandling 19. december 1902 og oversendtes til Landstinget.

»Der gaar i denne Tid en stærk Bevægelse gennem den danske Realskole«

Tre grupper var stærkt utilfreds med lovforslaget: pigeskolen (se kapitlet om pigeskolerne), de klassisk-sproglige og realskolen. For sidstnævnte at se ville forslaget ødelægge realskolen i dens daværende form, og man gik derfor i gang med et større lobbyarbejde imellem Folketingets 1. og 2. behandling og under Landstingets 1. behandling. Ved møder, i resolutioner til regering og Rigsdag og ved artikler i de førende tidsskrifter som *Højskolebladet* og *Vor Ungdom* samt ikke mindst i *Den danske Realskole* forsøgte man at påvirke politikerne.

Imidlertid var realskolen ikke indadtil enig om fremgangsmåden: skulle man anlægge en kritisk tone og tage afstand fra forslaget – eller skulle man indtage en imødekommende holdning og på den måde forsøge at skaffe sig indflydelse på lovforslagets udfyldning gennem anordningerne? Den kritiske fraktion (»Majoriteten«), som havde opbakning fra hovedparten af realskolerne, lededes af de tre skolebestyrere A.D. Thyssen, Nordby på Fanø, C. Christensen-Dalsgaard, Randers, og S. Madsen-Mygdal, Tarm. De skulle senere blive de ledende kræfter bag det store realskolemøde i januar 1903, i det nedsatte handlingsudvalg og i forårets kampagne mod foreningens formand C.A. Lyngbye. Ingen af de tre mænd var bestyrelsesmedlemmer. Mindretallet tegnedes af bestyrelsesmedlemmet Chr. M.K. Petersen, lærer på Giersings Realskole i Odense, og Th. Hertel, overlærer på Mulernes Legatskole; hertil kan nok tillige Lyngbye regnes. ¹²⁵

Den 23. oktober 1902 bragte *Den danske Realskole* lovforslaget, ledsaget af bemærkninger fra redaktøren, Alb. Dahl, undervisningsinspektør F. Rønning og skolebestyrer P.B. Fenger, Århus. Hvor Dahl var kritisk over for dele af forslaget, havde embedsmanden Rønning en mere positiv holdning. Han fremhævede, at realskolen i det oprindelige forslag fra foråret stod til at miste »sin øverste Klasse, sit Hoved«, men nu var forholdet anderledes. Fortsættelsesklassen havde fået et almindennende indhold, også selvom der kunne undervises i fag, som havde særlig betydning for det praktiske liv – »og denne Undervisning vil kunne blive langt fornøjeligere og langt mere modnende end den, vi nu har i vor øverste Klasse med dens store Repetitionsarbejde«. Ligeledes var han fortrøstningsfuld, hvad angik den nye almindelige forberedelseseksamen, og de rettigheder, der knyttede sig til den. Udsigterne for realskolen var altså ikke så ilde, afsluttede han sin artikel med. ¹²⁶

P.B. Fenger havde en række »Smaabemærkninger« til lovforslaget. Forslaget gik ud på at omdanne realskolen til en mellemskole, som selvfølgelig kunne indrette sine underklasser, som den ville, men den var bundet til at have et firårigt kursus for børn i alderen 11-15 år. Da undervisningen skulle afsluttes et år før, end man gjorde nu, måtte stoffet indskrænkes, enten ved at skære stof væk eller ved nye lærebøger. Fenger anså det sidste som det meste ønskelige. Fenger imødeså med betydelig interesse, hvordan »Overklassen«, dvs. fortsættelsesklassen, ville udvikle sig; der var ifølge ham ingen tvivl om, at der ville kunne gives en for eleverne frugtbringende og udviklende og for lærerne interessant undervisning. I forhold til IV R i den eksisterende ordning fra 1895 slap man for »Eksamenspiskeri«, hvilket var et stort fortrin.¹²⁷

Efter Folketingets førstebehandling indkaldte Realskoleforeningen og Pigeskolen til møde i København 10.-11. november 1902, hvor 94 skoler, heraf 19 pigeskoler, var repræsenteret. Mødet blev detaljeret refereret i *Den danske Realskole* 18. november 1902 med de indledende ord: »Der gaar i denne Tid en stærk Bevægelse gennem den danske Realskole«. Første taler var undervisningsinspektøren, der udtrykte sin glæde for forslaget, men han havde kun få støtter blandt deltagerne, f.eks. førstelærer H.P. Jepsen, Brønderslev, der mente, at »Realskolen godt kan beholde baade Benene og Hovedet, naar den nye Lov bliver vedtaget«, og at 15 år var en passende afslutning. Hovedparten var kritisk stemt over for forslaget. Hans Gregersen talte om forslaget som »et Dødsstød for Realskolen«, P.B. Fenger ønskede, at man lod realskolen være i fred, og S. Madsen-Mygdal mente, at når »vor Lov« kunne bestå ved siden af den nye lov, skulle man få at se, hvad der var bedst.¹²⁸ C. Christensen-Dalsgaard mente efterfølgende, at lovforslaget var et angreb på realskolen, som blev betragtet som det, den var for 30-40 år siden, nemlig et appendiks til den lærde skole. Realskolen havde ikke krævet nogen reform, ej heller trængte den til reform og ønskede det heller ikke.¹²⁹ Tydeligere kunne det ikke siges, at realskolen ikke ville være en del af reformen af det højere skolevæsen.

114

De 94 skolers repræsentanter samledes om en udtalelse, hvori man udtalte, at der inden for forslagets rammer kunne gives »god og frugtbringende Undervisning«. Det var imidlertid en betingelse, at den hidtidige adgang til forskellige livsstillinger bevares for dem, der efter at have bestået mellemskoleeksamen gik i fortsættelsesklassen og bestod dennes afsluttende prøve. Hvis dette ikke blev tilfældet, ville der blive tilføjet »Realskolen i dens Helhed et ubodeligt Knæk«. Man bad om, at der skulle gå nogle år, førend den gamle præliminæreksamen skulle afskaffes, således at man kunne høste erfaringer med den nye mellemskoleeksamen. Repræsentanterne begrundede deres udtalelse med, at lovforslaget ikke i tilstrækkelig grad sikrede realskolens stilling fremover som selvstændig skoleform, men udsatte den for at blive betragtet »blot som et Gennemgangsled til Ungdomsskolen, en Betragtning, som ogsaa finder Medhold i dens nye navn 'Mellemskolen'«. Dette ville medføre, at forældre ville opfatte realskolen som en forberedelsesskole til gymnasiet og derfor blive fravalgt af de forældre, hvis børn ikke skulle i gymnasiet. Den uundgåelige følge ville blive en begyndende affolkning af realskolerne, og mange ville være nødsaget til at lukke. Og hvad der var af større betydning: »Dannelsesniveaue vil blive sænket i

de paagældende Samfundslag paa Steder – i mindre Byer og Landkredse –, hvor de Elever, der ved Realskolens Nedlæggelse bliver hjemløse, ikke har Adgang til anden højere Undervisning«. Mødedeltagerne ønskede derfor, at realskolen kunne beholde, »hvad vi nu har«, således at realskolen kunne beholde sit særpræg.¹³⁰

Den vedtagne resolution blev 29. november 1902 overrakt kultusminister J.C. Christensen af C.A. Lyngby, Axel Jensen, Slagelse, og skolebestyrer Rosa Rohmann, Østerbros Døtreskole. Ved overrækkelsen kom Lyngbye bl.a. ind på den store fare for den private realskole, som lovforslaget indeholdt i form af forøgede krav til undervisning og dermed nye byrder, og hvorledes det ville forøge oprettelsen af kommunale mellem- og realskoler. Ministeren var enig heri, men svarede, at udviklingen gik i retning af et offentligt skolevæsen, og det kunne man ikke gøre noget ved. Han tilføjede dog, at det var muligt, at adskillige statsskoler ville blive nødt til at nedlægge deres mellemskoler grundet stærk tilgang til gymnasiet, hvilket naturligvis ville gavne privatskolen.¹³¹

A.D. Thyssen redegjorde i to større artikler i *Højskolebladet* for realskolens syn på skolereformen. *Højskolebladet* rummede normalt ikke artikler om realskolen, men mon ikke Thyssen har ment på den måde at kunne komme i kontakt med Venstres medlemmer? I den første artikel sammenlignede han reformen med opførelsen af en bygning, hvor de forskellige skoleformer udgjorde fløjene. Han ironiserede over den megen begejstring for lovforslaget, som var blevet betegnet som virkeliggørelsen af Grundtvigs tanke om en dansk skole for den danske ungdom og om betegnelsen revolution for den foreslåede ordning – Thyssen ville hellere have haft en reformation. Derpå vendte Thyssen tilbage til den bygning, man ville opføre: man havde ladet en fløj blive stående – folkeskolen – men samtidig taget en anden bort – realskolen, som var blevet indlemmet i hovedbygningen. Han opponerede mod, at man berøvede skolen karakter af at være en skole med et mål for sig selv ved at gøre dens afgangseksamen til en eksamen, som alligevel ikke var en eksamen. Realskolen ønskede at have valgfrihed mellem at standse ved den nye mellemskoleeksamen eller fortsætte uden den et år til og beholde den nuværende afgangseksamen med dertil hørende rettigheder.¹³² Thyssen mente, at afslutning af skolegang i 15 års alderen umuliggjorde en ny offentlig eksamen blot et år senere (altså realeksamen) og dermed ville den ældste klasse falde bort. En offentlig kontrolleret prøve i 15 års alderen, hvor langt flere ville indfinde sig end i 16 års alderen, ville også koste flere penge. Og ville etaterne, i hvis tjeneste de fleste elever endte, bryde sig om at få »saa unge og umodne Elever«, som disse 15-årige drenge ville være, og som vel nok kunne stå i billetsranken eller stemple breve, men ikke andet?¹³³ Thyssen fulgte disse to artikler op med et brev til kultusministeren 4. december 1902, idet realskolen ikke kunne forstå, »hvorfor man udefra, fra den lærde Skoles Side, vil påtvinge den en Reform, som den ikke begærer og ikke trænger til«, og han fremhævede, at man sagtens kunne reformere den lærde skole uden at berøre realskolen. Og han understregede det vigtige i en offentlig kontrolleret eksamen i 16 års alderen, som var »en nødvendig Betingelse for Realskolens Beståen«.¹³⁴

Der var dog også andre kritiske røster fremme. På et møde i Det Pædagogiske

Selskab 2. december 1902 holdt den kendte skolemand S.L. Tuxen foredrag, hvor han redegjorde for forslagens baggrund og formål. Han kom også ind på den nye mellemskoleeksamen, som skulle afløse almindelig forberedelseseksamen. Denne eksamensordning var blevet modtaget med glæde og havde i de forløbne år fungeret tilfredsstillende – men som det ofte gik med »aristokratiske Foranstaltninger«, havde det været en begrænset glæde, som var forblevet inden for den kreds, der selv havde nydt godt af 1881-ændringen. Hertil kom, at de store fordringer efter 1881-ordningen havde gjort megen skade og uret, fordi man i 1881 havde ophævet de mindre eksamener og ladet den store blive tilbage. Tuxen hilste derfor lovforslaget velkommen, fordi det ville åbne adgang til en organiseret undervisning udover, hvad folkeskolen kunne tilbyde, og det til den store mængde, som hidtil havde stået udenfor. Dermed ville mellemskolen også være med til at hæve det almindelige dannelsesniveau hos befolkningen.¹³⁵ Tuxen så således mellemskolen som en demokratisering af den videregående undervisning for 11-15-årige, mens realskolen var for snæver og elitær i dens daværende form.

En enig realskole

»Majoriteten« mente, at realskolen skulle give lyd fra sig – som Madsen-Mygdal senere udtalte: der skulle ikke i fremtiden kunne ankes over, at realskolen ikke havde sagt, hvad den mente om sine egne forhold.¹³⁶ Derfor forlangte 24 medlemmer af Realskoleforeningen i et brev til bestyrelsen 27. december 1902, at der blev afholdt et almindeligt realskolemøde i januar 1903; bestyrelsen måtte derfor i juleferien – noget overraskende for mange medlemmer – sende mødeindkaldelse ud. Ser man på, hvem der forlangte mødet, dukker skolerne i Randers, Tarm og Nordby op sammen med Henrik Egeris Christensen-Dalsgaard, Kolding, altså den førnævnte »Majoritet«. Hen ved to tredjedel af underskrifterne kom dog fra skolerne i Realskoleforeningens 6. kreds, som omfattede Lolland, Falster, Bogø, Møn og Vordingborg; her var J. Aldal i Saksøbing kredsformand. Desuden havde bestyrerne af Struer og Trustrup realskoler skrevet under.¹³⁷

Mødet blev afholdt 3. januar 1903 med to dagsordenspunkter: 1) drøftelse af realskolens stilling til lovforslaget og eventuel vedtagelse af resolution og 2) nedsættelse af et udvalg til at varetage realskolens interesser. Flere af talerne gik til angreb på afslutning i 15 års alderen. Thyssen mente, at der i lovforslaget var tendens til at ville den private skole til livs, hvilket ville have store konsekvenser for dansk skolevæsen; det var nemlig kun igennem den frie skole, at de store og nye skoletanker blev ført ud i virkeligheden og banede sig vej til den store almenhed. For C. Christensen-Dalsgaard bundede ulykken i, at lovforslaget var udarbejdet efter samråd med den lærde skoles mænd, som også havde domineret kommissionen. Godt nok havde både undervisningsinspektøren for realskolerne og Lyngbye siddet med i kommissionen, men Rønning var ministeriets mand, og »Skoleb. Lyngbye er Københavner, men det er i Provinsen, Realskolen har sin stærke Udvikling og store Betydning«. Lyngbye var bestyrer ved Kjær og Lyngbyes Realskole i København. Selvom Christensen-Dalsgaard takkede Rønning og Lyngbye for deres indsats i kommissionen, mente han, at man

skulle prøve, om man ikke kunne opnå mere.

På mødets anden dag fremlagdes et allerede trykt forslag til en resolution, stillet af C. Christensen-Dalsgaard, Madsen-Mygdal og Thyssen. Resolutionen var tiltænkt Landstinget, der 8.-9. januar 1903 skulle førstebehandle lovforslaget. I resolutionen udtalte man, at 15 års alderen var »en absolut uheldig Tid for Afholdelse af en afsluttende Hovedeksamen, ligesom den anser det for en nødvendig Betingelse for Realskolens fortsatte rolige Udvikling, at Eksamen ved 16 Aars Alderen bevares som Skolens Hovedafslutning«. Man begrundede dette ønske med, at den traditionelle afslutning på børneundervisning var fastsat til 14 års alderen; at enhver skole, hvis første og eneste afslutning faldt senere, ville miste elever, som gik ud i 14 års alderen; i 15 års alderen var eleverne i den »vanskeligste Overgangsperiode«, hvor arbejdsvejen var svagest, hvor der måtte tages størst hensyn, og hvor der ikke skulle være for store fordringer.¹³⁸ Ved at afslutte i 15 års alderen så man fra realskolens side en fare for, at kundegrundlaget for realklassen skulle bortfalde.

Der var også på realskolemødet forslag om et særligt handlingsudvalg – *Udvalg til varetagelse af realskolens interesser under den fortsatte behandling af loven*. Skolebestyrer Edvard Zeuthen, Lemvig, foreslog, at de tre forslagsstillere kom til at udgøre udvalget. Lyngbye var enig i dette forslag; han ønskede ikke selv plads i udvalget, men mente dog, at bestyrelsen burde være repræsenteret. I udvalget fik derfor Hans Gregersen plads, ligesom Axel Jensen, der ikke var bestyrelsesmedlem. Lyngbye udtalte senere om dette udvalg, at det ikke var et udvalg til at støtte bestyrelsen, men nærmere et velfærdsudvalg, og at bestyrelsen derefter ophørte at fungere i denne sag.¹³⁹ Betegnelsen velfærdsudvalg stammede fra Den Franske Revolution, hvor den hidtil rådende regering vedblev at eksistere, men under Velfærdsudvalgets kontrol, ligesom udvalget efterhånden tiltog sig al myndighed.

Handlingsudvalget betragtede sin rolle noget anderledes ifølge et af medlemmerne, Hans Gregersen. Det »lidet glædelige Møde« og resolution i oktober 1902 havde ikke haft indvirkning på folketingspolitikkerne. Man skulle derfor rette en tak til de tre jyske skolebestyrere, fordi de atter havde rejst sagen og fået indkaldt til januarmødet, hvor der havde svævet »straks en anden Aand over Vandene«, og man havde i enighed fået vedtaget en mere handlekraftig resolution, som skulle vise sig at bære frugt i Landstinget.¹⁴⁰

Sammen med resolutionen fortsatte realskolens folk med at synliggøre realskolen i førende pædagogiske tidsskrifter. Det første hæfte af *Vor Ungdom* 1903 rummede således skolebestyrer i Silkeborg Ludvig Mortensens artikel om den private realskole, hvor han gennemgik og ikke mindst imødegik den kritik, der var blevet rettet mod realskolen. Han var ikke blind for, at realskolen havde sine fejl, nemlig: 1) for tidlig begyndelse på fremmedsprog, 2) til dels deraf følgende mangel på koncentration om hovedfagene, specielt dansk, og 3) forsømmelse af den legemlige opdragelse, men man var opmærksom på fejlene, og man var begyndt at rette op. Mortensen mente, at der var vanskeligt at udtrykke med få ord, hvad der var realskolens idé og mål, men realskolens særkende var »den solide og ofte anstrengende Kundskabstilegnelse«, en skole der var bygget på »Realiteter«: den nøgterne kundskab og det jævne

arbejde.¹⁴¹

På samme måde tog C. Christensen-Dalsgaard i februar 1903 realskolen i forsvar mod den kritik, der var blevet rettet, og som bl.a. skyldtes »ringe Kendskab til eller Forstaaelse af Realskolen«. Især havde Georg Bruuns kritik været temmelig ensidig, og Christensen-Dalsgaard anvendte derfor en del plads på at gå i rette med Bruun. Christensen-Dalsgaard mente ikke, at børn, der fortsatte efter afslutning i 14 års alderen uden at nå den endelige eksamen i 16 års alderen, tog skade, og Bruun havde ikke givet et eneste bevis herpå. Christensen-Dalsgaards kommentar hertil var: »Men Pædagoger og Kontorfolk, der studerer Skoler og Børneundervisning hjemme i deres egen Stue gennem Programmer og Statistik, henfalder ofte til den graa Teori, selv om Livets grønne Træ atter og atter modbeviser deres Betragtninger«. Realskolen havde derimod en kulturel opgave for samfundet, og der var ingen anden vej, der åbnede for så mange muligheder for et barn som en god realskole og en almindelig forberedelseseksamen.¹⁴²

I februar 1903 så Gertz sig nødsaget til at rykke frem med et forsvar for det lovforslag, som han havde sat så tydeligt et præg på. Helt uskadt var forslaget ikke kommet igennem Folketinget, selvom han hilste visse af ændringerne velkommen. Gertz forsvarede 11 års alderen som begyndelsestidspunkt for mellemskolen, idet den højere skole grundet »de af dens særegne Natur udspringende Krav« fordrede, at undervisningen begyndte et år tidligere. På samme måde gjorde det sig gældende med mellemskolens afslutning: en afslutning i 16 års alderen var »ganske udelukket« af hensyn til gymnasiets krav. Hvad angik det påtænkte realkursus med eksamen i 16 års alderen, ville kurset ikke kunne indpasses i den grundtanke, som lovforslaget byggede på, og så måtte realskolen og den lærde skole gå hver sin vej. Det var også begrænset, hvor mange elever man kunne få til at blive i skolen 1-1½ år efter konfirmationen, og det var jo vitterligt, at næsten halvdelen af realskolens elever gik ud uden at tage eksamen. Og Gertz fremdrog de mangfoldige klager, han havde hørt over præliminæreksamen, der slet ikke var så god, som realskolens folk hævdede; befolkningen havde bare lært at slå sig til tåls med forholdene.

Gertz fremhævede, at forslaget ikke antastede realskolens forberedelsesklasser, som sikkert var de »i økonomisk Henseende mest fordelagtige Klasser«, og at realskolens egentlige realklasser (på nær IV R) ville blive til mellemskole – og netop på den måde komme til at »leve og trives paa det frodigste«, hvis loven gennemførtes. Ligeledes gav forslaget realskolerne mulighed for at indrette en etårig fortsættelsesklasse, hvor der kunne gives en fyldigere realundervisning. Endelig afviste Gertz påstandene om, at der ville ske en niveausænkning, »hvis det er dette, der er Hovedsagen for dem [: realskolen]«, ligesom realskolens folk kunne spare deres bekymring for de til præliminæreksamen knyttede rettigheder – som for Gertz at se spillede en lige så stor rolle. Realskolen ville sikkert ikke lide nogen skade ved forslaget, men det kunne komme til at gå udover enkelte af de private realskoler. Men dette var ikke en gyldig grund til at standse reformer, der ville virke til gavn for en større kreds.¹⁴³

Landstinget – realskolens venner

Hvilken indvirkning fik Realskoleforeningens lobbyarbejde på Landstingets behandling? Allerede 3. eller 4. januar 1903 opsøgte realskolens handlingsudvalg Landstingets politikere. Skolebestyrer P. Elmquist, Slomanns Skole i København, orienterede i et brev til Gertz 4. januar 1903 ham om realskolemødet, herunder om den store modstand mod afslutning i 15 års alderen. Elmquist kunne endvidere fortælle, at handlingsudvalget havde opsøgt ledende landstingspolitikere og fået tilsagn om støtte, ikke blot hos »Estrups Parti« (den konservative del af Højre), men også hos nogle af de frikonservative (den mere samarbejdsvillige del af Højre). Han nærede derfor »alvorlig Frygt for, at hele Reformen skal blive hindret, hvis man ikke naar til et Standpunkt, som baade de og Latinskolen kan acceptere. Et saadant Standpunkt synes mig at være en Afslutning ved 14 Aar og saa en 4aarig udelst Ungdomsskole; Realklasserne kan jo saa have deres særlige Afslutning ved 16 Aar«. Elmquist foreslog derfor, at man gik ind på dette kompromis, og at Gertz forsøgte at få ministeren til at ikke binde sig for hårdt til de 15 år.

Gertz var dog ikke indstillet på et kompromis, fremgår det af hans svarbrev til Elmquist 6. januar 1903. Det var for ham lige meget, om realskolemødets resolution havde udtrykt større eller mindre »Venligsindethed« over for forslaget, fordi denne »Venligsindethed« ville ødelægge »den væsentligste Grundtanke i Forslaget, – i det mindste efter min Overbevisning«. En afslutning i 14 års alderen var ganske utilfredsstillende og meningsløs. Gertz ville hellere se forslaget lide skibbrud end gå med til et sådant kompromis.¹⁴⁴ S.L. Tuxen kunne dagen efter fortælle Johan Ottosen, at »Der er stærkt Røre i den konservative Lejr«, og at den førende Højre-politiker, tidl. kultusminister C. Goos forhandlede ivrigt med Københavns viceskoledirektør Niels Bang, som bl.a. havde argumenteret for en afslutning af mellemskolen i 14 års alderen. Kultusministeren havde samme dag haft besøg af handlingsudvalget, men givet dem »et meget afvisende Svar«. Tuxen frygtede, at ministeren ville stå for hårdt på 15 års alderen og dermed bringe lovforslaget i fare. Ottosen skulle derfor forsøge at »bevæge Ministeren til nogen Tilbageholdenhed i dette Punkt«.¹⁴⁵

Samme dag som Landstingets 1. behandling – 8. januar 1903 – indbragte Goos realskolemødeadressen, som blev omdelt til alle Landstingets medlemmer. Realskolens lobbyarbejde medvirkede uden tvivl til, at J.C. Christensen anvendte en stor del af sin fremlæggelsestale på at imødegå klagerne fra realskolen. Ministeren betragtede almindelig forberedelseseksamen som en aristokratisk eksamen, fordi den kun blev taget af en mindre del af eleverne, og han forsøgte at vise, at mens elevtallet i realskolerne var steget betydeligt (fra 11.000 til 20.000), var antallet af eksaminander faldet fra 7½ procent til cirka 5 procent i perioden 1892-1901. Almindelig forberedelseseksamen kunne altså ikke holde på eleverne, og selv i de »rene« realklasser gik eleverne ud før tid. Mellemskoleeksamen i 15 års alderen ville derimod føre til, at flere tog denne eksamen og dermed bevirke, at eleverne ikke forlod skolen i utide. Goos var imidlertid ikke lige så overbevist som ministeren, og han kritiserede, hvad han anså for forslagets ødelæggende virkning for realskolen. Bl.a. fremhævede han det centrale punkt, at den påtænkte realklasse ikke skulle afsluttes

med den samme eksamen som hidtil, men med et vidnesbyrd uden nogen offentlig kontrol, hvilket ville gøre et vidnesbyrd meget lidt værd ude i virkeligheden.¹⁴⁶

Under udvalgsbehandlingen fremkom der på realskoledelen af lovforslaget to afgørende ændringer. I udvalgets betænkning hed det, at mellemskolens afsluttende prøve ikke skulle bære navnet »almindelig forberedelseseksamen«, men »mellemskoleeksamen« og kun have karakter af en årsprøve, dvs. prøve i det sidste års stof og ikke i hele det underviste. Dertil kom, at flertallet mente, at prøven *kunne* underkastes offentlig kontrol, men der var ikke pligt hertil. Den anden afgørende ændring var, at realklassens afsluttende prøve skulle hedde »realeksamen« og »være af lignende Karakter som den nuværende almindelige Forberedelseseksamen«. Dermed havde udvalget kommet realskolen i møde, som fik en 'rigtig' eksamen under offentlig kontrol, som gjorde realklassen attraktiv i forhold til forældrene. Derimod skilte vandene, hvad angik mellemskolens varighed. Udvalgsflertallet med formanden Tage Reedtz-Thott i spidsen tilsluttede sig lovforslaget, der gjorde mellemskolen firårig, således at man afsluttede i 15 års alderen. Mindretallet anført af Goos pointerede, at forslaget greb dybere ind i den bestående ordning af undervisningen i den lærde skole og realskolen, end nødvendigt og hensigtsmæssigt var. Gymnasiet fik kun tre klasser til at udføre sin særlige opgave, ligesom 15 års alderen forstyrrede den gennem mange år fæstede undervisningsordning med afslutning i hhv. 14 og 16 års alderen. Mindretallet foreslog derfor, at mellemskolen indskrænkedes til tre år og afsluttedes i 14 års alderen, hvorefter man enten kunne gå videre til en toårig realafdeling eller til et firårigt gymnasium.¹⁴⁷

Ved Landstingets andenbehandling accepterede ministeren ændringerne for at få loven igennem, og han fulgte flertallets indstilling om en firårig mellemskole og eksamen i 16 års alderen.¹⁴⁸

7.2 Resultater og konsekvenser

Den 24. april 1903 kunne kongen underskrive lov om højere almenskoler, der indførte en firårig mellemskole i alderen 11-15 år, som kunne videreføres i en realklasse (realafdeling); realklassen kunne afsluttes med en realeksamen i 16 års alderen. Ser man på forslagets gang fra Asmussens udkast i april 1902 til den endelige lov et år senere, var den mest indgribende ændring svækkelsen af mellemskoleeksamen, som blev reduceret fra at være en afgangsprøve til en årsprøve, mens realklassens vidnesbyrd blev til en eksamen. Asmussens forslag om et etårigt mere erhvervsrettet realkursus var derimod blevet til en realklasse som overbygning på mellemskolen med egen fagplan og eksamen.

Man kan spørge, hvorfor J.C. Christensen gik med til disse store ændringer på mellem- og realskoleområdet og dermed opgav ideen om den brede, stærke mellemskole. En af forklaringerne må være hans ønske om at få loven igennem, således at den lærde skole fik den reform, som politikerne havde drøftet gennem henved 30 år. Lovens del om gymnasiet var kommet helskindet igennem både Folketing og Landsting. Det gjorde sig også gældende med mellemskolen som brobygger mellem folkeskolen og den lærde skole.

Et andet spørgsmål er, hvor meget af den gamle realskole som overlevede. Svaret må være, at en stor del af skoleformen kom frelst igennem. IV R 'genopstod' som realklassen og blev stadig afsluttet med en offentlig kontrolleret eksamen – realeksamenen – som blev mellemskolens slutsten. Og der var blevet indsat en paragraf om en overgangsperiode for almindelig forberedelseseksamen, som ikke blev ophævet med det samme, men som skulle udfases over en årrække, jf. nedenfor.

Endelig må man sige, at den strategi, som »Majoriteten« havde lagt, virkede. Ved at protestere højtlydt og ved lobbyarbejde især hos Landstingets politikere lykkedes det for Realskoleforeningen at sikre deres skoleform nogenlunde intakt.

7.3 Efterdønninger

I Realskoleforeningen skulle der være årsmøde i Randers 2. juni 1903. Ti dage før kunne foreningens medlemmer i *Den danske Realskole* læse en opfordring fra C. Christensen-Dalsgaard til C.A. Lyngbye om at nedlægge sit mandat. Lyngbye svarede, at han havde overvejet at træde tilbage, da man i januar havde nedsat handlingsudvalget, men af hensyn til situationen – at realskolen optrådte i enighed – var han blevet. Han havde orienteret sine bestyrelseskolleger om, at han på det kommende årsmøde ville have en utvetydig tillidserklæring for at blive i bestyrelsen.¹⁴⁹

På årsmødet kom Christensen-Dalsgaard meget naturligt ind på alment skoleloven og udtalte i den forbindelse, at Lyngbye mere var latin- end realskolemand, hvilket Lyngbye protesterede kraftigt imod. Christensen-Dalsgaard frygtede, at Lyngbye ville arbejde på at gøre eksamen i 15 års alderen så stærk som muligt, og S. Madsen-Mygdal forlangte »bestemt« Lyngbyes tilbagetræden, fordi han var »et Udtryk for den Retning, der vil svække 16-Aars-Prøven«. Den efterfølgende debat, hvor ordskiftet blev betegnet som »overmaade skarpt«, endte med, at Lyngbye nedlagde sit mandat og foreslog Hans Gregersen som nyt bestyrelsesmedlem. Lyngbye ønskede kun genvalg, hvis genvalget havde bred tilslutning. J. Aldal, Sakskøbing, som hørte til kredsen bag januarmødet, ønskede at vide, om Gregersen ville forsøge at få indført en eksamen i 14 års alderen – »Majoriteten« forsøgte altså at aftvinge Gregersen en håndfæstning. Gregersen svarede, at han stod på lovens grund med eksamen ved 16 år og afviste afslutning i 14-års alderen. Også Madsen-Mygdal kunne bakke op om Gregersen, som under de nuværende forhold stod som et fredens tegn i realskolen, ligesom hans valg ville kunne fjerne de »Divergenser«, som måtte have været til stede. Hans Gregersen blev valgt med 38 stemmer for; kun fire stemte imod.¹⁵⁰

121

8. Kampen om mellemskolen 1903-1923

8.1 Reformen føres ud i livet

Efter vedtagelsen af alment skoleloven foregik der i årene 1903-1906 et større arbejde med udarbejdelse af undervisnings- og eksamensbestemmelser for mellemskolen, realklassen og gymnasiet.¹⁵¹ Arbejdet udførtes hovedsageligt af undervisningsinspektøren for de højere alment skoler, M. Cl. Gertz, som dog i realskoleanliggender fik assistance af F. Rønning, undervisningsinspektøren for

mellem- og realskolerne.

Man begyndte i 1903 med mellemskolens undervisningsplan. Gertz rådførte sig med en kreds af udvalgte personer, og igennem skolebestyrer Hans Gregersen kom han i kontakt med det udvalg af personer fra realskolen, som havde fået til opgave at udarbejde en undervisningsplan. Realskolens udkast byggede på følgende principper: planen skulle være i overensstemmelse med grundtankene i alment skoleloven, men således, at de kommunale og private skoler kunne »bevare deres nuværende friere Stilling«. Desuden ville man knytte realklassens undervisning »saa inderligt og nøje til hele Mellemskolens, som det var muligt«, men man fastholdt, at mellemskoleeksamen kun skulle være en årsprøve. Realskoleudvalgets udkast til time- og undervisningsplan for mellemskolen (og realklassen) var næsten identisk med den normaltimeplan for statens højere alment skoler, som ministeriet udsendte i cirkulære af 31. maj 1904. Cirkulæret gjaldt kun for statens skoler, men de private og kommunale skoler skulle i »de væsentlige Henseender [følge] ad de samme Veje som Statens Skoler«. ¹⁵²

For realklassens vedkommende blev opgaven i 1904 overdraget til F. Rønning, der udarbejdede et udkast til bestemmelser om undervisning i og eksamen for realklassen. Formålet med undervisningen i realklassen skulle være, »ud fra det Grundlag, som er lagt i Mellemskolen, [at] føre Elevernes Udvikling videre til en passende Afslutning«. Forslaget blev sendt i høring hos Gertz, der fik lejlighed til at udtrykke sin irritation over den udformning, som alment skoleloven havde fået. Det oprindelige formål med loven var, at mellemskoleeksamen skulle være »den væsentlige og afsluttende Hovedeksamen for det store Flertal af Mellemskolens Elever«, men loven havde fået en halvfærdig form. Dertil kom, at realskolens lobbyarbejde havde medført, at mellemskoleeksamenens betydning var blevet sat ned og realeksamenens i tilsvarende grad forhøjet. Mere skadeligt var dog de bestræbelser, der pågik for at få alle rettigheder til stillinger i etaterne flyttet fra mellemskoleeksamen helt over til realeksamen, hvorved mellemskolen ville tabe i betydning. ¹⁵³

Gertz's frygt for, at mellemskoleeksamen skulle tabe i værdi over for realeksamen blev på sin vis bekræftet, da Kultusministeriet i 1907 udsendte et cirkulære om de til realeksamen og mellemskoleeksamen knyttede rettigheder. Efter forhandling med de pågældende myndigheder meddelte ministeriet, at realeksamen ville blive forlangt ved ansættelse i etaterne, ligesom realeksamen var betingelse for optagelse på visse studier på Landbohøjskolen. Realeksamen ville også blive krævet ved adgangsprøverne til søværnets undervisningsinstitutioner. Realeksamen var således adgangsbillet for stillinger i det offentlige. Derimod udtalte Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation, at de hellere ville have mellemskoleeksamen, fordi lærlingen i så fald ville indtræde tidligt i praktisk virksomhed, hvilket ikke alene havde økonomisk værdi for hans forældre, men også gav lærlingen »de bedste Betingelser for at opøve nyttige professionelle Færdigheder, og for at lære at føje sig efter Erhvervslivets mangeartede praktiske Krav«. Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk gav udtryk for den samme holdning. ¹⁵⁴

Tekstboks 5.

Oversigt over de vigtigste bestemmelser for mellem- og realskolen 1903-1923

24/4-1903	Lov om højere almenskoler
19/6-1903	Anordning ang. optagelse i mellem skolens 1. klasse
26/5-1904	Anordning ang. undervisningen i mellem skolen
3/8-1906	Anordning ang. fordringerne ved og eksamensopgivelserne til mellem skoleeksamen m.m.
16/11-1906	Anordning ang. undervisningen i realklassen
2/8-1907	Cirk. ang. forskellige til realeksamen og mellem skoleeksamen knyttede retsvirkninger
15/7-1907	Bek. ang. pigeskeleeksamen
30/4-1908	Anordning ang. realeksamen for privatister
22/12-1919	Anordning om karaktergivningingen ved mellem skoleeksamen, realeksamen og studentereksamen for privatister
1/2-1922	Anordning om karaktergivningingen ved mellem skoleeksamen, realeksamen og studentereksamen for privatister

Beslutningen om, hvornår den gamle almindelig forberedelseseksamen skulle afholdes sidste gang, skulle fastsættes af ministeren, men blev det aldrig. Almindelig forberedelseseksamen blev afholdt sidste gang i 1963.

8.2 Kampen om mellem skolen

Almenskoleloven betød en vækst på realskoleområdet (jf. kapitlet om realskolens økonomi og ejerforhold), hvor mange mellem- og realskoler blev grundlagt i disse år. C. Christensen-Dalsgaard stillede sig dog i 1904 tvivlende over for en opblomstring af mellem skoler: »at mange af de Skoler, som møjsommeligt har stræbt opad mod det for dem hidtil uopnaaelige Maal at blive Realskoler, nu slaar sig til Ro med at blive Mellem skoler er ogsaa forklarligt. Men at der i særlig stort Tal skulde opstaa Mellem skoler - - Dog den, som lever, faar det at se«. ¹⁵⁵ En opgørelse fra 1912 viser, at af 59 kommunale mellem- og realskoler var de 38 oprettet 1901-1911, mens hovedparten af de 85 private mellem- og realskoler stammede fra perioden før almenskoleloven; kun 17 var oprettet efter 1901. Der var stadig 20 skoler (7 kommunale og 13 private), som i 1912 fulgte 1895-anordningen. Holstebro Kommune lavede i 1905 undersøgelse af »Mellem skolespørgsmaalet«. Ud af 64 købstæder havde de 35 en kommunal mellem skole eller en kommunal realskole, som i løbet af få år overgik til at blive mellem- og realskole. I 4-6 byer af disse købstæder havde man dannet mellem skolen ved køb af den private realskole. I 11 byer var en kommunal realskole under overvejelse, mens det i de resterende 18 byer ikke var aktuelt for tiden. ¹⁵⁶

I årene, der fulgte efter 1903, blev mellem skolen genstand for omfattende debat mellem tilhængere og modstandere af den nye skoleform. ¹⁵⁷ Blandt de forhold, der blev diskuteret, var mellem skolens placering i uddannelsesstrukturen – udgjorde mellem skolen den øverste del af folkeskolen eller den nederste del af gymnasiet? Og hvordan var forbindelsen til folkeskolen? Dertil kom anklagerne om, at mellem skolen greb ned i folkeskolens øverste klasser og tog de bedste elever. Endelig var der den gamle diskussion om afslutningsalderen: 14 eller 15 år.

To år efter lovens vedtagelse behandlede Københavns viceskoleinspektør Niels

Bang mellemskolen og realklassen i to artikler. Bang var betænkelig ved det store timetal i mellemskolen (36 timer ugentligt). Ingen fag kunne rigtig undværes, men det gav også fagtrængsel, hvorved nogle fag ikke kom til deres ret. Grundfejlen var, at man havde villet bygge en moderne skole – mellemskolen – ovenpå en forskole – folkeskolen – som i sit princip var traditionsbundet og forældet. Visse fag hørte egentlig til i folkeskolen, men der kunne man ikke flytte dem ned. Folkeskolen trængte derfor i overordentlig grad til en revision og reform. Bang kritiserede også, at man havde to eksamener på to år, hvilket var meget vanskeligt og upædagogisk, og derfor burde man have realeksamen uden foregående mellemskoleeksamen.¹⁵⁸

Fra realskolekredse lød der kritik af afslutning ved 15 års alderen. Sofus Madsen-Mygdal rettede i 1910 kritik af denne grænse og ville tilbage til 14-16-ordningen, dvs. afslutning ved 14 og 16 års alderen, for så ville »Ro, Orden og Mening i danske Skoleforhold« indtræde. Og han var ikke særlig glad for delingen ved 11 års grænsen, som ifølge ham måtte »med ubøjelig Konsekvens – hvis ikke Mellemskolen i Folkeskolen allerede drages med Døden – føre til, at de Hundredtusender, der bliver tilbage i Folkeskolen, faar Sinkeundervisning i 11-14-Aars-Alderen og dermed Dum-mepeterstempel for Livstid«.¹⁵⁹

Overlærer Markus Hansen i Brønderslev formulerede problemet således, at delingen ved 11 års alderen og udvandringen i 14 års alderen skilte folkeskolens elever i »A- og B-Klasser, Eliteklasser og Idiotklasser«. Lærer L.P. Poulsen, Masnedsund kommunale Skole, ønskede, at skoleplanerne og undervisningsplanerne i folkeskolen skulle lægges således tilrette, at folkeskolens børn kunne gå deres egen skole helt igennem og derefter have de samme betingelser for at få mellemskole- og realeksamen i samme alder, som de, der havde skiftet skole i 11 års alderen. På den måde kunne man forhindre, at folkeskolen blev til en fattigskole og sinkeskole.¹⁶⁰ Bekymringen for folkeskolens ældste klasser blev også delt af Kultusministeriets folkeskolekonsulent N.A. Larsen, der i 1908 udtalte: »Men Interessen for Mellemskolen kan let komme til at gaa ud over Folkeskolen, saa denne bliver som en Plante, der visner i Toppen«. N.A. Larsen havde allerede i 1906 udtrykt sin bekymring over, at kun folkeskolen fra det 11.-14. år ville blive højnet, mens grundskolen til 11. år ville blive ladet tilbage.¹⁶¹

Også fra politisk hold lød der kritiske røster. Konseilspræsident Klaus Berntsen udtalte i 1910 en skarp kritik af mellemskolen: »Hvis den nuværende Jagt efter Eksamen bliver ved, saa maatte man ... spørge: 'hvem skal pløje Markerne, og hvem skal Græsset slaa?'« Det var landbrugets gammelkendte bekymringer for, at det ville komme til at mangle arbejdskraft.¹⁶²

Mads Chr. Magelund, lærer ved Esbjergs kommunale skolevæsen, anså derimod de fleste angreb for værende forføjlede. Mellemskolen havde i virkeligheden været et stort fremskridt fra den gamle ordning, formindsket eksamensjageriet og givet anledning til en reform af undervisningen. Tilmed havde mellemskolen givet børn fra »de smaa Hjem« lettere adgang til udvidet undervisning. Magelund var dog ikke blind for, at de største fordele af mellemskolen havde gymnasiet og realskolen, hvorimod den ikke bragte de fordele, som folkeskolen havde håbet på og havde krav på.¹⁶³

Mellemskolen var fremtidens folkeskole, mente S.L. Tuxen i 1911, men der var visse problemer. Ved alment skoleloven var mellemskolen blevet en forgård til gymnasiet, men den burde rettelig være »Fortsættelse af og Afslutning paa Forberedelsesskolens Færdighedsundervisning«. I stedet skulle man ordne mellemskolens forhold set fra folkeskolens standpunkt, således at mellemskolen blev en udvidelse af folkeskolen og ikke som nu et gøgeæg i den hjemlige rede, som Tuxen udtrykte det.¹⁶⁴

Mellemskolen var også genstand for drøftelse på det landsmøde i oktober 1911 for 46 købstæders skolekommissioner og skoleudvalg, som Esbjerg Byråd havde indkaldt til. Formanden for Esbjergs skolekommission, pastor Chr. Bruun, fremlagde en kritik af den kommunale mellemskole, som opsummerede samtidens debat: 1) delingen af børnene i 11 års alderen, hvorved folkeskolen blev sprængt i to dele, 2) det store antal børn, som gik ud i 14 års alderen uden mellemskoleeksamen, og 3) mellemskolen var blevet ordnet ovenfra uden tilbørligt hensyn til folkeskolen. Chr. Bruun foreslog derfor, at mellemskoleeksamen skulle falde sammen med undervisningspligtens ophør, hvilket kunne gøres enten ved at sætte den undervisningspligtige alder op til 15 år, hvilket han dog ikke anså for muligt, eller ved at sætte mellemskoleeksamen til 14 års alderen. Alle børn skulle gå sammen til det 14. år, hvorefter de kunne vælge mellem en toårig realafdeling eller et firårigt gymnasium.¹⁶⁵

Georg Bruun talte på samme møde positivt om den kommunale mellemskole, som havde skaffet landet »en højere Børneskole, i hvilken det opdragende og udviklende Element er til Stede i et Omfang som aldrig tidligere«. Han var ikke blind for dens fejl, som bl.a. var for lang skoletid, fagtrængsel og for lidt plads til de praktiske fag (jf. Niels Bangs udtalelser i 1905). Hertil kom, at mellemskolen var blevet planlagt af den lærde skoles lærere, men grebet af folkeskolen som en overbygning til samme, uden at man havde gjort sig klart, hvad det indebar. Endvidere var der det stadige problem med, at kun 40 procent af eleverne fuldførte hele mellemskolen.¹⁶⁶

På samme måde forsvarede viceskoleinspektør i Københavns Kommune Niels Bang nogle år senere mellemskolen. Klagerne var overdrevne og misvisende, og når resultaterne var svage, var det ikke lovens skyld, men skolernes skyld. Der var dog problemer med at skaffe kvalificerede lærere, idet læreruddannelsen ikke slog til, ikke engang over for folkeskolen. Desuden anså Bang det for problematisk, at almindelig forberedelseseksamen havde fået lov til at bestå ved siden af realeksamen; man burde have ophævet den gamle realskole for at give den nye bedre kår. Endelig krævede den moderne skole mere tid, men den havde fået mindre i 1903. Han bragte derfor en otteårig højere skole i forslag: en firårig mellemskole for det 10.-14. år og derefter et firårigt gymnasium eller en toårig realklasse.¹⁶⁷

Også skoleorganisationerne beskæftigede sig med mellemskoleproblemet. Danmarks Lærereforening nedsatte januar 1911 et udvalg, som skulle se på ændringer i mellemskolen, men i 1913 forelå der stadig intet resultat.¹⁶⁸ I Realskoleforeningen diskuterede man ændringer i alment skoleloven på årsmødet i 1912 og på et delegeretmøde i 1913, hvor man fastholdt, at mellemskolen skulle slutte med en prøve og realskolen med en eksamen. Den foreslåede skoleform burde indgå som et naturligt led i den danske skoles ordening, uden at realskolens

selvstændighed derved svækkedes, og den ændrede alment skolelov med tilhørende bekendtgørelser alene skulle fastsætte målene, men ikke hvordan man skulle nå disse mål.¹⁶⁹ Til debatten i folke- og realskolekredse om mellemskolen sluttede en række universitetsprofessorer sig. De var bekymret for niveausænkning, om kvalitetskrav og sortering med hensyn til mellemskolen.¹⁷⁰

I november 1912 indsendte undervisningsinspektør F. Rønning indsendte et forslag til indretning af en ny realundervisning. Dette kunne ske enten ved mindre ændringer i anordningen om almindelig forberedelseseksamen eller ved indretning af en ny realundervisning bygget på folkeskolen ved siden af realskoleordningen af 1903. Departementschef A.P. Weis tog foranledning af Rønnings henvendelse til at udarbejde sit eget forslag om ændring af 1903-loven. Han forestillede sig *dels* fire etårige mellemklasser, hvis undervisning umiddelbart fortsattes i et treårigt gymnasium, *dels* en femårig realskole. Realskolens eksamen skulle svare til almindelig forberedelseseksamen. Forslaget ville betyde, at mellemskolen og dens eksamen bortfaldt, at realskolen ville komme til at indtage »en ganske anderledes *selvstændig Stilling* end hidtil«, og at der kun blev én afsluttende realeksamen, som kunne accepteres i samme omfang som almindelig forberedelseseksamen. Tuxen og Rønning udarbejdede derpå et lovforslag efter disse retningslinjer, men sagen blev af uvisse grunde henlagt.¹⁷¹

A.P. Weis' forslag blev taget op til fornyet behandling i 1915, da ministeriet nedsatte en kommission under ledelse af Weis, som skulle tage en revision af alment skoleloven under overvejelse. Hovedtanken i kommissionens forslag var en firårig mellemskole (10-14 år), hvorfra man fortsatte i en toårig realskole (14-16 år) eller et firårigt gymnasium (14-18 år). Afslutningsalderen for børnene i mellemskolen var flyttet fra 15 til 14 års alderen for at få bugt med udtrædelserne, som man regnede med ville ophøre, når mellemskolens og den undervisningspligtige alders ophør faldt sammen. Realklassen blev udvidet fra en etårig klasse til en toårig realskole for at få mere ud af forløbet.¹⁷² Realskolelærer i Nørre Åby Hans I. Hansen hilste forslaget velkommen, hvorimod C. Christensen-Dalsgaard vogtede over, at realskolens og realeksamens værdi ikke blev forringet ved ændringer i mellemskolen eller i gymnasiet.¹⁷³ Kommissionsbetænkningen forblev imidlertid et forslag og fik ikke nogen praktisk betydning.

8.3 Den Store Skolekommission

Undervisningsminister Søren Keiser-Nielsen havde i begyndelsen af 1917 truffet aftale med Finansudvalget om nedsættelse af en skolekommission, men kommissionen blev først nedsat ved lov af 21. februar 1919. Den Store Skolekommission fik til formål »at tage det samlede Skolevæsens Forhold – pædagogisk, økonomisk og administrativt – op til Overvejelse og Drøftelse samt til at udarbejde Forslag om en Omordning heraf«. Det blev til forhandlinger og lovforslag om læreruddannelsen, om folkeskole, gymnasiet, realskolen og ungdomsskolen. Endvidere blev skolevæsnets styrelse, tilsyn og økonomi (herunder tilskud til private skoler og seminarier) samt skolens ydre

kår og sociale opgaver (skolebygninger, skolebespisning, skolelæger og -tandlæger) taget under behandling.¹⁷⁴

Et af første emner, der blev taget op til drøftelse, var »Skolens Arkitektur«, dvs. opbygningen af og forbindelse mellem de forskellige dele af, hvad vi i dag ville kalde uddannelsessystemet. Her forelå der et forslag fra et underudvalg under kommissionen. Der var enighed i udvalget om, at der skulle være tre skoleformer: en udelt folkeskole fra 7.-14. år, en realskole fra 14.-16. år og et gymnasium for børn i alderen 12-16 år. Til gymnasiet skulle der knyttes en realklasse for de børn, der i 14 års alderen måtte opgive at fuldende gymnasiet, således at de alligevel kunne få en afsluttende eksamen. Kommissionsmedlemmet, overlærer Markus Hansen var ikke begejstret for den foreslåede realklasse, »der jo vilde blive en Sinkeskole, og [han] vilde advare mod, at Realeksamen blev ordnet under Hensyn til denne svage Afdeling, idet det er meget vigtigt, at Realeksamen bliver saa god, at Etaterne vil acceptere den«. ¹⁷⁵ På sin vis gentog han sin bekymring fra 1912 om, at eleverne blev delt i A- og B-klasser, jf. ovenfor.

Efter kommissionens forslag blev mellemskolen således opgivet, idet man samlede alle børn i folkeskolen frem til det 14. år undtaget de få, der skulle i gymnasiet. I kommissionen fandt man, at mellemskolen havde opfyldt sit formål som del af gymnasieskolen, men som led i den kommunale skole havde den vakt så liden tilfredshed, at man nu krævede den afskaffet eller ændret, således at den kunne indgå som en del af den kommunale barneskole til 14 års alderen. Kommissionens store flertal tilsluttede sig denne opfattelse og besluttede derfor at nedlægge mellemskolen.¹⁷⁶

Et underudvalg under kommissionen med skolebestyrer Kr. Hatt som formand udarbejdede et forslag til lov om realskoler, som først blev diskuteret i efteråret 1922, fordi man gerne ville se, hvordan forslagene om folkeskolen og gymnasieskolen blev udformede. Kommissionens drøftelser af forslaget blev indledt med en principdebat om realskolen, idet folketingsmedlem Vilhelm Rasmussen, Socialdemokratiet, og rektor Georg Bruun ønskede, at formålet med realskolen blev klargjort. Lagde man »Vægten paa at bibringe Eleverne en fyldigere Udvikling, eller om man kun skal fyldestgøre de Krav om Kundskaber, der stilledes som Betingelse og Adgang til Indtrædelse i Læreanstalter, Etater eller Handelsverdenen«. Hatt fandt, at realskolens mål var at give en videregående, almendannende undervisning. Han betvivlede dog nytten af en sådan formålsparagraf: »Realskolen havde – for at sige det rent ud – for mange forskellige Formaaler til, at man kunde samle Skolens Maal i en enkelt Paragraf«. Markus Hansen var af den opfattelse, at realskolen burde have »Præg af at være en Kundskabsskole, men selvfølgelig burde Kundskaben være fordøjet«, mens Chr. Søgaard fra Venstre lagde vægt på elevernes udvikling. Undervisningsinspektør for de højere almenskoler Henrik Bertelsen formulerede derpå en formålsparagraf om, at der skulle gives »en videregaaende Almenundervisning, som tillige gør Eleverne skikkede til umiddelbart at gaa over i Erhvervsvirksomhed«. ¹⁷⁷

I den endelige udgave af lovforslaget blev realskolens formål defineret således:

»Realundervisningen er en videregaaende Undervisning i Tilslutning til Grundskolen, som tilsigter at meddele Eleverne den personlige Udvikling og de Kundskaber, der gør dem skikkede til at overtage Stillinger under Staten og i Erhvervslivet og letter dem Adgangen til højere Lærestalter«. Realskolen skulle både have et almendannende og et fagdannede formål. Realundervisningen skulle bygge på en udvidet undervisning i folkeskolen i 12-14 års alderen og gives i to realklasser (14-16 år). I skoler, som var særligt beregnet på landsbyskoleelever uden udvidet undervisning, kunne realundervisningen bygge på den udelte folkeskole og gives i tre klasser (14-17 år). På den måde kunne elever fra landsbyskoler få en så let som mulig adgang til realundervisning.

Derimod var der strid om en pigelinje i realklassen. Et flertal havde imødekommet Pigeskoleforeningens gentagne ønsker om en treårig realskole, fordi der skulle tages »særligt Hensyn til de unge Pigers legemlige Udvikling i Overgangsaaene«. Socialdemokratiet og den radikale Elna Munch var imod denne regel, fordi der ikke var grund til »at opretholde en Skoleform, der kun har faaet Anvendelse ved nogle enkelte københavnske Overklasseskoler«.

Fagrækken var inddelt i obligatoriske og i valgfrie fag. Til de førstnævnte hørte: dansk med svensk, engelsk, tysk, regning, historie med samfundsfag, geografi, naturhistorie med sundhedslære, naturlære (fysik med kemi) og gymnastik. De valgfrie fag kunne ifølge kommissionen være: religion, matematik, fransk, latin, sang, sløjd, bogholderi, kvindeligt håndarbejde og husgerning. Venstre og de konservative medlemmer af kommissionen ønskede dog, at religion blev obligatorisk. Et andet mindretal ønskede matematik blandt de obligatoriske fag på grund af fagets almendannende værdi og dets senere anvendelse ved fortsatte studier eller i arbejdslivet.

Efter kommissionens forslag skulle realkassen afsluttes med en ny form for realeksamen, og derfor skulle mellemskoleeksamen, realeksamen, pigeskoleeksamen og almindelig forberedelseseksamen i deres hidtidige form afholdes sidste gang i årene 1928-1930.¹⁷⁸

Skolekommissionens betænkning blev drøftet på et fællesmøde mellem Realskoleforeningens hovedbestyrelse og foreningens enkelte afdelinger i august 1923. Foreningen var positivt stemt over for lovforslaget om realskoler, uden tvivl fordi realskolen havde fået lov til at overleve uden de store ændringer og tilmed havde fået overladt en ekstra klasse (den hidtidige IV M), mens mellemskolen havde måttet lade livet. Der var dog delte meninger om forslaget om den landsbyordnede treårige realskole. Skolebestyrer P.A. Dissing, Otterup, mente, at denne skoleform kunne blive farlig for den normale realskole, sikkert fordi den kunne tage elever på landet fra de toårige realskoler i købstæderne og stationsbyerne. Formanden for Den Private Realskoles Lærerforening, W. Stenberdt i Frederikssund, mente dog, at hvis man begrænsede skoleformen til de tyndest befolkede egne, kunne den betragtes »som et Gode for Befolkningen«. Endelig ønskede en enig Realskoleforening matematik optaget blandt de obligatoriske fag.¹⁷⁹

I realskolekredse var det kommissionens forslag om tilskud til private

realskoler, der tiltrak mest opmærksomhed, jf. kapitel 9 om realskolens økonomi og ejendomsforhold. Realskoleforslaget blev dog også diskuteret, nemlig på Realskoleforeningens årsmøde i efteråret 1923. 22 af mødedeltagerne ønskede den nuværende ordning med mellem- og realskolen og almindelig forberedelseseksamen opretholdt, mens seksten foretrak en nyordning. Kun syv ønskede den ordning, som kommissionen af 1915 havde foreslået med en firårig mellemskole og en toårig realskole (jf. afsnit 8.2). Flertallet gik ind for en treårig udvidet undervisning i folkeskolen (11-14 år) og en toårig realskole (14-16 år), hvilket var den ordning, der mest mindede om mellem- og realskolen fra 1903.¹⁸⁰

9. Sammenfatning

Som nævnt i indledningen blev tidsrummet mellem 1814 og 1923 realskolens første fremvækstperiode. Hvor der i 1830'erne havde været nogle få realskoler, beregnet for det højere borgerskabs sønner, var der i begyndelsen af 1920'erne over 250 skoler, som optog en stor del af ungdomsårgangen. Realskoleformen gik fra at være en forsøgsordning til at blive en integreret del af grundskolen og ungdomsuddannelserne – en udvikling, der faldt i tre faser.

Første fase rummede realskolens reelle begyndelse. Allerede i købstædernes skoleanordning af 1814 havde man forudskikket borgerlige realskoler, men grundet statsbankerot og krisetider forblev realskolen et projekt på papiret. Først med Knud Gads berømte pjece fra 1833 og den efterfølgende debat i offentlighed og stænderforsamlinger blev der skabt interesse og reelt grundlag for realskoler uden for hovedstaden. Erhvervsborgerskabets uddannelsesbehov kunne ikke opfyldes i den lærde skole, fordi borgerskabet tænkte uddannelse på en måde, som var væsensforskellig fra den lærde skoles formål. Den realskole, som blev skabt i 1830'erne, skulle for det første danne eleverne til at blive gode, oplyste borgere, som kunne deltage aktivt i samfundslivet, og for det andet uddanne dem til et fremtidigt virke inden handel, håndværk og industri. Og en undervisning, der lagde vægt dels på almindelig dannelse (>allgemeinen Menschenbildung«), dels på fremmedsprog og naturvidenskab, gav realskolen dens pædagogiske identitet. Der var tale om en skoleform, beregnet på det toneangivende borgerskab, der har været banefører for den nye skole.

Efter forsøgsperiodens udløb i begyndelsen af 1850'erne nedtonede man de noget højtravende forventninger, man havde haft til realskolevæsenet i de foregående årtier, og realskolens formål ændrede sig. Realskolen skulle nu give ungdommen en ungdomsuddannelse med henblik på stilling i etaterne samt handels- og kontorlivet, men almindelsen var stadig en del af den realistiske uddannelse. Og hvor initiativet i 1830'erne havde ligget hos staten, blev det nu kommunerne og specielt private, som oprettede realskoler. Især anordningen om almindelig forberedelseseksamen af 1881 medførte talrige skoleoprettelser og et voksende antal præliminarister, men gav også anledning til kritik af den private realskole. I denne periode fungerede realskolen stadig som borgerskabets skole, men med den forandrede målsætning var det nu småborgerskabet, der benyttede realskoleuddannelsen, som for dem blev en vej

til stillinger inden for staten og i erhvervslivet. Realskolen havde således fået mere fagdannende karakter.

Fra 1838 til 1903 fandtes der ikke en samlet lovgivning for realskolerne, og eksamensreglerne var det eneste, der bandt realskolerne sammen. Debattører og politikere havde svært ved at indpasse realskolen i det danske uddannelsessystem på grundskole- og ungdomsuddannelsesområdet. Var den en del af folkeskolen eller af den lærde skole, eller skulle den forblive en selvstændig skoleform uden forbindelse til de andre dele af uddannelsessystemet? Ved alment skoleloven af 1903 blev realskolen en del af det højere alment skolevæsen, men formåede at bevare sin selvstændighed. Set fra realskolens synspunkt var prisen dog, at man mistede tre nederste klasser, som blev en del af den nye firårige mellem skole. Og det blev mellem skolen, som i de følgende årtier blev genstand for debat og kritik, især fordi dens placering i forhold til folkeskolen ikke var afklaret. Ved oprettelsen af mellem skolen blev realskolen åbnet for en større del af en ungdomsårgang, idet mellem skolen sikrede en bedre forbindelse mellem købstædernes borgerskole og eksamensskolen. Og mellem- og realskolen var ikke længere kun borgerskabets skole. Den var nu en skoleform, der dels forberedte elever til gymnasiet, dels uddannede eleverne stillinger inden for etaterne og det private erhvervsliv.

Sammenligner man den danske udvikling med udviklingen af det højere skolevæsen i Tyskland i samme periode, er der mange lighedspunkter. Den tyske historiker Karl-Ernst Jeismann har opdelt den tyske udvikling i tre faser. I den tidlige fase indtil cirka 1840 blev gymnasiet som den ledende form inden for det højere skolevæsen udbygget, mens der i den næste fase (1840-1860'erne) af »Systembildung« udviklede sig konkurrerende højere skoler ved siden af gymnasiet, bl.a. realskoler. I den sidste tredjedel af 1800-tallet, i fasen »Systemfindung«, opstod ligeberettigelsen mellem de forskellige typer af højere skoler.¹⁸¹ Den samme udvikling kan man genfinde i Danmark som ovenfor beskrevet, om end med visse tidsmæssige forskydninger.

Spørgsmålet gennem hele denne periode var, om man skulle lægge vægt på almindelig dannelse eller fagdannelse, om realskolen skulle være en alment skole eller en fagskole. Den var oprindeligt tænkt som en almindelig dannende skole, en slags højere realistisk lærd skole, men udviklede sig til at blive en fagskole, der uddannede fortrinsvis unge mænd til en gerning i det praktiske liv, hvilket også bedre svarede til kundeunderlagets behov. Problemet gennem hele perioden var dog, at realskolens eksamen og senere tillige mellem skolens afsluttende prøve lå efter ophøret af den undervisningspligtige alder, hvilket førte til et stort frafald – noget man måtte sande allerede i 1840'erne, og som først blev løst med skoleloven af 1958.

Artikel 4: Skoledrift – ikke forretning, men samfundsopgave *Statens og kommunernes overtagelse af private gymnasieskoler 1918 til 1919*

Indtil 1918 var det private initiativ på gymnasieområdet næsten enerådende i og omkring hovedstaden; af offentlige gymnasieskoler fandtes der kun Metropolitanskolen. I 1918 overtog staten og hovedstadskommunerne de fleste private gymnasier, og året efter blev også fem gymnasier i provinsen overtaget af staten. Lovene var et resultat af, at de private skoler ikke økonomisk magtede at drive gymnasium i takt med stadig større og udgiftskrævende fordringer til undervisningens indhold og omfang.

Væksten af privatskoler havde især været mærkbar nord for København (Gentofte Kommune) som følge af den stærke befolkningsforøgelse, men også fordi enhver borger før 1890 kunne oprette en latinskele uden forudgående statslig godkendelse og tilsagn om dimissionsret. Resultatet var, at antallet af skoler med dimissionsret til studentereksamen steg fra to i 1850 til 14 i 1890 (fig. 1). I 1890 skærpede Kultusministeriet betingelserne for oprettelse og ledelse af lærde skoler. Ministeriet anså det for nødvendigt,

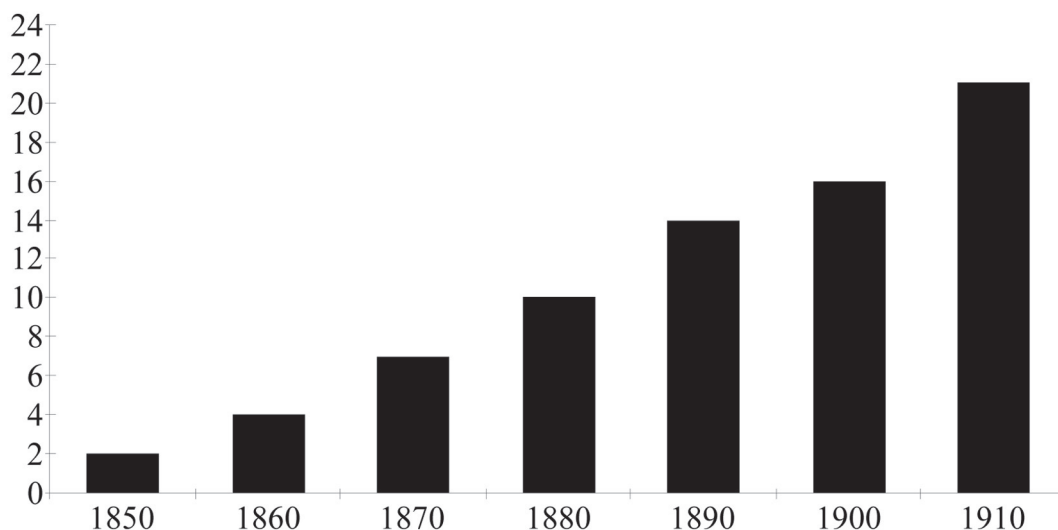
»at Skoler, der ville forberede deres Disciple til Universitetet, fra deres Oprettelse af undergives en Kontrol med Hensyn til Bestyrerens personlige Egenskaber, Lærerpersonalet, Lokalers Beskaffenhed og andre for Undervisningens Ledelse vigtige Forhold, hvorved de kan sikres, at Skolens Virksomhed i alle Henseender bliver fyldestgørende«.

Derfor skulle ministeriets godkendelse indhentes, før en ny skole blev oprettet, ligesom undervisningsplan, lokaler, inventar m.v. blev underkastet kontrol fra det offentliges side.¹⁸²

Til trods for stramningen oprettedes der i 1890'erne fem nye privatskoler,¹⁸³ hvilket havde til følge, at fire andre skoler måtte lukke,¹⁸⁴ mens to blev slået sammen.¹⁸⁵ Konkurrencen om eleverne var hård, samtidig med at skolerne blev stillet over for økonomiske krav til inventar og undervisningsforhold. Privatskolerne henvendte sig derfor i 1899 til kultusminister H.V. Sthyr for at få statstilskud. Sthyr erklærede, at man fra regeringens side var villig til at give tilskud til en institution, men ikke til private skoler. Der blev derfor nedsat en kommission, dels for at undersøge skolernes økonomiske forhold, dels for at afgive indstilling.

Kommissionen foreslog i sin betænkning fra februar 1900, at der blev dannet en selvejende institution under navn af De forenede Latin- og Realskoler i København og på Frederiksberg, som skulle overtage ni latin- og realskoler under fælles ledelse og med fælles økonomi.¹⁸⁶ Forslaget tiltrådtes af Rigsdagen året efter, og sammenslutningen,

Fig. 1. Skoler i Københavns, Frederiksberg og Gentofte kommuner med dimissionsret til examen artium (studentereksamen) 1850 til 1910.

almindeligvis kaldet *Ringens*, trådte i kraft den 1. august 1901. Dette år var der 53 private eksamensskoler i København, hvor *Ringens* sammen med De københavnske Realskoler (stiftet 1904) og De forenede Pigeskoler (stiftet 1907) omfattede 44 skoler. Uden for disse tre sammenslutninger stod nogle af de ideologisk mest markante pigeskoler som N. Zahle, Ingrid Jespersen og Marie Kruse.

Skolesanering

132

De private skolars overlevelseskamp blev hårdere med den nye alment skolelov af 1903, hvor forældrene med en vis ret kunne forvente, at privatskolerne tilbød den samme differentierede undervisning med tre linjer i gymnasiet som statsskolen, hvilket stillede store økonomiske krav til privatskolerne.¹⁸⁷ I 1901/02 udgjorde *Ringens* løn til lærere 229.874 kr. (ni skoler), i 1910/11 499.530 kr. (11 skoler). Det skal bemærkes, at en del af stigningen skyldtes lønforhøjelser, men til trods for forhøjelserne lå de privatansatte læreres løn stadig under statsskolernes lønninger. Begyndelseslønnen i 1912 for statsskolens overlærere og -lærerinder samt adjunkter var 300 kr. højere end begyndelseslønnen for gymnasielærere i den private skole. Tilmed var den daglige undervisningstid seks timer for de private lærere, i statsskolen kun fire timer.¹⁸⁸

Ringens besluttede under ledelse af dens direktør Niels Hjort at sanere det private eksamensskolevæsen i Storkøbenhavn ved at nedlægge økonomisk urentable skoler og opkøbe konkurrenter. På gymnasieområdet blev Østerbro Latin- og Realskole nedlagt i 1903 til fordel for Borgerdydskolen i København. Året efter overtog *Ringens* Nørrebro Realskole og Hertz' Forberedelsesskole; den første blev lagt sammen med Lyceum, den sidste med Schneekloths Skole. Langsteds Skole blev i 1905 lagt sammen med Henrik Madsens Skole, i 1906 overtog man både Det danske Selskabs

Skole, der nedlagdes i 1911, og Lundings Forberedelsesskole, som blev lukket. I 1909 blev Gammelholms Latin- og Realskole nedlagt, i 1910 Lyceum, mens Slomanns Skole i 1912 blev indlemmet i Borgerdydskolen i Helgolandsgade. Endelig overtog *Ringens* Efterslægtsselskabets Skole i 1909. I Gentofte Kommune havde man overtaget Ordrup højere Almenskole i 1908, i 1909 Hellerup Gymnasium og i 1910 Plockross' Skole. Mens der som nævnt havde været 53 privatskoler i 1901, var der i 1910 kun 24, hvoraf de 21 havde dimissionsret.¹⁸⁹

Statstilskud til privatskolerne

I 1907 måtte *Ringens* forhøje skolepengene for at få økonomien til at løbe rundt, hvilket skete igen det følgende år. På den måde øgedes indtægten fra skolepenge og eksamensgebyrer fra 617.000 kr. i 1907/08 (ni skoler) til 877.000 kr. i 1909/10 (11 skoler).¹⁹⁰ Forhøjelsen blev stærkt kritiseret af en gruppe fra Forældreforeningen. Foreningen var oprettet i 1908 af forældre i Hellerup og var ment som forbindelsesled mellem forældrekredse ved de enkelte skoler. Forældreforeningen rettede hårde angreb på *Ringens* og direktør Hjort i årene 1910 til 1912, hvilket førte til nedsættelse af en undersøgelseskommission i november 1912.

Kommissionens betænkning forelå i januar 1914, og den frikendte *Ringens* og Hjort fuldstændig.¹⁹¹ Betænkningen gav anledning til en debat på Rigsdagen, der mundede ud i, at der på finansloven blev givet et årligt tilskud på 200.000 kr. i tre år. Betingelsen var, at de tre hovedstadskommuner gav et lignende tilskud, og at der skulle nedsættes et udvalg af forældre, skolekyndige og regnskabskyndige mænd (Det Skoleøkonomiske Udvalg). Udvalget skulle i løbet af to-tre år undersøge skolernes forhold og afgive betænkning, der kunne danne grundlag for en almindelig ordning af hovedstadens højere skolevæsen.

133

Privatskolernes skæbne besegles

På Lærerforeningens møde i oktober 1916 talte rektor ved Kolding højere Almenskole, Georg Bruun om statens og kommunens stilling til den højere skole.¹⁹² Hans tale var først og fremmest en påvisning af de københavnske privatskolelæreres meget dårlige økonomiske situation, hvilket havde en kraftig indvirkning på kvaliteten af den undervisning, der blev givet. Bruun mente, at de private skoler »simpelthen gaar deres Undergang i Møde, hvis der ikke snart skaffes Lærerne bedre Arbejdsvilkaar (...) Den københavnske Lærerstand er ved at segne under den Byrde, som er lagt paa deres Skuldre«. Han opfordrede stærkt staten til at gribe ind, og denne opfordring kunne han rette til undervisningsminister S. Keiser-Nielsen, der var blandt tilhørerne.

Det blev imidlertid Socialdemokratiet, der foranledigede, at privatskolernes (økonomiske) forhold blev taget op på regeringsniveau. I 1917 vandt Socialdemokratiet flertal i Københavns Borgerrepræsentation, og den 26. marts meddelte Viggo Christensen, at partiet ville fjerne tilskuddet til privatskolerne. Man anså privatskolen

for »en Klasseskole, som Socialdemokratiet mente det var uberettiget til at anvende Kommunens Midler«. ¹⁹³ Grundet det fremskredne tidspunkt ville man bevare tilskuddet for 1917/18, men det ville bortfalde fra den 1. april 1918. Partiet ville derfor henlede skoledirektionens, magistratens og regeringens opmærksomhed herpå, så »Planer til en ny Ordning kan blive optaget og Forslag fremsat i rette Tid, saaledes at Tilskudets Bortfald næste Aar ikke skal indtræde uden Forberedelse«. ¹⁹⁴ Kommunens tilskud var en forudsætning for statens tilskud, og ved at fjerne tilskuddet tvang Socialdemokratiet privatskolerne, de to andre kommuner og regeringen til at tage de københavnske privatskolars fremtid op til overvejelse.

I april 1917 måtte de tre skolesammenslutninger og udenfor stående eksamensberettigede skoler rette henvendelse til Undervisningsministeriet. ¹⁹⁵ Skolerne erkendte, at det private skolevæsen kun kunne opretholdes ved betydelige offentlige tilskud, som endda ikke var nok. Følgelig ønskede man, at de økonomiske forhold blev ordnet på »en fast og betryggende Maade«, og man bad ministeriet nedsatte en kommission, der skulle fremlægge »en endelig Ordning«. Samtidig skulle kommissionens sammensætning »yde Garanti for, at alle de mange Spørgsmaal, der vil rejse sig om denne Sag, vil kunne faa en alsidig Drøftelse«, dvs. alle skolepolitiske synspunkter skulle være repræsenteret. Undervisningsministeriet nedsatte derefter et ottemandsudvalg bestående af kommunalbestyrelsesmedlemmer fra de tre hovedstadskommuner.

De Konservative, De Radikale og Socialdemokratiet nåede frem til en aftale, der dannede grundlag for kommissionens forslag. Undervisningen skulle overtages af staten og de tre kommuner. Kommunernes offentlige skolevæsen skulle herefter bestå af en grundskole for børn indtil 11-års alderen. Derefter skulle der dels være en hovedskole, der afsluttedes i 14-års alderen med to realklasser med præliminæreksamen som afslutning og ud over dette et toårigt studenterkursus, dels en mellemskole, der fortsattes i realklassen eller i gymnasiet. Statens skolevæsen skulle bestå af mellemskole-, real- og gymnasieklasser.

De private skoler skulle ønske at blive overtaget af stat og kommune, men udvalget pointerede, at der kun ville blive tale om overtagelse af skoler,

»som Stat og Kommune ved Undersøgelse og Forhandling økonomisk og pædagogisk finder det forsvarligt at overtage, enten i deres nuværende eller efter foretagen Omorganisering«. Endvidere burde der tilstræbes, at »Ved Overgangen saavel til statslig som til kommunale Drift (...) at den enkelte Skoles pædagogiske Særpræg ikke udviskes«.

Undervisningen i den kommunale grund- og hovedskole skulle være gratis ligesom præliminær- og studenterkursus. I de statslige og kommunale mellemskoler, realskoler og gymnasier ville undervisningen være gratis for børn, hvis forældrenes indkomst ikke oversteg 4.000 kr. For indtægter derover skulle der betales skoleafgift.

Der havde imidlertid ikke været enighed i udvalget. Nogle udvalgsmedlemmer

havde ønsket at komme den gratis kommunale enhedsskole så tæt som muligt, andre at etablere en højere skole som statsinstitution eller stabilisere den private skole ved faste tilskud. Fra konservativ side i Frederiksberg kommunalbestyrelse accepterede man kun forslaget for at få en fælles ordning af det højere skolevæsen i de tre kommuner.¹⁹⁶ Undervisningsministeren havde ønsket gratis undervisning, men forhandlingerne i udvalget havde vist, »at Skridtet var for stort, at det var en saa stærk principiel Forandring i hele vort Skolevæsen«, og at man ønskede at beholde nogen forældrebetaling. Derfor enedes man om kompromiset, hvor de mere velstillede forældre stadig skulle betale for deres børns undervisning.¹⁹⁷

Gentofte Sogneråd lagde megen vægt på »at maatte tilstræbe en større Frihed i pædagogisk Henseende for den enkelte Skole, end der hidtil er tilstaaet de bestaaende kommunale Gymnasier i Kolding, Fredericia, Vejle, Hjørring, Helsingør og Aarhus«. Denne frihed, »det værdifuldeste i den private Skole«, skulle bl.a. sikres ved frit skolevalg inden for rimelighedens grænser, oprettelse af skoleråd med forældrerepræsentanter, at læreransættelse forblev hos skolens leder, ligesom forældre og lærere skulle tages med på råd ved besættelse af lederstillinger.¹⁹⁸

Forslaget sendes til høring

Undervisningsministeriet anmodede nu hovedstadens privatskoler om en udtalelse om den fremtidige ordning af det højere skolevæsen. Den 7. september 1917 fik ministeriet en samlet besvarelse fra 32 private mellem-, real- og gymnasieskoler. Skolerne erkendte den økonomiske krise, og at resultatet ville blive forhøjelse af skolepenge samt skolelukninger. Skolelederne måtte konkludere, at

»Den Lære, man kan uddrage af de private Skolars Historie, er den ganske simple, at Hovedstadens højere Skole ikke kan overlades til det private Initiativ alene, at Skoledrift ikke er en Forretningsart, som kan betale sig, men en Samfundsopgave, som det tilkommer Stat og Kommune at løse«.

135

Derfor ønskede skolerne at blive overtaget af staten og kommunerne. Hvis dette ikke var politisk muligt, så ville man have en tilskudslov.¹⁹⁹

Forældresammenslutningen så helst den private skole fortsatte som hidtil, meddelte den ministeriet i november 1917. Skolernes situation var blevet diskuteret på et møde i slutningen af oktober. Principielt ønskede man et permanent tilskud, så lærernes løn kunne komme på højde med statsskolernes, og skolepengene nedsættes. Sammenslutningen ville have indflydelse på skolernes styrelse, især ved besættelse af lederstillinger. Hvis dette ikke kunne opfyldes, ønskede man en offentlig overtagelse, men med respekt for »Skolefriheden«, hvilket skulle ske ved forældreindflydelse og skoleledernes ret til »at præge Skolen med deres Personlighed«.

Forældreforeningen var i sin udtalelse af den modsatte opfattelse. Man ønskede et stort antal offentlige højere skoler: »at der kan gives Borgernes Børn i Almindelighed let og billig Adgang til den højere Skoleundervisning«. Når det offentlige drev det

fornødne antal skoler, burde der ikke gives tilskud til privatskoler, undtagen i specielle tilfælde. En så vigtig samfundsopgave burde ikke ligge i hænderne på private, ligesom skolepenge udelukkede store dele af borgernes børn. Skolepenge burde bortfalde, fordi borgerne allerede gennem skatten betalte til det offentlige skolevæsen, og det var derfor ikke »retfærdigt at bebyrde de Forældre, hvis Børn søger de højere Skoler, med yderligere Udgifter i Form af et særligt Skolekontingent«. Udgifterne burde betales af alle over skatten, hvor man ydede efter evne, mente foreningen.

Foreningen havde i første omgang valgt at lægge hovedvægten på at få oprettet »et passende Antal billige kommunale højere Almenskole«, dernæst ville man arbejde på at gøre undervisningen gratis. Skolekontingentet for mellemskolen og opefter burde fra 1. april 1918 nedsættes betydeligt eller bortfalde. Foreningen gav sluttelig udtryk for, at der næppe kunne »tænkes nogen mere sund demokratisk Opgave end den, at skabe en Adgang til den højere Undervisning, der ikke i første Linie er afhængig af kvalificeret Betalingsevne hos den mere eller mindre begavede Elevs Forældre eller Væрге«. ²⁰⁰

I december 1917 fik en af kommissionsmedlemmerne lejlighed til at diskutere forslaget med en større forsamling. Ernst Kaper havde været medstifter af Privatskolernes fagordnede Lærerforening i 1899 og var fra 1908 rektor for det private Ordrup Gymnasium, inden han i 1917 blev skoleborgmester i København. På et møde i Det Pædagogiske Selskab den 4. december udtalte han sig om forslaget set fra et pædagogisk synspunkt. Kaper udtrykte sig naturligt nok positivt om »sit« forslag, der ville skabe et helstøbt københavnsk skolevæsen, hvori Metropolitanskolen ville blive organisk indarbejdet og dermed sikret en fremtid. Hidtil havde dette gymnasium haft »en fritsvævende Stilling«. Kaper mente ligeledes, at selvom staten og kommunerne ville få ansvaret for størstedelen af skoledriften, var privatskolerne sikret en fremtid. Skoler med »pædagogisk Særpræg af almen Betydning« kunne få offentlig støtte, hvilket ville give privatskolen levemulighed og begrænse den til et sådant område, at den kunne bestå.

I den efterfølgende diskussion udtalte Københavns skoledirektør Niels Bang sig kritisk om forslaget, især fordi støtteparagraffen var uklar formuleret og ikke ville kunne give støtte til en kristen skole, eftersom skolen ikke havde »pædagogisk Særpræg af almen Betydning«. Bang var bekymret for, at det private initiativ, som havde bragt skolevæsenet så meget godt, ville forsvinde. Undervisningsinspektør for de højere almenskoler, professor S.L. Tuxen gav ligeledes udtryk for, at han nødigt så den private skole forsvinde, men de store fortrin, som privatskolen skulle have frem for statsskolerne, kunne han ikke rigtig se. Martha Steinthal, overbestyrer for N. Zahles Skole, ønskede at bevare privatskolen og sikre den tilskud, »saa den ikke skal blive en offentlig Skole og en Luksusskole; men stil til Gengæld Krav og paalæg den Forpligtelser om Fripladser, saa den ikke bliver en Overklasseskole«. ²⁰¹

Lovforslaget fremsættes

Den 13. december 1917 fremsatte undervisningsminister Keiser-Nielsen lovforslag om statens og kommunernes overtagelse af de private skoler i hovedstaden.²⁰² Under rigsdagsforhandlingerne var det især forslaget § 7, der blev genstand for megen debat. Noget uklart formuleret fastslog paragraffen, at »For saa vidt nogen privat Skole skønnes at have et pædagogisk Særpræg af almen Betydning, kan der paa Finansloven bevilges særligt Tilskud til den«.

Ved Folketingets 1. behandling den 9. januar 1918²⁰³ udtalte L. Moltesen fra Venstre, at partiet gerne ville medvirke til en midlertidig ordning, der kunne forhindre det forestående økonomiske sammenbrud for skolerne, og han ville arbejde for, at Venstre bakkede op om forslaget. Venstre holdt dog på, »at det private Initiativ maa bevares paa den højere Skoles Omraade«, og at der blev givet de private skoler mulighed for at bestå, men der skulle gives betydelige tilskud, så den private skole kunne blive konkurrencedygtig. Desuden ønskede Moltesen, at skolenævn fik indflydelse også på besættelse af stillingerne som rektor og lærere. Han har utvivlsomt tænkt på anordningen af 31. december 1917 om forældremøder og skolenævn ved statens højere alment skoler. Anordningen gav skolenævnet indflydelse på »Skolens hygiejniske Forhold (...) og opdragende Virksomhed«, men udelukkede enhver indflydelse på rektor- og læreransættelser.²⁰⁴

Inden for Venstre var der imidlertid et mindretal, der vendte sig imod, at staten og kommunerne overtog det højere skolevæsen i Københavnsområdet. De to venstremænd Fred. Nørgaard og N. Joh. Laursen var skeptiske over for forslaget. Nørgaard mente, at forslaget »stemmer vel overens med det politiske System, vi i øjeblikket har, det System, som især er præget af dette: mere og mere ind under Staten«. Laursen gav udtryk for, at § 7 ikke sikrede den private skole godt nok: »De Udtryk, der staar i § 7, giver jeg ikke en rød Sysling for, for de er ingenting værd«.

137

Fra De Konservative hilste Julius Wulff forslaget velkommen, eftersom det var »en sund demokratisk Tanke, at det gælder om at sørge for, at ikke nogen Intelligens i Folket gaar til Spilde, fordi vedkommendes Forældre ikke har Raad til at give ham eller hende den Undervisning«. Statsskolen skulle være så billig, at den private skole i et vist omfang blev en undtagelse, men han ønskede samtidig en økonomisk sikring af de privatskoler, hvis undervisning lå på niveau med den offentlige skoles, ved at give den »saadanne Midler, at den har gode og rimelige Chancer for at bestaa ved Siden af den offentlige«.

Også Frederik Borgbjerg fra Socialdemokratiet anbefalede forslaget, der lå i tråd med partiets principielle standpunkt: at skolen skal være gratis, men man var gået på kompromis for at nå en ordning. Borgbjergs tale hører til en af milepælene i den danske skoles historie:

»vi i vort Parti nærer aldeles ingen Betænkelighed ved at udtale, at ogsaa vi kan tænke os en religiøs Idealisme, som kan medføre et pædagogisk Initiativ, et pædagogisk Fremskridt, en pædagogisk Interesse, som har sin fulde Betydning,

her kræves for at blive støttet (...) Det danske Socialdemokrati har altid hævdet, at det var og vilde være et tolerant Parti, der respekterede alle aandelige Anskuelser, ogsaa de religiøse Anskuelser (...) vi har aldrig kunnet tænke os at erobre Staten for ad den Vej, med ydre Statsmagt, at gøre Vold paa aandelige Anskuelser; en saadan jakobinsk-ateistisk Tankegang ligger os fjern og maa ligge os fjern (...) Vi Socialdemokrater kan ikke blot meget vel tænke os, men har det lige frem som vor Opfattelse for Fremtiden, at der maa gives de enkelte Personligheder – det gælder i Skolen, men ogsaa paa alle Samfundets andre Omraader – en væsentlig Frihed til at gøre deres Personligheder gældende, naar de er dygtige Personligheder. Det, det kommer an paa, er, at de er udgaaet af Folket, vælges af og staar til Ansvar for Befolkningen«.

Den 12. januar 1918 blev forslaget sendt til udvalgsbehandling. På udvalgets foranledning skrev ministeriet til de 11 skoler, der stod uden for de tre skoleforeninger. Skolerne havde holdt sig uden for skolesammenslutningerne for at »bevare Skolernes pædagogiske Frihed og Selvstændighed«, og flertallet af dem ønskede fortsat at være private. Dog ville man gerne bevare statstilskuddet, fordi udgifterne var steget stærkt de seneste år. I E. Bay & Th. Moltkes Skoler (Komtesse Moltkes Pigeskole) havde kravene efter 1903-loven således medført øgede lærerlønninger: fra cirka 20.000 kr. i 1906/07 til ca. 41.500 kr. i 1916/17.²⁰⁵

Desuden indløb der henvendelser fra faglige og kirkelige organisationer. Både Gymnasieskolernes Lærerforening (GL) og Privatskolens fagordnede Lærerforening (PfL) anbefalede varmt forslaget, og især PfL argumenterede for en forbedring af lærernes kår: »Et fortsat aandeligt Overarbejde og et stadigt voksende økonomisk Tryk har nu ført den københavnske Privatlærerstand dertil, at Modstandskraften er ved at blive kvalt«, og den blev kun holdt op af håbet om snarlig forbedring. PfL bad om, at alle lærerkræfter i de kommende statsskoler skulle lønnes efter lønningsloven af 1916, og at der i de skoler, der skulle overtages af kommunerne, blev givet samme løn som i statens skoler.²⁰⁶ Arbejdsgiverforeningen og en række brancheorganisationer (Industrirådet, Grosserer-Societetet, Entreprenørforeningen, Bryggeriforeningen, Håndværkerforeningen m.fl.) henvendte sig også. Det var ikke nok at sørge for fagstudierne på universitetet, Den Polytekniske Lærestalt, Landbohøjskolen og andre lignende uddannelsessteder. Også grundlaget for disse fagstudier, nemlig det højere skolevæsen, skulle der sørges for, og man ønskede derfor, at der måtte komme en endelig løsning på det københavnske skolespørgsmål.²⁰⁷ Kirkeligt Landsforbund og Kirkeligt Samfund af 1898 ønskede en sikring af den private skole, for kun på den måde kunne der sikres en fri, kristen skole på folkeskolens og gymnasiets område.²⁰⁸

N.A. Larsen, statskonsulent i folkeskole- og seminariesager, gav sin mening til kende i det første hæfte af *Vor Ungdom* 1918. Staten burde ikke lade den private skole i stikken, som det kunne synes at ske ved lovforslaget, og han bed især mærke i forslagets § 7. Statsstøtte og i det hele taget understøttelse fra det offentlige skulle gives til den skole, som opfyldte de krav, man stillede til skoler inden for området, »og ikke først, naar den har et pædagogisk Særpræg af almen Betydning, noget

som iøvrigt er meget ubestemt navnlig som Lovord, og som i Reglen kun vilde blive erkendt af den, der tillige forstod at vurdere det«. Den private skole skulle dog, hvis den ville have offentlig støtte, komme ind under retsbestemmelser »af en nogen anden Art end de nugældende og dens Idé fremtræde i større Renhed«. ²⁰⁹

§ 7 omarbejdes

Udvalgsbetænkningen forelå den 16. februar 1918. ²¹⁰ De Radikale, Socialdemokratiet og De Konservative dannede fortsat flertallet, der anbefalede forslaget med to ændringer. Dels fastsattes skolepengene på niveau med statens højere almenskoler: i gymnasiet og realskolen 48 kr., i mellemskolen 42 kr. i kvartalet. Dels undergik § 7 forandring. For at forebygge al misforståelse havde man ændret paragraffen til:

»Til private eksamensberettigede Skolers Gymnasie-, Real-, Pigeskole- og Mellemskoleklasser kan der ydes Statstilskud, hvis de i deres Undervisning og hele Organisationsform staar Maal med den offentlige Skole, underkaster sig det offentliges Tilsyn og ikke gennem deres Skolepenges Størrelse eller ved deres Adgangsvilkaar og Organisation har Præg af at være bestemte for særlige Samfundslag. – Ogsaa Skoler, der tilhører Religionssamfund udenfor Folkekirken, kan faa de i denne Paragraf omhandlede Tilskud, naar de fyldestgør ovennævnte Betingelser«.

Udvalgets flertal kunne fuldt tiltræde lovforslagets formål, »som er gennem Statens og Kommunernes Overtagelse af det højere Almenskolevæsen i Hovedstaden at afskaffe det faktiske Privilegium, som Overklassen hidtil har haft paa at faa sine Børn frem gennem den højere Undervisning«. En elevstatistik i 1909 for skoler med gymnasium (undtagen Sorø og Herlufsholm) bekræfter udvalgets antagelse (fig. 2). ²¹¹ Tallene for de tre største grupper viser en betydelige større andel af »overklassebørn« i de private skoler end i statsskolerne. Udvalget ville kun udelukke skoler, som var »Klasseskoler i Ordets sociale Betydning«, men gerne give tilskud til skoler med »et særligt religiøst Præg«. Desuden skulle tilskud til privatskoler være en »Sikkerhedsventil – til Forhindring af eventuel Fare for Bureaukratisering i den offentlige Skole og til Sikring af det pædagogiske Initiativs Fremskridtsarbejde«.

139

Fig 2. Elevernes sociale baggrund 1909

<i>Forældrenes erhverv</i>	<i>Alle statsskolerne</i>	<i>Hovedstadens privatskoler</i>
Grosserere, købmænd, fabrikanter, direktører	18,0 %	29,5 %
Mindre handlende, håndværksmestre, vognmænd	13,8 %	13,4 %
Læger, sagførere, dyrlæger	8,8 %	9,3 %
<i>I alt</i>	40,6 %	52,2 %

Kilde: »Meddelelser angaaende de højere Almenskoler i Danmark« (1909/10).

Venstre dannede mindretallet, der ønskede en samlet ordning af statens forhold til den højere skole i hele landet og ikke kun i hovedstaden. Man ankede over, at det ikke havde været muligt at få oplysninger om overtagelsens økonomiske konsekvenser, eller hvilke skoler der skulle overtages. Man mente heller ikke, at der var behov for statslig overtagelse af alle skoler, men kun to eksamensberettigede privatskoler ved en anmærkning på finansloven 1919/20. Desuden ville Venstre sætte skolepengene op mod til gengæld at øge antallet af fripladser: 84 kr. i gymnasiet og realskolen, 72 kr. i mellemskolen. Blot fordi forældrene havde en mindre indtægt, skulle børnene ikke have fri undervisning.

Kunne Kant komme i mellemskolen på Frederiksberg?

Folketingets 2. og 3. behandling fandt sted den 21-22. februar 1918.²¹² Undervisningsminister Keiser-Nielsen kommenterede Venstres forslag om, at børn ikke skulle have fri undervisning, blot fordi deres forældre havde en indkomst under 4.000 kr.:

»Men Børn af Forældre med over 4.000 Kr.s Indtægt, altsaa Børn af rige Forældre, maa for Venstre godt faa Lov til at gaa dér: ikke sandt, hvad enten de er begavede eller ubegavede, flittige eller dovne og mere eller mindre umodne? (Moltesen: Naar de betaler for det!). Ja, naar de betaler for det. Jeg synes, det er en underlig pædagogisk Opfattelse, at det har ikke noget at sige for Skolen, om den har dovne og umodne Elever, naar de bare kan betale for sig«.

140

Socialdemokraten Vilhelm Rasmussen henviste – i anledning af Moltesens frygt for optagelse af uegnede elever – til de strenge optagelseskriterier i Frederiksbergs kommunale mellem- og realskoler, »at der end ikke er Oversiddere i disse offentlige Mellemskoler og Realskoler«. Hvis eleven ikke havde eller ville anvende de fornødne evner, blev han sendt tilbage til folkeskolen. Moltesen fandt disse kriterier uheldige: »Tænk paa Kant f. Eks., Kant var dog ikke nogen Sinke, men han var en Sinke, for saa vidt som han ikke vilde have kunnet komme op i Mellemskolen paa Frederiksberg, vilde aldrig være blevet Kant, kan ske, hvis han havde gaaet i en frederiksbergsk Skole«. Måske var det værd at overveje sinkeklasser ikke blot i den lavere, men også i den højere skole. Rasmussen replicerede ved at henvise til Venstres forslag og gøre opmærksom på, at Kant var sadelmagersøn og ikke ville være kommet i den højere skole, »fordi hans Fader ikke kunde betale Skolepengene, og fordi han ikke hørte til Kategorien 'flittige og energiske Disciple'. Kant er netop et udmærket Eksempel – det takker jeg det ærede Medlem for – til at vise Umuligheden af Venstres Forslag«.

§ 7 omarbejdes igen

Ved Landstingets 1. behandling den 1. marts 1918²¹³ udviklede den konservative M. Godskesen i en længere tale sine standpunkter om det private skolevæsen, specielt

forslagets § 7. Problemet var paragraffens »ubestemte Udtryk« om adgangsvilkår og organisation, altså paragraffens tolkning og anvendelse, der både kunne anvendes til støtte og til ulempe for privatskolerne. Socialdemokratiet var ikke venligt stemt over for privatskolerne, og partiets anskuelser ville påvirke den radikale regering, »saaledes at ogsaa § 7 vil blive fortolket og anvendt paa en Maade, som ingenlunde vil være gunstig for Privatskolen«. Godskesen krævede derfor, at der sikredes privatskolen betryggende vilkår.

Med hensyn til skolepenge var han på linje med Venstre. Forældrene havde ansvaret for børnene, og ville de have dem i den højere skole, skulle de også yde bidrag dertil. Godskesen fandt det ikke rigtigt, at børn af forældre med indkomst under 4.000 kr. skulle have fri undervisning uden hensyn til »Begavelse, Flid og Opførsel«. Børn, der ikke udmærkede sig ved disse egenskaber, burde nemlig ikke have gratis undervisning på det offentliges regning. For de børn, der havde evnerne og anlægget, skulle der være mulighed for en højere uddannelse, også selvom deres forældre ikke havde råd, nemlig ved hjælp af fripladser og nedsat betaling. Fripladserne skulle være »en Belønning (...) en Anerkendelse fra det offentliges Side«. Heroverfor stod det socialdemokratiske skoleideal, udtrykt af C.S. Christiansen:

»Vor Interesse og vort Maal er jo (...) en vederlagsfri Enhedsskole, som fører de godt begavede Børn op til den højeste Undervisning, som den offentlige Skole paa det Tidspunkt er i Stand til at yde dem (...) Spørgsmaalet om Undervisning og Ungdommens Adgang til at nyde den bedst mulige Undervisning for bagefter at kunne blive saa nyttige Borgere som muligt er ikke et Spørgsmaal om Gaver, men et Spørgsmaal om Ret. Dét staar Socialdemokratiet«.

I Landstingets udvalg undergik forslaget to væsentlige ændringer.²¹⁴ Staten skulle kun overtage gymnasieskoler og overlade mellem- og realskoler uden gymnasium til kommunerne, »altsaa kun en Skolevirksomhed svarende til den, Staten allerede nu driver saavel i som udenfor København«. Og ligesom folketingsudvalget ændrede Landstingets udvalg ordlyden af § 7 (forandringer anført med almindelig skrift):

»Til private eksamensberettigede Skolers Gymnasie-, Real-, Pigeskole- og Mellemskoleklasser kan der ydes Statstilskud, hvis de i deres Undervisning og hele Organisationsform staar Maal med den offentlige Skole, underkaster sig pædagogisk Tilsyn og økonomisk Kontrol fra Statens Side samt ikke ved særlige Adgangsbetingelser ud over Kundskabsprøver har Præg af at være bestemte for særlige Samfundslag. – Ogsaa Skoler, der tilhører Religionssamfund udenfor Folkekirken, kan faa Del i denne Paragraf omhandlede Tilskud, naar de fyldestgør ovennævnte Betingelser. – Til de ved denne Lovs Ikrafttræden bestaaende eksamensberettigede Privatskoler, der ønsker vedblivende at bestaa som private, og som hidtil har nydt Tilskud af Stat og Kommune, ydes der, saa længe de opfylder de i denne Paragrafs 1ste Stykke nævnte Vilkaar, et Statstilskud svarende til Halvdelen af, hvad Hjemstavnskommunens Bruttoudgift – derunder Forretning og Afskrivning – til Driften af tilsvarende Skoler med lignende Elevantal

vilde være, dog at Tilskuddet ikke maa overstige den paagældende Skoles virkelige Nettoudgift. Tilskuddet bortfalder dog, hvis den paagældende Skole i de sidste 3 Aar før Tilskudsfordelingen har haft et Elefantalt, der hvert af de nævnte Aar var ringere end gennemsnitlig 16 i Mellemskoleklasserne og 8 i Real- og Gymnasieklasserne. Desuden yder Staten Tilskud til Lærernes Pensionering efter de hidtil gældende Regler. – Lederen af en Privatskole, der modtager Statstilskud, skal være fastlønnet, og Lønnens Størrelse skal godkendes af Undervisningsministeren. Ligeledes skal Størrelsen af alle Afskrivninger og Henlæggelser godkendes af Ministeren«.

Udvalget havde med denne ændring haft to forhold for øje. Dels ville man have en almindelig tilskudsregel, som omfattede alle skoler, også fremtidige. Dels ønskede man en særlig regel om fiksering af tilskud til de bestående skoler. Desuden var betingelserne om skolepenge og skolens organisation bortfaldet. Kun den tredje betingelse om »særlige Samfundslag« havde udvalget beholdt, og at der ikke måtte være særlige adgangsbetingelser, men skolerne skulle have ret til at holde kundskabsprøver, hvor de selv kunne sætte niveauet. Landstingsudvalget havde således været mere opmærksom på privatskolernes forhold og sikret dem bedre vilkår.

Adskillige af flertallets medlemmer var bange for, at lovforslaget ville give fri undervisning til alle børn, blot fordi deres forældre tjente under 4-5.000 kr., uden hensyn til disse børns »Begavelse, Flid og Opførselse«, og at der ville ske en betydelig tilgang af børn, der ikke egnede sig for højere undervisning. Imidlertid havde undervisningsministeren beroliget udvalget med, at der ville blive indført »virkelig effektive Optagelses- og Oprykningsprøver, og Ministeren har stærkt fremhævet, at der fra de overordnede Myndigheders Side vil blive vaaget over, at Prøvernes Effektivitet ikke svækkes«.

Frygten for et åndsproletariat

Ved 2. behandlingen i Landstinget den 18. marts 1918²¹⁵ klagede Venstres O. Krag over, at De Radikale, Socialdemokratiet og De Konservative var nået frem til disse ændringer ved møder mellem de tre partier uden for udvalget, hvis mindretal ikke kunne gøre meget. Dog havde flertallet imødekommet Venstre ved bestemmelsen om, at staten kun skulle overtage gymnasieskoler. Partiet var dog stadig imod forslaget, fordi der blev lagt for megen magt i ministerens hånd, de økonomiske konsekvenser var ikke klare, tilskudsreglerne var uklare, ligesom partiet ikke var glad for formuleringen om tilskudsbetingelserne. Selvom undervisningsminister Keiser-Nielsen ikke var helt tilfreds med udvalgets ændringsforslag, vidste han, at man fra de tre partiers side havde strakt sig langt. Han kunne dog godt ønske, »at vi ogsaa havde faaet Mellem- og Realskolerne over til Staten for at faa nogle Standardskoler paa dette Omraade«.

Ved den korte 3. behandling²¹⁶ var det kun Peter Bojsen, der tog ordet for første og eneste gang under debatten og advarede mod forslaget. Det ville medføre »en saadan

Overproduktion af Studenter, at vi aldrig før har kendt noget lignende«. Studenternes antal var fordoblet gennem de sidste ti år til hen imod 1000, hvilket var langt flere, end samfundet havde behov for, og så kom dette forslag med

»en hel Række Begunstigelser for de unge Mennesker, som vil tage Studentereksamen, Begunstigelser for unge Mænd og Begunstigelser for unge Kvinder. Vi vil faa en meget stor Flok af unge Kvinder med Studentereksamen, og om dette er nogen heldig Forberedelse for vore vordende Husmødre, det tvivler jeg meget paa«.

Lignende røster om overproduktion havde allerede været fremme i 1889, hvor en artikel i *Nationaltidende* havde udtrykt bekymring over, at der i 1886 var 414 studenter: »Denne umaadelige Tilstrømning til Universitetet, denne forbausende Higen efter akademisk Uddannelse er et af Tidernes Tegn, som vistnok de fleste ere enige om ikke er af det gode«, og overproduktionen ville føre til det »fordærveligste Slags Proletariat af Alle. Aandsproletariatet«.²¹⁷ Desuden mente Bojsen, at den friere adgang til statsskoler ville give privatskolerne problemer med at konkurrere med statens skoler.

Forslaget blev vedtaget med stemmerne 27 mod to; kun Bojsen og Ole Hansen stemte imod. I Folketinget blev det ændrede forslag vedtaget dagen efter enstemmigt med 43 stemmer. 28 undlod at stemme.²¹⁸

Nye navne

Den stadfæstede lov af 20. marts 1918 gav undervisningsministeren bemyndigelse til at overtage gymnasieskoler i de tre kommuner under den forudsætning, at Københavns Kommune overtog mindst to, Frederiksberg og Gentofte kommuner hver en gymnasieskole, og at de tre kommuner overtog de private mellem og realskoler, der ønskede at blive offentlige. Undervisningen i de offentlige gymnasie-, mellem-, pige- og realskoler var gratis for elever, hvis forældre tjente under 4.000 kr. For børn af forældre med en indkomst derover skulle der betales en skoleafgift: i gymnasiet og realskolen 48 kr., i mellemskolen 42 kr. i kvartalet. Lovforslagets § 7 om tilskud til private skoler kom i den endelige lov til at være i den form, som Landstinget havde givet paragraffen.²¹⁹

Ved overenskomst den 8. august 1919 mellem Undervisningsministeriet og de tre kommuner blev den praktiske gennemførelse af loven fastlagt.²²⁰ Samtidig skiftede de overtagne gymnasier navn; de nye navne var fastlagt af ministeriet efter indstilling af Udvalget ang. ordning af det højere skolevæsen i de tre kommuner.²²¹ Staten overtog ti gymnasieskoler (anført med deres nye navne): Østre Borgerdydskole, Vestre Borgerdydskole, Nørre Gymnasium, Svanholm Gymnasium (fra 1930 Statsgymnasiet Schneekloths Skole), Skt. Jørgens Gymnasium, Falkonergårdens Gymnasium, GI. Hellerup Gymnasium, Hellerupgård Gymnasium, Aurehøj Gymnasium og Ordrup Gymnasium.

Til Københavns Kommune gik Efterslægtsselskabets Gymnasium og Rysensteens Gymnasium. Desuden overtog København som gave Sortedams Gymnasium. Frederiksberg fik Frederiksberg Gymnasium, mens Gentofte Kommune overtog Øregårds Gymnasium.

Yderligere fem statsskoler

I november 1918 modtog Undervisningsministeriet henvendelse fra otte eksamensberettigede private gymnasieskoler i provinsen om statsstøtte. Skolerne var kommet i en vanskelig situation efter det offentliges overtagelse af skolerne i Københavnsområdet. Problemet var at skaffe de fornødne lærerkræfter, idet lærerne foretrak ansættelse i statsskolerne, ligesom det var svært at lokke lærere til provinsen. Fem gymnasieskoler ønskede at blive overtaget, nemlig: Esbjerg Gymnasium, Svendborg Gymnasium, Rungsted højere Almenskole og Kostskole, Birkerød Gymnasium og Kostskole, Lyngby højere Almenskole og L. Wintellers Gymnasium i Odense. De tre sidste skoler: Hass' Skole (Stenhus), Haslev Gymnasium og Th. Langs Skole i Silkeborg foretrak at forblive private med statstilskud.²²²

Ved lov af 4. oktober 1919 overtog staten fra den 1. august 1920 de fem privatskoler, der samtidig skiftede navn til Statsskole, L. Wintellers dog til Skt. Knuds Gymnasium. De tre øvrige skoler blev sikret statstilskud efter reglerne i 1918-loven.²²³

Afrunding

Med lovene af 1918 og 1919 tog staten de økonomiske konsekvenser af skolesynet i almenskoleloven af 1903, nemlig at alle børn, der havde lyst og evner, skulle have gratis eller billig mulighed for en højere almenuddannelse. De to love tilgodeså især skolebørnene i København, Frederiksberg og Gentofte kommuner, hvor det private gymnasium stort set var enerådende frem til loven af 1918. Loven var affødt af Socialdemokratiets beslutning om at fjerne Københavns Kommunes tilskud, hvorved også statens tilskud ville bortfalde. Det betød, at privatskolerne for alvor blev truet på deres eksistens, og de måtte konstatere, at skoledrift ikke var en forretning, men en samfundsopgave. Regeringen blev tvunget til at gribe ind, og staten overtog sammen med de tre hovedstadskommuner størstedelen af privatskolerne. De privatskoler, der ikke ønskede offentlig overtagelse, blev ikke ladet i stikken, selvom visse politikere gerne så dem udkonkurreret. Et privatskolevenligt flertal på Rigsdagen sikrede de private skolars fortsatte eksistens i kraft af offentlige tilskud.

Lovene sikrede som nævnt en bredere adgang til at tage studentereksamen. Børn af forældre med en indtægt under 4.000 kr. fik gratis undervisning, mens forældre med en indtægt der over skulle betale en forholdsvis billig skoleafgift. Der havde været stor diskussion på Rigsdagen om den udvidede adgang til gymnasiet. De Konservative og især Venstre havde forfægtet synspunktet, at hvis forældre ville have deres barn i den højere skole, måtte de også yde bidrag dertil. Børn skulle ikke have en automatisk ret til gymnasieundervisning, blot fordi forældrene havde en lav

indkomst. Over for dette standpunkt stod det socialdemokratiske og radikale ideal om den vederlagsfrie skole: »Spørgsmaalet om Undervisning og Ungdommens Adgang til at nyde den bedst mulige Undervisning for bagefter at kunne blive saa nyttige Borgere som muligt er ikke et Spørgsmaal om Gaver, men et Spørgsmaal om Ret«.

Først i 1954 blev den vederlagsfrie undervisning i gymnasieskolen gennemført. Grundloven af 1953 ophævede retten til at opkræve skoleafgift i de kommunale eksamensskoler (§ 76: »Alle børn i undervisningspligtige alder har ret til fri undervisning i folkeskolen«), og den socialdemokratiske undervisningsminister Julius Bomholt anså det som en nødvendig konsekvens heraf, at afgiften også forsvandt i statsskolerne. I bemærkningerne til lovforslaget blev det fremhævet, at »Man må tillige ønske, at der sikres adgang til vederlagsfri undervisning også for unge over undervisningspligtig alder, således at de ikke af skoleafgiftskravet hindres i at tage den uddannelse, hvortil deres evner kvalificerer dem«. Sammen med loven udgik der en bekendtgørelse om, at også de nødvendige undervisningsmidler skulle stilles til gratis rådighed for almenskolens elever.²²⁴ Socialdemokratiets ideal om den vederlagsfrie skole var således en realitet.

Kilder og litteratur

Beretning om »De forenede Skoler«s Drift og Status siden Skolernes Sammenslutning og indtil Udgangen af Regnskabsaaret 1910-11 meddelt af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. 1912

Betænkning afgivet af den af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet den 4. November 1912 nedsatte Kommission til Undersøgelse af De Forenede Skolers økonomiske Forhold. 1914

Betænkning angaaende de københavnske Latin- og Realskolers økonomiske Forhold.
I: Rigsdagstidende 1900/01, tillæg A, sp. 1251-66

Bruun, Georg: "Statens og Kommunens Stilling til den højere Skole". I: *Vor Ungdom*, 1916 s. 333-48

Folketingstidende 1917/18

Haue, H., E. Nørr og V. Skovgaard-Petersen: *Kvalitetens vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998.* 1998

Kyrre, Hans: *Blade af den københavnske Privatskoles Historie. De forenede Skoler 1901-1926.* 1926

Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger 1916/17, 1917/18

Landstingstidende 1917/18

Larsen, N.A.: "Staten og Skolen". I: *Vor Ungdom*, 1918, s. 1-11

Meddelelser angaaende de højere Almenskoler i Danmark (forkortet Med.) 1909/10, 1917/18, 1918/19, 1919/20, 1948/49-1957/58

Nørr, E.: "Den lærde skoles lærerkorps 1889-1903". I: *Årbog for Dansk Skolehistorie*, 1974, s. 21-45 *Det Pædagogiske Selskabs Aarsberetning*, 1917-18, 1918

Skovgaard-Petersen, Vagn: *Dannelse og demokrati. Fra latin- til almenskole.* 1976

Weis, A.P. og H. Hage: *De gjældende Retsregler for det højere Skolevæsen.* 1891

Illustration næste side:

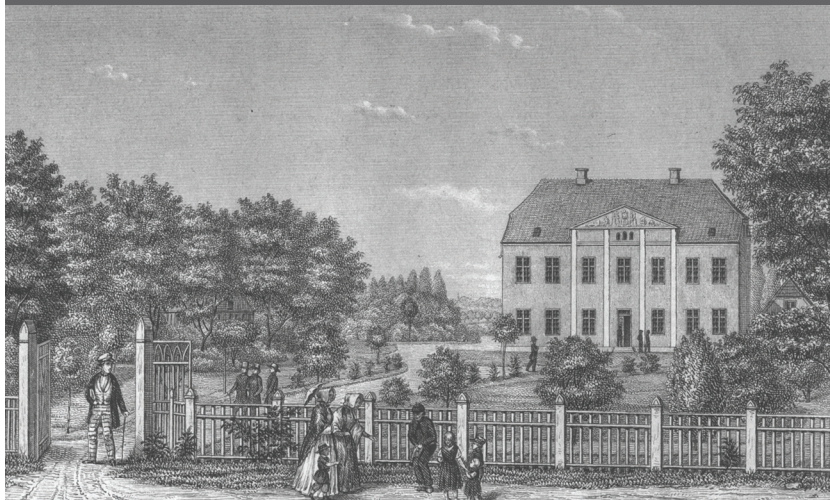
Skårup Seminarium 1853

Billedet stammer fra 50 års jubilæumsbogen og viser hovedbygningen fra 1836: en bygning i klassicistisk stil i to stokværk med røde mursten med frontispice og hvide pilastre på facaden. Seminariet, der blev oprettet i 1803 af amtsprovst P.A. Wedel, hører til landets ældst eksisterende læreruddannelsesinstitutioner, nu under navnet »University College Lillebaelt – Læreruddannelsen, Skårup«.

Billedet findes i J. Schurmann: Historiske Efterretninger om det kongelige Skolelærer-Seminarium i Skaarup i Fyn, 1853.

Del 3: Professionsuddannelse

147

Artikel 5: Nedlæggelser og stilstand - læreruddannelsen
ca. 1820 og 1860

Artikel 6: En realskolelæreruddannelse?
Uddannelsesmuligheder for mellem og
realskolens lærere

Artikel 5: Nedlæggelser og stilstand – læreruddannelsen ca. 1820 og 1860

Seminarierne i en stilstandsperiode

Indledning

I sommeren 1837 besluttede den 23-årige Jens Christensen fra Øster Brønderslev at søge optagelse på Snedsted Seminarium. Han gik derfor det meste af vejen til Snedsted, en tur på 128 km. På seminariet blev der afholdt en optagelsesprøve, hvor Jens »var den tredje eller fjerde, som blev kaldt frem til Overhøring. Det gav mig godt Mod og Haab, at jeg havde hørt, hvor lette og fattelige Forstanderens Spørgsmaal vare, og jeg mærkede, hvor nemt det vilde have været mig at besvare dem. Da jeg saa kom op til Kathederet, maatte jeg læse det Stykke af det Nye Testamente, hvor Jesus siger: »Jeg er Vintræet, og I ere Grenene, osv.«. Det oplæste Sted udlagde jeg saa fra Ende til anden uden at standse. Udenad læste jeg derpaa Skriftstedet: »Guds saliggørende Naade er aabenbar for alle Mennesker« og udlagde det ganske paa samme Maade, som jeg 9 Aar i Forvejen havde hørt det forklaret under min Konfirmations-Forberedelse ... Derudover maatte jeg ogsaa regne et Stykke med Brøk, skriftligt besvare en let kristelig Opgave og synge et Salmever. Det sidste var jeg meget bange for; men det gik da saa nogenlunde. Glad var jeg, ja straalende glad, da jeg var optaget«. ¹

148

Jens Christensen blev seminarist i en tid, hvor læreruddannelsen var præget af stilstand. Efter seminariereglementet af 1818 og indskrænkningen i 1824 skete der ikke større forandringer med uddannelsen før i slutningen af 1850'erne, og udviklingen på området skete ude på de enkelte seminarier. Til gengæld blev læreruddannelsen genstand for stor debat i 1840'erne og 1850'erne, hvilket førte frem til seminarieloven af 1857, som ophævede det statslige monopol på uddannelse af lærere.

Seminariereglement og indskrænkning

Der havde været stor forskel på de enkelte seminariers arbejdsplaner, som var blevet til over en 26-årig periode, og regeringen ønskede derfor et almindeligt, fælles seminariereglement med bestemmelser om optagelses- og adgangsprøver, undervisningsplan, timetal m.v., hvilket også de fleste seminarieforstandere støttede. I 1816 blev der nedsat en kommission bestående af de tre ældste forstandere: P.O. Boisen (Vesterborg), E. Hammond (Brøndbyvester) og J. Saxtorph (Jonstrup), som i 1817 fremlagde et forslag, der hovedsageligt var udarbejdet af Saxtorph; Boisen havde udfærdiget et separat forslag. Kancelliet lagde Saxtorphs forslag til grund for sit forslag, der fulgte med indstillingen til kongen i december 1817; dog medtog man fra Boisens udkast de indledende bestemmelser. Forslaget blev godkendt og udsendt 10. februar 1818 som Reglement for samtlige Skolelærer-Seminarier i Danmark. ²

Seminarierne skulle uddanne en religiøs, beskeden, praktisk og nøjsom lærer. Der skulle drages omsorg for, at seminaristens religiøse følelse blev vakt og vedligeholdt, så han ved blid omgang og »uden overdreven Selvtillid, med Ydmyghed i Sind og Hu« kunne virke som lærer og udbrede samme ånd. Undervisningen på seminariet skulle være grundig og praktisk, skærpe hans tænkekraft og bibringe ham en levende interesse for skolefaget »samt Lyst og Evne til at uddanne sig videre i sit Fag«. Desuden skulle den kommende lærer vænnes til tarvelighed i levemåde og klædedragt, så hans livsstil passede til vilkårene som almueskolelærer og »den Kreds, i hvilken han som Ungdomslærer har at virke«.

Den var tale om en treårig generalistuddannelse, der skulle gøre læreren i stand til at forestå undervisningen, men også til at virke som folkelærer ved at formidle sin viden til nytte for beboerne i skoledistriktet og sognet. Fagene var: 1) religion; 2) modersmålet: læsning, skrivning, sproglære; 3) astronomi; 4) matematik med elementær aritmetik og geometri, hvor der bl.a. skulle lægges vind på »Brug ved det daglige Livs Handel og Foretagende«; 5) historie og geografi, både verdens og fædrelandets; 6) musik (af hensyn til lærerens funktion som kirkesanger); 7) undervisnings- og opdragelseslære, der omfattede populær antropologi i pædagogisk hensyn, menneskets fysik, psykologi, almindelig og speciel metodik samt praktisk færdighed; 8) gymnastik, så han kunne give landbomanden »den Legems Holding, Smidighed og saadanne Legemsfærdigheder«, der gjorde ham egnet til »med Lyst og Duelighed og Mod« at opfylde sin tilkommende pligt som »Værge for Fædrelandet«; 9) landhusholdning og håndarbejde: havedyrkning, agerbrug og biavl. Naturhistorie og naturlære blev frivillige fag, ligesom det var tilfældet med håndgerning (dvs. fremstilling af husgeråd) og for købstadslærere tegning.

Der var tale om en ambitiøs undervisningsplan, således skulle der i almindelig geografi undervises i

»Jordklodens vigtigste nuværende Lande og Stater, deres Størrelse, Folkemængde, Beliggenhed og Grændser, physiske Beskaffenhed, Natur- og Kunst-Producter, politiske Inddeling, Religion og Regieringsform, samt deres, ved Størrelse eller i anden Henseende, saasom Handel, Fabrikvæsen og deslige, mere mærkværdige Steder«.

149

Reglementet prioriterede dog en række fag: religion, modersmål, skrivning, regning samt øvelse i at undervise, »hvorpaa det ved Seminaristernes Dannelse fornemmeligen kommer an«. Af de 42 ugentlige undervisningstimer skulle 24 anvendes på disse fag.³

Få år senere, i 1820'erne, var der tanker fremme om at nedlægge samtlige seminarier og lægge læreruddannelsen ud til præsterne for derved at spare penge. Dette afviste Danske Kancelli dog, idet man mente, at der stadig var behov for »særskilte dertil indrettede Anstalter« til uddannelse af lærere. Ligeledes stod man afvisende over for ideer om eksamenskommissioner. Det var dog nødvendigt at »tilveiebringe den fornødne Ligevægt mellem Indtægt og Udgift«, og kancelliet foreslog derfor kongen en række besparelser og indskrænkninger, hvorved man kunne gøre lærerud-

dannelsen billigere. Uddannelsen skulle ikke længere være treårig, men afhænge af »enhver Elevs Flid, Forkundskaber og Anlæg, hvor hurtigt han kan fuldende sit kursus«. Det skulle gøres nemmere at blive lærer, og derfor anbefalede man, at fagene: kundskab om verdensbygningen, geometri, almindelig verdenshistorie og nyere religionshistorie, populær antropologi i pædagogisk henseende samt landhusholdning bortfaldt. Disse fag var nyttige, men ikke nødvendige i almueskoleundervisningen. Besparelserne omfattede tillige nedlæggelse af seminarierne i Borris, Brahetrolleborg, Vesterborg og på Bornholm samt lønreduktion ved embedsledighed. Desuden ville man indføre en årlig undervisningsafgift på 10 rbd. sølv og gebyr på 10-20 rbd. sølv for privatister, der tog eksamen på et seminarium.

Kongen fulgte kancelliets indstilling ved at nedlægge Brahetrolleborg og Borris; Vesterborg og Bornholm fik lov til at bestå indtil videre. På Jonstrup skulle lønnen nedsættes ved embedsledighed. Kancelliets forslag om fagindskrænkning blev ligeledes fulgt, og i stedet for skulle eleverne aflægge prøve i teoretisk og praktisk duelighed i indbyrdes undervisning. Når en elev blev optaget på seminariet, skulle han »strax skal indtræde i den Klasse, hvortil han, efter sine Forkundskaber, henhører, og dimitteres fra Seminariet ved første Dimissions-Examen, efterat han dertil findes moden«. Endelig fik privatister adgang til at underkaste sig eksamen på seminariet uden at være undervist der.⁴

I 1825 lukkede seminariet i Nylars, året efter Borris og Brahetrolleborg. Vesterborg overlevede indtil stifteren, biskop P.O. Boisens død i 1831. Ved kgl. resolution 20. juli 1831 bestemtes det, at seminariet skulle lukke august 1832. Ti år tidligere havde kongeriget haft otte seminarier, men efter nedlæggelserne var der fire tilbage: Jonstrup ved København, Skårup på Fyn, Snedsted i Nordjylland og Lyngby på Djursland

De enkelte seminarier

På Jonstrup afløstes Wegener som forstander af J. Jensen i 1838, der havde været lærer på seminariet siden 1826. Jensen var en virksom forstander og pædagogisk forfatter, der udgav både lærebøger samt *Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet*. Lærerstabten bestod i 1830'erne af en forstander og førstelærer, en andenlærer og en tredjelærer, hvortil kom en fjerdelærer i 1840 og en femtelærer i 1857. I lighed med de andre seminarier fik Jonstrup i 1840 en direktion bestående af stiftsøvrigheden (biskoppen og Sjællands stiftamtmand) samt provsten for Smørum og Sokkelund herreder. Læreruddannelsen, der var treårig, blev udvidet i 1844. På Jensens forslag tillod Danske Kancelli, at der udover de lovpligtige fag måtte anvendes 2 timer pr. uge til »Overblik over Naturvidenskaberne«, 2 timer til aritmetik, 1-2 timer til geometri og 2 timer til tegning. Endelig kunne der også gives 4 timer til tysk om ugen, »dog saaledes, at Eleverne ved Underviisningen i Tydsk blive deelte i 2 Partier efter deres Kundskab til Sproget«, så hvert hold fik 2 timers vejledning. Forstanderen kunne fritage de elever, der var »mindre skikkede dertil«. Jensen havde desuden foreslået verdenshistorie som fag, men dette afviste kancelliet. I forbindelse med seminariet var der i 1792 oprettet en øvelsesskole, som blev nedlagt i 1826; i stedet for blev Måløv Skole øvelsesskole. I 1831 genoprettedes seminariets øvelsesskole med 24

børn.⁵

Det fynske *Skårup* Seminariums stifter sognepræst P.A. Wedel blev i 1835 afløst af sognepræst D.A. Holberg. Samtidig ansattes den kendte pædagogiske forfatter I.N. Meier. Ved Wedels afgang blev det halvt private seminarium med statstilskud nu en statslig læreanstalt. Personalet udgjordes af en forstander og førstelærer, en anden- og en tredjelærer, hvortil kom en musiklærer fra 1837. Yderligere lærerkræfter fik seminariet tilført i 1843, hvor det blev pålagt sognepræstens kapellan at undervise indtil 12 timer om ugen, og der var således tilknyttet fem lærerstillinger til seminariet. Tillige fik seminariet i 1836 en ny hovedbygning med tilhørende havelod på 2½ td. land. Haven anvendtes til seminaristernes undervisning i havedyrkning, og et kgl. re-skript 1843 bestemte, at der også skulle eksamineres i faget. Efter Holbergs tiltræden blev undervisningsfagene udvidet med geometri, geometrisk tegning, tysk, aritmetik, frihåndstegning, verdenshistorie, naturlære og havedyrkning, hvilket bifaldtes af cancelliet i 1843. Alle eleverne skulle deltage i undervisningen og gå til afgangsprøve i fagene, men karaktererne i disse fag havde ingen indvirkning på hovedkaraktererne. Holberg mente, »at Examen er baade ved Plakat af 14. Oktober 1824 og 10. April 1841 bleven altfor let«, og derfor gik man på Skårup ud over det fastsatte pensum og indførte fag, der ikke var almindelige på alle seminarierne.

Lektionstabel for II klasse på Skårup Seminarium 1841⁶

	mandag	tirsdag	onsdag	torsdag	fredag	lørdag
8-9	religion	geografi instrumentalmu- sik	religion orgelspil violinspil	geometri	religion	fædrelandshist- orie og geografi violinspil
9-10	religion orgelspil	kalligrafi violinspil	religion orgelspil	kalligrafi og geometri tegning	katekisation	kalligrafi
10-11	katekisation instrumentalmusik	dansk violinspil	katekisation	tavleregning	hovedregning	tegning
11-12	katekisation instrumentalmusik	dansk violinspil	Sang	tavleregning	verdenshistori- e	tegning
14-15	Sang	sang	Tysk violinspil	tysk orgelspil	dansk	dansk
15-16	Tysk	metodelære	violinspil	teoretisk, indbyrdes undervisning orgelspil	naturlære	hovedregning
16-17	naturlære	gymnastik violinspil	Musik	gymnastik	musik	aritmetik

Ligesom Jonstrup havde en øvelsesskole, så fik Skårup en tilsvarende. Seminariet overtog med cancelliets billigelse i 1839 den valckendorfske legatskole, kaldt Organistskolen, fordi læreren tillige var organist ved Skårup kirke. Skolen, der blev ombygget for 700 rdl., styredes helt af seminariet, og seminarielærer D. Petersen blev lærer ved skolen, hvor undervisningen blev givet af seminariets elever under

lærerens tilsyn.⁷

På *Snedsted* (Ranum) var P.G. Brammer 1830-1843 forstander, hvilket satte sit præg på seminariet. Ved sin tiltrædelse erklærede Brammer, at han ville arbejde for, at Snedsted »ei skal vorde et dødt, aandstvingende, Maskineri, men en aandelig Tempelskole, hvori et christeligt Liv kan røre sig«. Målet var at uddanne kristelige seminarister. Brammer var fast forankret i luthersk kristendom og tillige inspireret af den tyske pædagog Pestalozzi og af N.F.S. Grundtvig. Han indførte straks den mundtlige undervisning, Grundtvig havde været fortaler for, og Brammer lagde vægt på en mundtlig fortællende undervisning (Det levende Ord). Brammer skrev i 1838 den meget udbredte *Lærebog i Didaktik og Pædagogik*, hvor han advarede mod brug af lærebøger, som gjorde undervisningen kedelig: »Bogens Korthed frister til Hukommelsesværk, dens dictatoriske Tone til Eftersnak, dens Mangel paa Liv til Kjedsomhed«. Det var læreånden, det kom an på: »Det er Aanden, som levendegjør; Lærerens Aand, der skal gjennemtrænge alle Læremaadens øvrige Dele og ved disse meddele sig til dem, der modtager Lærestoffet«, og til denne rette læreånd hørte en kristelig, nidkær og kærlig lærer, som var forudsætningen for en god omgang med børn og indlæring. Man vil derfor også se, at hans lærebog fra 1832: *Det hellige Land paa Herrens Tid* om Palæstina, er skrevet i en livlig og fortællende stil. En anden form for vækkelse stod andenlærer P.K. Algreen for. Han begyndte at holde gudelige forsamlinger på sit værelse med seminarieelever, og han kom efterhånden i forbindelse med egnens vakte folk. Dette var ikke velset i kancelliet, der bevirkede, at Algreen i 1837 blev opsagt.⁸

I 1844 indgav seminariets direktion et forslag til udvidelse af seminariebygningen og opførelse af et gymnastikhus, men efter nærmere undersøgelser foreslog man året efter opførelse af en hel ny bygning. Både biskoppen i Aalborg og i Viborg mente, at seminariet lå i udkanten af de to stifter og derfor burde flyttes til et mere bekvemt sted; Viborg-biskoppen foreslog bl.a. Ranum. Derimod var amtmanden i Thisted og stiftamtmanden i Aalborg af den opfattelse, at der ikke var tvingende grund til at flytte seminariet. Endelig fik seminarieforstanderen, sognepræst L.C. Müller, lejlighed til at udtale sig om sagen. Han gik ind for seminariets flytning og fremhævede bl.a., »at Climaet er meget barsk og at Træplantning ikke vil kunne drives med Held i Snedsted, hvor der mangler Læ, ligesom der ingen Udsigt er til, at Eleverne der kunne faae Leilighed til at gjøre sig bekendte med Frugttræers Pleie«. Desuden var Snedsted-Nørhå et besværligt kald og kunne ikke så godt kombineres med embedet som seminarieforstander. Kancelliet besluttede 1847, at seminariet skulle flyttes til Ranum, hvor der indtil 1818 havde været seminarium, og hvor der således var gode forhold for et kommende seminarium. Sognepræsten i Ranum C.G. la Cour ville dog ikke bytte embede med Müller, men ville gerne tage imod »passende Befordring«. Han blev befordret til Helsing-Valby i Nordsjælland, og 1848 kunne Müller tiltræde som sognepræst og forstander i Ranum.⁹

Tillige på *Lyngby Seminarium* på Djursland skete der en udvidelse af undervisnings-

fagene. Kancelliet godkendte i 1845, at der blev givet undervisning i tysk og geometri for de elever, der ønskede det, samt – som hidtil – i almindelig verdenshistorie samt »nogen Kundskab i Naturlæren«. I juni 1853 modtog Lyngby og de fire andre seminarier en skrivelse fra Landhusholdningsselskabet. Eftersom »Indsigt i Chemiens Hovedlæredomme« var af den største betydning for enhver landmand, ville selskabet gerne være med til at sørge for, »at med Tiden kunde gives nogen Underviisning deri i Landsbyskolerne, hvilket da atter forudsætter, at Chemiens Hovedlæredomme med stadigt Hensyn til Landbruget foredrages i Skolelærer-Seminarierne, maaske i Begyndelsen som en tilbuds og ikke som en paabuds Læregionstand«. Kun Lyngby og Jelling tog imod tilbudet om forelæsninger, som fandt sted til alles tilfredshed. Lyngby ønskede at fortsætte med forelæsningerne, og forstander F. Nielsen fik optaget faget som frifag. Seminarielærer S.C.S. Høyer overtog undervisningen, og Landhusholdningsselskabet bevilgede i tre år 80 rdl. årligt; desuden gav Kultusministeriet 50 rdl. til anskaffelse af apparater.¹⁰

Som det eneste nye seminarium oprettedes *Jelling Seminarium* i 1841. Stiftsøvrigheden i Ribe rettede i juli 1839 henvendelse til kancelliet. Stiftamtmanden og biskoppen mente, at det havde været »trykkende ... for flere unge Mennesker fra Omegnen af Ribe, der ei have havt Raad til, som Elever at opholde sig ved et Seminarium, at udrede de Bekostninger, som ere forbundne med at reise til et saadant for at underkaste sig Demissionsexamen«. Stiftsøvrigheden ville egentlig have et seminarium, men da de ikke var sikker på, at de fornødne bevillinger kunne tilvejebringes, ønskede de en eksamenskommission i Ribe, som en gang om året eksaminerede privatister i de fag, hvori der undervistes på seminarierne.

Ved kancelliets behandling af andragendet frarådede den deputerede L.J. Holm eksamenskommissionen og foreslog i stedet for et seminarium, der skulle have en særlig sønderjysk opgave: at forsyne dansktalende skoler i Slesvig med lærere, »saalænge man hverken kan eller bør ansee det for ligegyldigt, om den Rest af dansk Nationalitet, der endnu eksisterer i det Schleswigske, udslettes eller bevares«. Spørgsmålet var imidlertid, om der var behov for et seminarium, og om der ikke ville blive uddannet for mange seminarister. Holm mente dog, at »efter Skolevæsenets efterhaanden forbedrede Kaar, er at vente, at flere unge Mennesker for Fremtiden vilde tage til denne Levevei«, og oprettelsen af et til seminarium snarere ville betyde en mere ligelig fordeling af seminarister end en forøgelse. Desuden havde beboerne i Ribe Stift og det dansktalende Slesvig et rimeligt krav på »en saadan Dannelses-Anstalt indenfor Stiftets Grændser«.

Endelig rejste Holm spørgsmålet om en udvidelse af undervisningsfagene. Tiden fordrede, at »en mere alsidig Dannelse end hidtil bør gives ved den almindelige Skoleundervisning ... vil det nok være nødvendigt, at Almueskolelærernes Dannelse bør udvides noget over de hidtil bestemte snævre Grændser, hvis de nogenlunde skal kunne forsvare deres Plads og ikke synke altfor meget i den almindelige Mening«.

Generalprokurør A.S. Ørsted mente ligeledes, at det var vigtigt med et seminarium for »endnu at bevare den Rest af dansk Nationalitet, der er tilbage i Htgd. Slesvig«. Derimod støttede han ikke Holms forslag om en udvidelse af undervisningen. Den

almindelige oplysning var ikke på et stadium, der krævede dette, og så længe man ikke kunne tilbyde landsbyskolelæreren bedre kår end de nuværende, »maa man vel helst indskrænke sin Fordring til, at han tilgavns forstaar det, hvori han skal undervises og har tilegnet sig en god Undervisningsmaade«. For megen, men ufuldstændig viden ville »opblæse de unge i Grunden lidet dannede Mennesker«.

Endelig udtalte kancellipræsident P.C. v. Steemann sig i sagen. Egentlig fandt han et tredje jysk seminarium overflødigt, men mange »Billigheds Grunde« talte for at give beboerne i den sydlige del af Århus Stift og i Ribe Stift lettere adgang til at tage en læreruddannelse. Ribe købstad var dog ikke et velegnet sted: »Desuden er det, efter min fuldeste Overbeviisning, skadeligt, at et Seminarium for Landsbye Skolelærere anlægges i en Kjøbstad, og at Bonden derved i Ynglingealderen uddrives af Landbolivet og vænnes til Kjøbstadlivet«. Et seminarium i Ribe ville også ligge alt for tæt på Tønder, hvilket ville virke underligt. Seminariet burde anlægges i Vejle Amts nordøstlige del. Holms forslag om en mere vidtgående uddannelse fik følgende bemærkning: »At udvide Læregionstandene ved Seminarierne anseer jeg for at være ligefrem skadelig«. Dermed var forslaget effektivt taget af bordet.¹¹

Den kgl. resolution af 2. april 1841 fulgte stiftsøvrighedens forslag og placerede seminariet i tilknytning til præstegården i Jelling, hvor der var plads til en tilbygning. Ligeledes var der mulighed for at give seminaristerne undervisning i havedyrkning og landvæsen og for at skaffe dem bolig i omegnen. Endelig var den lokale sognepræst, S.F. Nielsen, opgaven voksen og heller ikke uvillig til at overtage posten som forstander og førstelærer.

Samtidig ansattes der en anden- og en tredjelærer, hvoraf den ene skulle beherske det tyske sprog af hensyn til elever fra Slesvig. Sprogreskriptet af 14. maj 1840 havde bestemt, at i de slesvigske skoler, hvor undervisningen fandt sted på dansk, skulle der også efter forældrenes begæring gives undervisning i tysk tre timer om ugen. Med hensyn til seminariets sønderjyske opgave – at drage danske slesvigere til sig – viser en opgørelse, at der blandt de første ti års optagne kun var 23 slesvigere. Efter Treårskrigen 1848-1850 var der i 1850'erne 79 elever, mens kun 10 1860-1864. I 1857 oprettedes en dansk afdeling ved Tønder Seminarium, hvilket bremsede i nogen grad tilgangen til Jelling.¹²

Som de andre seminarier havde Jelling også en øvelsesskole, nemlig Jelling By- og Seminarieskole. I 1856 anmodede nogle beboere i Jelling Sogn om, at skolen ikke længere skulle være øvelsesskole. Vejle Amtsskoledirektion valgte at anbefale forstander H.J.M. Svendsens forslag om, at seminariets elever »nu og da under Forstanderens Tilsyn møde paa Skolen som Tilhørere for at blive bekendte med Underviisningens Ledelse, og at Skolen fremdeles afgive Børn til Øvelse i Catechisation paa Seminariet«. I Kultusministeriet mente man imidlertid, at skolen fortsat skulle fungere som øvelsesskole, og når der blev ansat en dygtig lærer, kunne skolen blive en mønsterskole, »hvori Eleverne kunne see practisk gennemførte de Grundsætninger for Underviisningen, som meddeles dem paa Seminariet ... ligesom det maa ansees for rigtigt, at Eleverne øves i med Hensyn til Skrivning, Læsning, Regning, Sang, o.s.v. at forestaae Underviisningen i en Skole«. Jelling-Hover Sogneforstanderskab meddelte

derefter ministeriet, at man ville lade forbindelsen mellem skolen og seminariet bestå endnu et år, men man forbeholdt sig ret til at hæve forbindelsen, hvis den viste sig til skade for skoleeleverne.¹³

Seminaristerne

Hvert år blev der udklækket mellem 80 og 90 nye seminarister fra landets fire (fem) seminarier. Tilkomsten af seminariet i Jelling ændrede ikke dette tal mærkbart, og der var tale om en bredere fordeling af seminarieeleverne, hvilket også antallet af færdige seminarister viser. I årene 1843 (første hold dimittender fra Jelling) til 1852 udgik der i gennemsnit 19 seminarister om året fra hvert seminarium. Ser vi på de enkelte uddannelsessteder, ligger Jonstrup, Skårup og Ranum med 18-19 seminarister på linje med gennemsnittet, hvorimod Lyngby og Jelling »kun« uddannede 16 nye lærere hvert år.

Ser vi derefter på seminaristernes sociale baggrund, giver en undersøgelse af 220 dimittender fra Jonstrup 1830-1839 og 173 dimittender fra Snedsted 1840-1849 sammenlignet med lærerkorpset 1859 dette resultat:

Seminaristernes sociale baggrund¹⁴

Socialgruppe	Jonstrup 1830-1839	Snedsted 1840-1849	Lærerkorpset 1859
Lærere	26,8 %	21,4 %	25,7 %
Gårdmænd	8,2	27,2	23,7
Husmænd	5,5	14,5	15,1
Håndværkere	11,8	7,5	12,8
Handlende	6,8	4,0	3,5
Embedsmænd i centraladministrationen og liberale erhverv	4,5	-	5,9
Offentlige og private betjente (sognepræster og lokale embedsmænd)	15,0	5,2	6,0
Øvrige/ukendt	21,4	20,2	8,3

Lærer- og landbosønner udgjorde ikke overraskende hovedparten af seminaristerne (Jonstrup fire ud af 10, Snedsted og lærerkorpset næsten to ud af tre). Disse to gruppers lave antal på Jonstrup skyldes til dels den tætte beliggenhed på København, hvorfra der rekrutteredes flere sønner fra hjem, hvor faderen var ansat inden for det offentlige, eller var håndværker eller handlende. Den generelle overvægt af landbo- og lærersønner skal ses i sammenhæng med seminariereglementets bestemmelser om optagelse af elever. Forstanderen skulle – naturligt nok – vælge de fortrinligste ansøgere, »saavel med Hensyn til Kundskaber, som Sædelighed«, men desuden pålagde reglementet ham at give fortrin til dem, »der ere af Landalmueclassen eller ere Skolelæreres Sønner«. Den nyuddannede lærer var således manden fra ploven.

Seminarierne var beregnet for unge mænd fra kongens riger og lande, og udenlandske elever kunne derfor ikke optages. Dog gjorde Danske Kancelli i 1836 en

undtagelse. Nordmanden Peter Nordaas fra København havde ansøgt om at måtte tage afgangseksamen på Jonstrup for at kunne komme i betragtning til et lærerembede. Dette afviste kancelliet, men da Nordaas derpå erklærede, at han kun ville søge embede i Norge, hvor der ikke var seminarier, blev tilladelsen givet. Kancelliet følte dog sig foranlediget til at understrege, at Nordaas' eksamensbevis »ei giver Adgang til Ansættelse i de danske Skoler«. ¹⁵

En anden problemstilling var de personer, der ikke var udrustet med sanggaver. Kunne de optages på seminariet, når de som fremtidige lærere også skulle være kirkesangere? I 1834 spurgte forstanderen på Jonstrup kancelliet, om man ikke skulle fritage umusikalske privatister for undervisning i sang og musik, ligesom det var tilfældet med de af seminariets elever, der »aldeles ere berøvede Stemme og Gehør«. Kancelliets svar kom i form af et cirkulære til alle landets seminarier 10. maj 1834. Ingen måtte optages som elev, som ikke i forvejen havde vist, »at han har Stemme og Gehør til at kunne lære Sang, samt at forestaae Kirkesang og veilede Børn til ordentlig Sang«, hvilket også gjaldt for privatister. ¹⁶ I 1846 ansøgte Jelling Seminariums direktion om lov til at dispensere fra denne regel ved optagelser. Kancelliet tillod dette, hvilket dog skulle antegnes i seminaristens eksamensbevis, ligesom en dimittend, der hverken havde aflagt prøve i musik eller sang, ikke kunne ansættes ved en skole som enelærer. Kancelliet forventede dog, at sådanne dispensationer ville blive givet »med Varsomhed«, så der ikke opstod mangel på personer, der kunne varetage embedet som enelærer og kirkesanger. ¹⁷

Manglende sanggaver synes ikke at have været et problem for de 15 seminarister, der 1851 udgik fra Jonstrup. De 14 var blevet optaget i 1848, mens Oluf Olsen havde været privatist. Andreas Bagge havde med sine 22 år været klassens alderspræsident, mens holdets benjamin var Carl Mortensen på kun 16 år. Carl fra Kerteminde var sammen med Mads Wiibroe fra Munkebo i øvrigt de eneste, der ikke kom den sjællandske øgruppe.

Hovedparten stammede fra lærerhjem, som det var tilfældet med Lauritz Poulsen, født 1830 i Sorterup. Faderen ønskede, at sønnen ligesom han selv skulle være lærer, men Lauritz ville gerne inden for landvæsen, »det var derfor længe før min Confirmation min inderligste Ønske at kunne komme paa en Herregaard for der at lære Landvæsenet rigtigt«. Dette modsatte forældrene sig ikke, men hjemmets økonomi tillod det ikke, og Lauritz begyndte så på Jonstrup. Samme ønske havde Jens Rørbek fra Osted haft, men faderen satte ham på Jonstrup, hvilket »jeg ret i Begyndelsen ikke [havde] saa stor Lyst til som til Landvæsenet, men da jeg siden indsaa, at dette var det bedste for Een, som mangler Formue, saa kom snart Lysten til at læse«.

For Mads Wiibroes vedkommende havde faderen ønsket, at Mads skulle studere, og derfor var han blevet sat i Odense Katedralskole, men måtte efter tre år tages ud, da det blev klart, at Mads ikke kunne leve op til faderens forventninger. »Imidlertid søgte mine gode Forældre at gjøre mig opmærksom paa mine forrige Vildfarelser og at danne mig til min nye Bestemmelse«, og 1848 begyndte han på Jonstrup. Nogle af de andre seminarister havde stået i lære inden for handel, mens Valdemar Farre

havde været til søs som kahytsdreng, men måtte opgive det pga. brystsvaghed. Lærersønnen Frederik Nielsen anførte som baggrund for valg af lærergerningen, at »Lærerfaget har jeg aldtid haft megen Interesse for, det var derfor heller ei underlig, at jeg valgte denne Vei«.

Det spillede en rolle, om forældrene havde råd til at sende deres søn på seminariet. Ellers kunne velyndere træde til, som det var tilfældet med 20-årige Hans Rasmussen fra Magletving nordøst for Nakskov. Som barn måtte Hans sættes i pleje grundet faderens dårlige økonomiske omstændigheder, og læreruddannelsen var kun blevet mulig takket være støtte fra lensgreve C.D. Reventlow (1775-1851) på Pederstrup.¹⁸

Eksamen – og derefter

Kancelliet var i 1840 blevet opmærksomt på, at udregningen af karakterer ved afgangseksamen efter 1818-reglementet ikke var ganske hensigtsmæssig og tillige noget indviklet. Til 1. karakter, Meget duelig,

»udfordres i det mindste, at Seminaristen ikke har i nogen Rubrik Characteren Maadelig; samt at han har i mere end Halvparten af Rubrikerne Meget godt, hvori blandt de for Religion, Bibelhistorie, Dansk Stil, Smukskrivning, Regning uden skrevne Taltegn, Tavleregning og Catechisation maae findes, samt for mere end Halvparten af de øvrige: Godt« (reglementets § 51).

Der skulle således kun en enkelt dårlig karakter til at ændre det samlede udfald betydeligt. Fik seminaristen kun Godt i et af hovedfagene, blev det til 3. karakter, selvom han i alle de andre fag havde fået de bedste karakterer. Men han beholdte den samme hovedkarakter, når han i samtlige hovedfag havde Godt og i flere af de øvrige Mådelig. Tilmed var fem eksamensfag blevet fjernet i 1824 og indbyrdes undervisning tilføjet ved kancellicirkulære af 1. maj 1827. Kancelliet havde derfor overvejet at samle eksamensfagene under færre rubrikker »uden at der derfor skulle fordres mindre af Examinanderne«, og man indhentede udtalelser fra seminarierne.

I udformningen af kancelliplakaten af 10. april 1841 om forandrede bestemmelser ang. dimissionseksamen fulgte kancelliet overvejende et forslag fra Jonstrups direktion. Plakaten udvidede ikke undervisningen, men fastslog, at afgangskarakteren kun skulle beregnes efter karaktererne i 10 fag: 1) religion, 2) katekisation, 3) stil, 4) regning, 5) indbyrdes undervisning og almindelig metodelære, 6) dansk grammatik og boglæsning, 7) geografi og fædrelandshistorie, 8) skønskrivning, 9) gymnastik og 10) sang og musik. Den indbyrdes undervisnings forrang ophævedes, idet indbyrdes undervisning og metodelære blev slået sammen til én karakter, eftersom indbyrdes undervisning var »en Methode, dens Theorie altsaa en Green af Methodelæren«. Samtidig blev hovedkaraktererne udvidet fra tre til fire: Udmærket duelig, Meget duelig, Duelig og Ej uduelig.¹⁹

Under forhandlingerne om Jelling Seminariums oprettelse i 1839 havde A.S. Ørsted klaget over, at en seminarist med dårlige karakterer, også i de vigtige fag, kunne få

»hvilket som helst Skolekald, og det er ikke sjelden, at den private Examinand forud har Løfte endog om et af de bedre Skolekald af en eller anden Kaldsberettiget, og at det saaledes er ham nok at gaa igjennem. Herpaa lod sig vel raade Bod«. ²⁰ I kancelliet tog man dette problem op og indsatte en bestemmelse i plakaten, der skulle forhindre, at seminarister med dårlige karakterer fik de bedste embeder. En dimittend med 3. eller 4. karakter kunne ikke straks ansættes som fast lærer, men skulle tjent som hjælpe-, bi- eller omgangslærer i to år, hvis han havde fået 3. karakter, ved 4. karakter i fire år. Dette gjaldt også andenlærerembedet, hvilket de øverste skolemyndigheder fastslog over for Sjællands biskop. ²¹

En opgørelse over karakterernes fordeling på tre seminarier i de første ti år efter plakatsens udstedelse viser, at den mest almindelige karakter var Meget duelig, efterfulgt af Duelig. Kun et fåtal fik 4. karakter. Dette betød, at lidt over halvdelen af de nye seminarister havde ret til at tiltræde et fast embede med det samme, mens en næsten lige så stor del skulle arbejde som hjælpe-, bi- eller omgangslærer i to eller fire år.

Eksamenskarakterernes fordeling 1841-1850 på Jonstrup, Skårup og Lyngby ²²

	Udmærket duelig	Meget duelig	Duelig	Ej uduelig	I alt
Jonstrup	6,3 %	48,7 %	39,8 %	5,2 %	191
Skårup	4,2 %	51,5 %	40,2 %	4,2 %	239
Lyngby	6 %	50,5 %	37,6 %	6 %	218
I alt	35	326	254	33	648

158 Ser vi på Jonstrup-dimittenderne fra 1851 og deres fremtidsmuligheder, så kunne ni af de 15 straks tiltræde et embede, mens seks fik 3. karakter og derfor måtte arbejde i lavere stillinger i to år. Fire af disse virkede i få år som hjælpelærere, mens Oluf Olsen måtte tilbringe hele syv år som hjælpelærer, inden han i 1858 blev lærer i Vrangstrup ved Ringsted. Andreas Bagger fik fast embede i 1854, men i Fensten ved Århus. Selv de med 2. karakter måtte ligesom seminaristerne med 3. karakter henleve nogle år som hjælpelærere, som oftest kun 1-2 år, inden de kunne tiltræde en stilling som første- eller andenlærer. Lauritz Poulsen havde fået 2. karakter, men begyndte som hjælpelærer i Munke Bjergby 1851, blev andenlærer i Sørbymagle 1852 og endelig lærer i Karrebækstorp i 1856. For Anders Christensen med samme karakter bød det første år på en stilling som lærer på Næsgård Agerbrugsskole på Falster, inden han i 1852 blev lærer i Store Heddinge og endelig i 1854 førstelærer i Øster Egesborg. Holdets benjamin, Carl Mortensen, fik som den eneste 1. karakter og kunne samme år tiltræde som tredjelærer på sit gamle seminarium. Kun møllersønnen Albrecht Nielsen udnyttede ikke sin lærereksamen, idet han blev møller i Skee ved Ringsted og senere viktualiehandler i Slagelse. ²³

Læreruddannelsen til debat

Fra slutningen af 1830'erne blev skolevæsenet, herunder læreruddannelsen, genstand for offentlig debat. Denne debat fandt sted i stænderforsamlingerne, i samtidens skolelitteratur og ikke mindst i de to største pædagogiske tidsskrifter, det af D.E. Rugaard redigerede *Maanedsskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere* (1839-1848) og *Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet* (1843-1857), der blev udgivet af forstander J. Jensen, Jonstrup. Specielt Jensens tidsskrift rummer, som titlen angiver, meget stof om seminariivæsenet, men han indtog oftest en konservativ holdning til skolens reform, hvorimod man finder en mere kritisk linje i Rugaards *Maanedsskrift*, som det bl.a. fremgik i debatten om teologiske kandidaters forrang til lærerstillinger.

Cand.theol. eller seminarist?

I juli 1842 offentliggjorde regeringen et forslag til en ny skoleanordning for København. Besættelse af lærerstillinger var omtalt i forslagets § 36, hvor man opregnede de kvalificerede således: a. teologiske kandidater, b. seminarister og c. studenter. Det Pædagogiske Selskab mente, at der i denne opstilling lå »en Anledning eller vel endog direkte Opfordring« til at foretrække teologen frem for seminaristen, og man indgav et andragende til stænderne. Selskabet ville ikke give seminaristerne monopol, men forebygge at de blev trængt tilbage ved besættelse af stillinger. Vel erkendte man, at den dygtigste burde have embedet, og at det kunne være gavnligt for kandidatens fremtidige virke som præst. Men »praktisk Skolelærerdygtighed« var ikke afhængig af teologisk embedseksamen, ligesom man skulle være forsigtig med at udsætte skolen for de hyppige lærerskift, som kandidatens forfremmelse til præst medførte. Desuden var skolegerningen ikke hovedformålet for kandidaten, men oftest en »et forbigaaende Brøderhverv«. Staten havde nu engang oprettet seminarier og derved givet garanti for, at de dueligste seminarister fortrinsvis egnede sig som skolelærere. Praksis fra København, hvor der i de sidste ti år kun var ansat én seminarist, burde ikke brede sig til resten af landet. Selskabet bad derfor stænderne om at være opmærksom på dette forhold, men forordningen af 1844 om skolevæsenet i København opretholdt forslagets rækkefølge.²⁴

En udløber af denne sag var D.E. Rugaard og fleres sag mod den københavnske skoledirektion i 1847. Skoledirektionen havde opslået stillinger som inspektører ved stadens fire samlede almueskoler, men i stillingsopslaget havde man kun tilladt teologiske kandidater at søge embederne. Rugaard mente, at der var tale om »et egenmægtigt Overgreb og krænket Seminaristens lovlige Ret«, og sammen med Asmund Glerup, Hans Schneekloth og ni andre seminariueuddannede lærere indsendte han en protest til direktionen. Heri hed det,

»at den seminarisk dannede Lærer har en lovhjemlet Ret til i Lighed med den teologiske Kandidat at ansættes i Skole-Embeder ved Borger- og Almueskolerne her i Landet og navnlig i Kjøbenhavn, og at vi derfor ikke kunne erkjende, at Udelukkelsen af Seminaristen fra Adgangen til de her omhandlede Embeder finder Medhold i Skole-

Lovgivningen«.

Skoledirektionen afviste klagen, hvilket blot fik klagerne til at appellere sagen til Danske Kancelli, der meddelte, at man ikke ville gribe ind i nærværende sag. Kancelliet anså dog det for »rettest«, at cand.theol.er ved fremtidige stillingsopslag ikke fik eneret, »da der ogsaa blandt Mænd, som ej have underkastet sig theologisk Attestats, kunde findes dem, der ved videnskabelig Dannelse og fleraarig Erfaring i Undervisnings-Faget kunde egne sig til at komme i særdeles Betragtning«. Den københavnske skoledirektion fik således tildelt en »næse«, men Rugaard og fæller var heller ikke tilfreds med denne afgørelse og indankede sagen til kongen, der imidlertid fulgte kancelliets afgørelse.²⁵

Teologiske kandidaters forrang for seminarister var også genstand for debat på det første almindelige lærermøde i Danmark, der blev afholdt i Randers 1. maj 1846 for 180 lærere. Indbyderne var skolelærer J. Bering i Viby J., institutbestyrer N.H. Kraiberg i Århus og skolelærer Smidt i Vitten. Lærermødet enedes om at indgive andragende til stænderne i Roskilde og Viborg, bl.a. om »en større Lærerduelighed og en overhovedet omhyggeligere Dannelse end hidtil« ved »en Reorganisation af vort Seminarievæsen«. Vel var uddannelsens indhold tilstrækkelig til bestridelse af de fleste lærerembeder og til at være »gode Christne og gavnlige Borgere«, men kravene til lærerens kundskaber var stigende, og derfor ønskede mødedeltagerne en bedre læreruddannelse. Dette skulle ske ved en udvidelse af uddannelsen fra to til tre år, flere fag skulle optages, f.eks. tysk, naturhistorie og geometri, og at ansøgere skulle have gennemgået »et forberedende Cursus i en Præparandeanstalt, førend de optages paa Seminariet«. Endvidere skulle seminaristerne ikke blot have teoretisk viden, men også mulighed for »at gjøre practisk Anvendelse af det Erhvervede i Skoler«. Endelig ønskede man, at seminarister blev ligestillet med teologiske kandidater ved besættelse af lærerstillingen. Denne del af andragendet var næsten enslydende med Det Pædagogiske Selskabs andragende fire år tidligere, hvilket hang sammen med, at Bering og Kraiberg var medlemmer af selskabet.²⁶

Lærermødets andragende blev behandlet af Viborg Stænder sammen med et andragende fra lærerne på Lolland-Falster (bl.a. »Reorganisation af Landets Seminarievæsen«).²⁷ Udvalgsbetænkningen fra december 1846 imødekom kun i beskedent omfang lærernes ønske.²⁸ Hvad angik læreruddannelsen, var den nedsatte komite enig med lærerne i, at skolelæreren selvfølgelig burde være udrustet med de bedste kundskaber. Der skulle dog ses på grundigheden af kundskaberne, og derfor burde fordringerne til omfanget ikke stilles for højt. Læreren kunne også gives flere kundskaber, end der var behov for i den daglige undervisning, men der skulle igen lægges vægt på, at disse kundskaber ikke blev for overfladiske. Komiteen ville imidlertid ikke indlade sig på nogen drøftelse af seminariernes indretning, men blot bemærke, at de fleste seminarister havde svært nok ved at klare sig økonomisk igennem de nuværende to års undervisning, og derfor havde man betænkelighed ved at foreslå en udvidelse til tre år. Længere nåede man ikke i Viborg, og i Roskilde

Stænder kom sagen ikke til behandling.

»Skal jeg lade min Broder blive Seminarist?«

I første årgang af sit *Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet* behandlede J. Jensen, hvad han anså som mangler ved seminarievæsenet.²⁹ »Tidens Aand« fordrede »Lys, mere Lys, en stedse mere almindelig Udbredelse af Lyset; den fordrer det udbredt til alle Klasser, og til alle Individer i Samfundet«. Derfor måtte lærerne dannes og seminarierne forbedres, og seminarierne modtog gerne »grundig og sindig Belærelse«. Jensen mente, at der var en række problemer. Et af disse var, at mange nye seminarieelever slet ikke havde fået nogen forberedende undervisning:

»de Fleste vare kun underviste i nogle Maaneder; kun Faa et Aar eller derover. Adskillige havde under Forberedelsen beskæftiget sig med andre Sysler, og kun drevet denne leilighedsviis, een eller anden enkelt Time om Dagen; kun Faa havde udelukkende kunnet anvende Tiden til forberedende Beskæftigelser«.

Jensen foreslog derfor, at man oprettede »vel ordnede Præparandanstalter«, hvor man grundigt kunne forberede eleverne til seminariet i en to års tid. Endelig skulle skolelærernes kår forbedres. Ved mere lokkende udsigter ville »Tilstrømningen til Seminarierne... rimeligviis blive større, et bedre Udvalg blive muligt, og Beredvilligheden til at anvende Bekostninger for at blive Skolelærer vorde større«. Endelig efterlyste Jensen gode lærebøger beregnet til seminaristernes »Selvbeskæftigelse og Selvdannelse i Fritimer« og en udvidelse af undervisningsfagene, f.eks. med naturvidenskabelige fag.

På Jonstrup var man meget optaget af elevernes forberedende undervisning, og i en længere artikel behandlede seminarielærer C. Christensen i 1846 dette emne. Hovedproblemet var, at forældrene ikke ville betale for sønnens forberedelse til seminariet, som ellers gjordes nødvendig. Præparandlærerens virksomhed skulle være dels opdragende og tilvænnende, dels undervisende. Hvis læreren var skolelærer, burde han inddrage præparanden i morgen- og aftenandagten i skolen og lade eleven gå flittigt i kirken; den religiøse dannelse spillede nemlig en vigtig rolle. Desuden skulle præparanden vænnes til »stadig, regelmæssig Beskæftigelse«, så der kunne opstå en arbejdsomhed, som forplantede sig over i seminarielivet og videre til gerningen som lærer. Tillige den legemlige beskæftigelse spillede en vigtig rolle, og derfor burde gymnastik samt have- og markarbejde indgå i dagens program.

Den undervisende del skulle bestå i udvikling af »Forstandskræfterne (og Sproget), og at meddele et Forraad af Kundskaber«. Til den ende opstillede Christensen et »undervisningsprogram« i religion, bibelkundskab, regning, aritmetik, geometri, sang og musik, tysk, tegning, gymnastik og svømning. Undervisning i »methodologisk Indsigt og didaktisk Færdighed« burde først finde sted på seminariet. Endelig var det vigtigt, at præparanden blev vænnet til sit kommende liv som lærer: »Til Tarvelighed, saavel i Henseende til Spise og Drikke som til Klæder og Bolig, i det Hele en Dyd af Nødvendighed for mange Præparander«, ligesom enhver gemenhed og usømmelighed i tale, enhver råhed og plumphed i manerer, smudsighed og urenlighed af enhver art

burde modarbejdes.³⁰

Et forsøg på at oprette en præparandanstalt mislykkedes dog. I december 1844 offentliggjorde skolelærer Niels Skioldager og institutbestyrer, cand.theol. J.C.T. Westerboe, begge Kongens Lyngby, deres planer om at åbne en sådan anstalt til 1. maj 1845. Undervisningen skulle give de kommende elever »en ordnet, fuldstændig og grundig Fordannelse for Seminarierne« i 1-2 år og ville bestå i de samme fag, hvori der blev eksamineret ved optagelsesprøven. Kurset ville koste 100 rbd. årligt. Imidlertid meldte der sig kun få, og anstalten blev ikke til noget.³¹

Under overskriften »Skal jeg lade min Broder blive Seminarist?« behandlede »U« 1844 seminarievæsenet over for sin broder.³² Anledningen var, at »U«s broder overvejede at blive lærer. »U« mente, at den dannelse, som seminarierne nu gav deres elever, endnu gjorde lærerne deres kald voksne og samtidig tilfredsstillende skolens krav. Man burde dog ophæve plakaten af 1824, så fagrækken kunne udvides, og det var »meget ønskeligt«, hvis man i den anledning medtog en række fag i 1818-reglementet: naturlære og -historie, verdenshistorie og tegning. Ligeledes skulle uddannelsen være »i det mindste 3 Aar, ja 4 Aar vare vist for Enkelte ei for mange til Læretid«, ligesom ingen måtte optages før 18-19 år gammel.

Undervisningsindskrænkningen af 1824 havde også professor H.N. Clausen været inde på i sit skrift *Om Bestyrelsen af Kirke og Skole i Danmark* (1844), hvor han behandlede det danske skolevæsen, som han ønskede en fælles overbestyrelse for. Selvom de første seminariers undervisning var for vidtløftig, var der grund til at kritisere indskrænkningen og plakaten af 1841:

»Underviisningsgrænsen for Seminaristerne [er] intetsteds der [: Tyskland] draget saa snæver som hos os; intetsteds har man fundet et Begreb af Verdenshistorien og Naturhistorien, Begyndelsesgrundene af Geometrie og af Naturlære at ligge udenfor den Kundskab, som fra Skolen bør udbredes i Folket«. ³³

Selvom »U« var tilfreds med seminarierne, gik han ind for nedlæggelse af et af de tre jyske seminarier. Han kunne ikke forstå, hvorfor man oprettede Jelling Seminarium; seminariet kunne mere passende være anbragt i Slesvig, »hvor Dannemænd med priisværdig Iver stræbe at faae oprettet danske Underv.-Anstalter«. Et andet problem var mængden af dimittender. »U« havde tit tænkt på, hvordan det ville gå, hvis man fortsatte med at dimittere det samme antal seminarister som hidtil, dvs. omtrent 100: »Hvad skal Enden blive? Jeg frygter den bliver denne: Seminaristerne ville komme til at 'gaae omkring og tigge for Døre': tilbetle sig Konditioner, eller, som nu Een og Anden stiler paa, drage til Amerika eller andetsteds hen«. Man havde ikke længere de gamle degneembeder, som man kunne »partere og udstykke«, ligesom udskiftningen af lærere ved afgang og død ikke var så stor. Endelig var der kommet større konkurrence om huslærerstillinger i takt med det stigende antal studenter og kandidater. Derfor ville han ikke råde bondesønner til at påbegynde læreruddannelsen, »thi havde de blot Noget imellem Hænderne ... have de i Almindelighed en lettere

og behageligere Levevei og Ernærrelse end Skolelæreren ... Bondesøn, bliv ved Din Læst, det tjener Dig bedst!«.

Hvor »U« frarådede unge mennesker at blive lærere, ville J. Jensen naturligvis gerne have flere elever på seminarierne, men ifølge Jensen kneb det pga. »en utilstrækkelig Tilstrømning til Seminarierne«, og i 1847-1848 undersøgte han i sit tidsskrift årsagerne hertil.³⁴ For det første var lærerlønnen utilstrækkelig, hvilket medførte, at lærerhvervet var blevet – med moderne ord – et lavstatusjob. Derfor skulle lærerembedet gøres mere indbringende, så det fik »en saadan Anseelse, som den store Mængde kan bemærke og føle sig tiltrukket af, og som kan udøve en opvækkende og tiltrækkende Indflydelse i vide Kredse«, når en ung person skulle vælge »en Stand«. Den ringe aflønning var også hæmmende for tilgangen til seminarierne.

Mest plads anvendte Jensen dog på kaldsretten. For ham at se var der for megen tilfældighed indblandet, når et lærerembed skulle besættes. Selvom den kaldsberettigede skulle vælge en cand.theol. eller seminarist, »Saaledes kunne Idioter, Mænd uden Sagkundskab og Interesse for Skolevæsenet, ja Mænd, som den offentlige Mening stiller lavt, have lige Berettigelse med høilærde Mænd og Korporationer, med sagkyndige, nidkjære og almeenagtede Mænd og Skolevenner«. Manglen på offentlighed ved udnævnelserne var også skadelig. Den kaldsberettigede kunne vælge ud fra personligt kendskab og sympati, og der var ikke vished for, at den værdigste af ansøgerne fik embedet. Derfor burde alle udnævnelser overdrages til det offentlige, og kaldsretten burde ligge hos de visiterende myndigheder, nemlig biskoppen og provsten. Desuden burde alle ledige embeder offentliggøres i aviserne.

Ligesom Det Pædagogiske Selskab og lærermødet berørte Jensen seminaristernes frygt for, at teologiske kandidater skulle »vistnok ikke fortrænge Seminaristerne fra Skolekaldene overhovedet, men dog komme i Besiddelse af stedse flere, og det netop af de bedste Skolekald i de forskjellige Provindser og Distrikter, og derved formørke Udsigterne for de seminaristisk dannede Lærere«, en tendens der havde vist sig i de senere år. Der burde derfor fastsættes regler for kandidaternes ansættelse inden for almueskolevæsenet. Seminaristerne var bedre egnede til almueskolen, idet de var vant til og øvede i

»det jævne, barnlig-simple Sprog, som Skolen fordrer; ja at deres hele Dannelse, Tankegang, Sædvaner netop have en Popularitet, en Jævnhed og Simpelhed, som gjør, at de finde sig strax hjemme i Skolen og i deres Embedskreds overhovedet, og ikke stødes over Skikke og Manerer og Ytringer, der let forekomme høidannede Folk frastødende og plumpe«.

Nedlæg seminarierne – ?

Med grundloven af 1849 blev der skabt mulighed for en fri, offentlig debat, og der kom der for alvor gang i debatten om skolevæsenet. 1850'ernes skoledebat blev ikke mindre omfattende end 1840'ernes, hvortil også de øgede forventninger om en skolereform bidrog. Dette affødte også to nye skoletidsskrifter ved siden af Jensens tidsskrift, der udkom indtil 1857. *Maanedsskrift* skiftede i 1849 redaktør og titel: F.

Frølund afløste Rugaard, og tidsskriftet ændrede navn til *Den Nordiske Folkeskole* (1849-1855). Året efter begyndte Hans Schneckloth og F.A. Milo at udgive *Skolens Reform* (1850-1856), hvortil var knyttet tidligere latinskolelærer C.F. Christens.

En af de forhold, der blev genstand for debat i disse tidsskrifter, var seminarierne og deres eventuelle nedlæggelse. En fortaler var lærer J. Magnussen, der i første årgang af *Skolens Reform* foreslog, at seminarierne blev nedlagt. Han kunne ikke forstå,

»hvorfor just de Mænd, som skulle virke i Skolens Tjeneste, skulle underkastes en særegen Dannelsesmaade fremfor Statens andre Embedsmænd ... Hvorfor skal man konstruere en egen Art af Mennesker til Lærerfaget, naar de øvrige Embedsfag fordre en Mand, ikke alene ensidig dannet i den Retning, han skal virke, men en, hvis Evner stadigen ere udviklede i en højere Retning«.

Han ville give læreren den samme forberedelse som teologen og juristen ved dels at fordre bestået adgangsprøve til Universitetet, dels et pædagogisk kursus på Universitetet. Det skulle stå den kommende lærer frit, hvor han ville uddanne sig, han skulle blot have vidnesbyrd på at have erhvervet »den almindelige humanistiske Dannelse«.³⁵

To bud på en ny læreruddannelse

Andre indtog en mere moderat holdning til seminarierne, men ville dog have gennemført en ny læreruddannelse. I to store artikler behandlede J. Jensen og C.F. Christens 1849-1851 problemstillingen seminarium-læreruddannelse-dannelse. For Jensen var det vigtigt med seminaristernes forberedelse til seminariet, som skulle være beregnet »efter Seminariets Tarv« (jf. ovenfor).³⁶ Denne forberedende undervisning indgik som led i hans forslag til en læreruddannelse: 1) 1-2 år hos en flink, samvittighedsfuld lærer, 2) et par år på en præparandanstalt og 3) to år på seminariet.

Jensen miskendte ikke den almene dannelse, men man burde »saa lidt som muligt ... befatte sig med Luxusvarer, og at man da bør foretrække det Særegne og Nødvendige for det Almindelige og Tilfældige«. Jensen gav udtryk for, at seminariets fag måtte indrettes efter »Almueskolens Fornødenhed«, dvs. hvad der var behov for i de mange landsbyskoler. Det vigtigste fag var religionsundervisningen, som »Den kristelige Almueskole« ikke kunne undvære. Dernæst kom undervisning i modersmålet, historie og geografi med et kort overblik over verdenshistorien. Historie og geografi skulle også rumme »en statistisk Udsigt over Fædrelandets nuværende Forfatning og dets Borgeres Stilling, Rettigheder og Pligter som saadanne«, dvs. en form for samfunds-fag. Regning var til stor nytte både for bonden og håndværkeren i deres dagligdag. Naturkundskabens betydning for den populær-religiøse undervisning var velkendt, »og hvor kunde det være andet, da David og Profeterne, Kristus som Paulus have henviist dertil?«! Af øvrige fag burde der være sang og musik, gymnastik og svømning samt tegneundervisning. Af fremmedsprog ville Jensen have tysk, eftersom en stor del af kongens undersåtter var tyskere, men specielt fordi kendskab til

tysk var nødvendig, hvis man ville følge med i den nyeste pædagogiske litteratur.

Jensen berørte også forstanderposten. Han ville nemlig for de fire øvrige seminariers vedkommende adskille hvervet som forstander fra det tilknyttede præsteembede. Der var ingen tvivl om, at den bestående forbindelse var økonomisk fordelagtig, men man skulle hellere se på det didaktiske moment – se mere på seminaristernes end Seminariefondets tarv. Jensen slog på, at begge embeder krævede indehaverens fulde opmærksomhed:

»Pædagogikens Studium og den tilsvarende praktiske Uddannelse for dette Forhold er vanskeligere, end Mange troe; Een kan gjerne have gennemgaaet sin theologiske Skole og have aflagt de tilhørende praktiske Prøver med Held, og dog være saare langt fra at besidde den særegne Dannelse og Takt og Livserfaring, som en dygtig Seminariiforstander bør have tilegnet sig«.

Jensen mente, at det byrdefulde dobbeltembede fik forstanderne til at søge væk efter nogle år, hvilket ikke var så heldig, idet man så fik en ny forstander, der ikke nødvendigvis havde den fornødne erfaring. Hyppige forstanderskift var der dog ikke tale om i samtiden, og på de fleste seminarier sad forstanderen i 10-15 år.

Desuden ville Jensen flytte seminarierne til større købstæder. Hvis man valgte en by af ordinær størrelse, ville seminaristernes eventuelle udskejelser ej let kunne skjules, og kontrol med eleverne ville ikke blive vanskelig. Endelig ville de allerfleste seminaristers »Uformuenhed ... udelukke dem fra Deeltagelse deri«. I købstaden ville det være nemmere at få lærerpersonale til fag, hvor man nu savnede undervisere, idet den lærde skole ville kunne levere lærerkræfter. Ligeledes ville der både være en friskole og en borgerskole, der kunne tjene som eksempler på almue- og købstadsskolen, og hvor seminaristerne kunne få undervisningserfaring. I Jylland og på Fyn skulle seminarierne placeres i stiftsbyerne. På Sjælland ville Jensen anbringe seminariet i Roskilde, idet kost og logi ville blive for dyrt i hovedstaden, hvor også fristelserne var for store. Byens smukke beliggenhed og historie var vigtig for seminaristen, der skulle åbne sit sind for naturen, som skulle erstatte den store bys glæder og nydelser. Det historiske vingesus var vigtig, for seminaristen skulle bidrage til »at opdrage den unge Slægt til Fædrelandskjærlighed, hvormed Fædrelandets Fortid og Fortidsminder staae i nøie, naturlig Forbindelse«. Den største hindring for denne plan var de økonomiske konsekvenser, men Jensen mente, at en del af udgifterne kunne blive dækket ved salget af den fraflyttende ejendom.

Endelig berørte Jensen spørgsmålet, om det var nødvendigt at have gået på seminariet, inden man underkastede sig lærereksamen, eller man blot kunne indstille sig som privatist. Som følge af den lave tilgang til seminarierne ville Jensen ikke gøre adgangen til seminariet sværere, men der var visse betænkeligheder ved privatister. Hans erfaring sagde ham, at privatister stod tilbage for seminariets elever, især hvad angik de fag, som lå uden for det lovbestemte pensum. Det største problem var dog, at man intet kendte til privatisternes tidligere levned, om de i det hele taget egnede sig til lærere, både hvad evner og sædelige forhold angik. Derfor burde man være varsom, når det gjaldt privatister.

Hvor Jensen ville indskrænke dannelsen til det nødvendige, lagde C.F. Christens megen vægt på at give læreren en almen dannelse.³⁷ Hovedsagen for læreren var »at vække aandeligt Liv hos Børnene ... at udvikle deres Forstand og at forædle deres Hjerte«, og derfor ville man ikke se med gunstige øjne på den hidtidige lærerdannelse, man ville tværtimod frygte for, at den led af »en høi Grad af Eensidighed, som let kan fremkalde aandelig Indskrænkethed, forenet med en vis overdreven Selvtillid, og at den vil føre til en temmelig mekanisk Fremgangsmaade ved Underviisningen, der mere seer paa den udvortes Færdighed end paa den indre Udvikling, som virkelig er opnaaet«. Dette skete, fordi man knyttede hele læreruddannelsen til det praktiske nødvendige og holdt sig til det umiddelbare undervisningsstof. Mange seminarier var gået udover plakaten af 1824 ved at optage nye fag, men dette var ikke nok til at råde bod på »de Onder«, uddannelsen led under. Fagene var frivillige, der anvendtes kun 1-2 timer om ugen til hver af dem, og de fik ingen betydning på afgangseksamen, så der var tale om »en overflødig Prydelse«. Der var ikke behov for en udvortes reform, men en reform, der trængte ind i »Seminariets hele Aand og Retning«.

Christens understregede vigtigheden af almen dannelse for lærergerningen, og at man ville få et bedre resultat, hvis man ved lærerens dannelse lagde vægt på »det almindelige Element, betragtede den opnaaede almindelige aandelige Udvikling som Hovedsagen og indskrænkede den specielle Fagdannelse til det Allernødvendigste«. Skolen skulle på sin vis være en »Borgerdydskole«, som understøttede og sikrede den politiske udvikling ved at udbrede »Kundskab og Oplysning blandt de Klasser af Samfundet, som nu ere kaldede til virksom og selvstændig Indflydelse paa Ordningen af de vigtigste Anliggender«. Derfor var det vigtig, at læreren besad dannelse og indsigt.

En ny læreruddannelse skulle indeholde tre elementer: 1) en treårig almen dannelse fra det 14. til det 17. år, 2) 1-2 års undervisningserfaring hos en lærer og 3) et teoretisk kursus. Christens ville fordele uddannelsen på to adskilte kurser, et almindeligt og et specielt for den særlige fagdannelse. Det første skulle følge efter den almindelige skoledannelse, dvs. ved 14 års alderen. Den treårige almene dannelse skulle foregå i en realskole, idet den grad af dannelse, som var målet for realskolens virke, svarede omtrent til den, man burde kræve af læreren. Dog burde realskolens sprogundervisning indskrænkes, både for elever og kommende lærerstuderende, til tysk samt fransk eller engelsk. Samtidig skulle der sørges for, at det lavere skolevæsen stod i bedre forbindelse med realskolen, således at man kunne gå fra en bedre almueskole til realskolens ældre afdeling. Man kunne endvidere beholde seminarierne, men omdanne dem til en slags realskoler, dvs. som et treårigt kursus for »den videre almindelige Dannelse« efter almueskolen.

Den specielle pædagogiske dannelse var »Bekjendtskab med de forskjellige Fremgangsmaader ved Underviisning, Indsigt i deres Væsen og Kundskab til den Erfaring, man har gjort om dem«. Den sikreste vej til denne kundskab var et par års praktik hos en erfaren skolelærer og et kort teoretisk kursus på en pædagogisk læreanstalt. På denne læreanstalt skulle de studerende have undervisning i den menneskelige natur, især sjælelære, almindelig opdragelseslære og undervisningslære. Et sådant kursus behøvede kun at vare ½-1 år. Enten kunne man vælge at have flere sådanne

anstalter eller kun en. I det første tilfælde kunne man omdanne nogle af seminari-erne, så disse udover kursus i almindelig dannelse også gav kursus i pædagogik.

Christens afsluttede sin artikel med følgende bemærkning: »Thi det ere vi jo vel alle enige om, at en dygtig Lærerstand er en af de vigtigste Betingelser for et godt Skolevæsen«, et udsagn, som lærermødet i København uden tvivl også har kunnet tilslutte sig.

Forbindelsen mellem kirke og seminarium

Et af punkterne på det almindelige lærermøde i København 4.-9. august 1851 var »Lærernes Dannelse«, ³⁸ hvor Christens, lærer J.L. Bollerup i Rindum og seminarieforstander F. Nielsen fra Lyngby stillede forslag. Christens' forslag byggede hans artikel i *Skolens Reform*, hvortil han kunne henvise under diskussionen. Nielsen foreslog, at seminarierne for det første skulle indrettes således, at de både kunne være dannelsesanstalter for skolelærere og »almindelige Anstalter for den højere folkelige Dannelse paa Landet i en større Kreds«. Dertil kom, at seminarierne skulle have tre klasser. I de to første blev der meddelt almindelig dannelse for alle, og de blev afsluttet med eksamen, hvorefter de, der ønskede at være lærere, kunne rykke op i »den højere, pædagogiske Klasse«. For det tredje ønskede han, at seminarierne fik tilført lærerkræfter og læremidler, så de var i stand til at give en fyldigere almen og pædagogisk dannelse. Bollerups forslag rummede to hovedpunkter. Dels ønskede han en adskillelse af dobbeltembedet som præst og forstander, dels ville han have seminarierne – efterhånden som tid og forholdene tillod det – placeret i købstæderne.

Lærermødets resolution om læreruddannelsen kom til at indeholde fem punkter. De første tre stammede fra Nielsens forslag: 1) seminarierne skulle være dannelses- og uddannelsesinstitutioner, 2) de skulle have tre klasser og 3) de burde have flere lærere og midler. De sidste to var fra Bollerups forslag: 4) adskillelse af dobbeltembedet og 5) seminariernes placering i købstæderne.

Det sidste punkt fik pastor F.B. Trojel i Kornum til at fare i blækhuset med indvendinger mod Bollerups forslag. ³⁹ Trojel mente, at begejstringen for opholdet i den store by måtte have lukket deltagernes øjne for de mindre heldige forhold og i det hele for købstadslivets mangler. Salget og flytningen af seminarierne ville blive en bekostelig affære. Også for de lærerstuderende ville der blive tale om en ekstraudgift. For det meste var det skolelærere, mindre velhavende gårdmænd og større husmænd, der sendte sønner på seminariet, og disse forældre kunne holde udgiften til sønnernes seminarieophold nede ved at sende dem »Levnetsmidler og Klæder, som de ved deres Landbrug have behandlet«. I en by ville kost og logi blive dobbelt så dyrt eller i det mindste en tredjedel dyrere. Resultatet ville blive, at det hovedsageligt blev borgerskabets sønner, der kom på seminariet, hvilket ville være uheldigt, for ni ud af ti lærere blev ansat i skoler på landet og skulle der ernære sig ved landbrug.

Der ville opstå et »unaturligt Forhold, og den Kjendskab til Bonden og hans Sædvaner, til hans Sprog og Børnenes Anvendelse hjemme, som nu gjør vore Skolelærere fortrinlig skikket til at træffe den rette Behandlings-Maade og den rette Indgang hos Barnet, vilde falde bort«. For den lærerstuderende var der også moralske farer for-

bundet ved Bollerups forslag: de studerende havde nemlig den alder, »hvor Fristelserne have størst Tilløkkelse«, og hvor besøg på »et Billard- eller Værtshus« var mere lokkende end seminarieundervisningen. Når seminaristen som nu var indlogeret på landet som medlem af en bondefamilie, vedligeholdte han interessen og kundskaben til landbruget, kunne uden fristende forstyrrelser koncentrere sig om studiet og »adsprede sig ved Dyrkning af et Stykke af Haven, som ofte tilstaas ham«. Dette kunne byen ikke tilbyde, og seminaristen ville være henvist til »Værtshusholdernes Gjæstfrihed«.

Punkt 4, adskillelsen af embedet som præst og forstander, blev få år senere genstand for en større debat mellem F. Nielsen, forstander og præst i Ranum, og M.T. Becker, lærer på Jonstrup. På lærermødet 1851 havde Christens og Becher gjort sig til talsmænd for at flytte tilsynet med skolen over i kommunalt regi, så det gejstlige tilsyn bortfaldt. Der skulle kun være tilsyn med religionsundervisningen, hvis skolen vedblev at være konfessionel. I modsætning til disse to stod bl.a. F. Nielsen, som ville bevare båndet mellem kirke og skole. Derfor skulle det lokale tilsyn bestå af præsten, læreren samt repræsentanter for kommunen og familiefædrene, og dette tilsyn skulle stadig omfatte alle skolens fag.⁴⁰ I 1855 diskuterede Becher og Nielsen igen den tætte forbindelse mellem folkekirken og skolevæsenet, som den kom til udtryk ved, at fire af fem seminarieforstandere var præster. I 1849-1850 havde J. Jensen, forstander på Jonstrup, plæderet for en adskillelse af dobbeltembedet som præst og forstander, og i 1855 gentog Becher sin forstanders ønske.

Der havde for nyligt været vakance i embedet som sognepræst og forstander i Jelling, og Becher havde håbet, at embederne var blevet adskilt, men hans ønske blev ikke opfyldt. Becher mente, at præstekaldets indtægter skulle lønne menighedens præst som sjælesørger, mens udgifter til lærerseminarier skulle betales af staten, som havde oprettet dem. Menigheden havde krav på, at præsten anvendte hele hans tid på dem, og hverken præste- eller forstanderembedet »kunne besørgeres saadan lejlighedsvis ved Siden af et andet betydningsfuldt Arbejde«. Dette gjorde sig også gældende på det pædagogiske område: »Den egentlige Lærervirksomhed kan ikke vinde noget ved, at Forstanderen tillige er Præst; den alvorlige og nidkjære Lærer kan meget godt ved Ord og Eksempel befæste sine Lærlingers christelige Tro og Styrke deres sædelige Kraft, fordi han ikke desforuden er deres Præst og Sjælesørger«.⁴¹

I sit svar til Becher var præstens rolle som sjælesørger stadig det centrale for Nielsen. En præst kunne bedre tage vare på seminaristernes åndelige og verdslige liv, deriblandt også forebygge »mulige Udskeielser«, men Becher kunne ikke forstå, hvorfor seminarieforstanderen skulle være præst? Kunne en verdslig forstander ikke nære en levende overbevisning om vigtigheden og nødvendigheden af »en inderlig Samvirken mellem Kirke og Skole« og udvikle denne overbevisning for seminarieeleverne. »Betryggelsen kan ikke søges i Embedet ... men maa findes hos Personligheden«. Lige såvel som en præst kunne en verdslig give en frugtbar og levende religionsundervisning. Nielsen havde som nævnt fremhævet præstens rolle som sjælesørger for

de studerende, og at han bedre ville kunne forebygge »mulige Udskeielser« end den, der blot var bestyrer og lærer. Becher hævdede, at det kunne en verdslig lærer varetage på samme betryggende måde. Det var personligheden, det kom an på. Endvidere gentog Becher indvending, at der blev gjort uret mod de menigheder, hvis præst både skulle være sjælesørger og forstander: »Menigheden lønner selv sin Præst uden noget Tilskud fra Statskassen, og den maa efter min Anskuelse være berettiget til at fordre, at han ubetinget og ganske opofrer sig for den«. ⁴²

Nielsen koncentrerede sig i sit svar om præstens dobbeltembede. Hvis præsten kun måtte være præst, så han kunne hellige sig al sin tid på embedet, kunne han heller ikke være »Provst, ei Agerbruger, ei Familiefader, ei Statsborger, ei Videnskabsmand«. Og Nielsen kunne henvise til Paulus, der både havde været apostel og teltmager! At være præst lettede opfyldelsen af hvervet som »Religionslærer og Vogter over de ham betroede unge Menneskers Sæde«. ⁴³

I årene 1855-1857 ophørte de tre store skoletidsskrifter, og debatten om læreruddannelsen svandt ind. Det betød dog ikke, at al diskussion om seminarievæsenets fremtid forsvandt, idet debatten fortsatte på Rigsdagen.

Frem mod seminarieloven af 1857

Hovedtemaerne var i Rigsdagens store skoledebatter var andre trossamfunds børn skolegang og religionsundervisning, de grundtvigske skoletanker om skolefrihed, lærernes økonomiske forhold og udnævnelse, skoletilsynet samt endelig læreruddannelsen. ⁴⁴ Seminarieområdet var ikke i fokus i første halvdel af 1850'erne, men emnet blev berørt under de mange debatter om skolevæsenet. I oktober 1853 fremsatte *I.N. Meier*, der var lærer på Skårup, et lovforslag om eksamensfagene på seminarierne. ⁴⁵ Det drejede sig om: religions- og bibelkundskab; dansk stil; dansk grammatik og læsning; metodelære og indbyrdes undervisning; katekisation; tavleregning; hovedregning; aritmetik; geometri; naturkundskab; geografi og historie; kalligrafi og tegning; gymnastik; tysk. Ved Folketingets førstebehandling fremhævede Meier, at selvom undervisningsplakaten af 1824 havde indskrænket pensum, havde flere seminarier valgt at beholde de ophævede fag, og det var »saaledes deres og navnlig Seminarielærernes Udholdenhed og Nidkjærhed man har at takke for, at den Dannelse, som Skolelærerne siden den Tid have faaet, har kunnet betragtes som nogenlunde tilfredsstillende«. Selvom mange af forslagens fag allerede var en del af undervisningen på flere steder, ønskede Meier, at der blev givet bestemmelser om et fælles pensum for alle seminarierne.

Kultusminister *A.S. Ørsted* mente ikke, at det var en sag for Rigsdagen, eftersom det drejede sig om forhold, der skulle fastlægges ad administrativ vej. Ørsted sagde, at man i længere tid havde overvejet at indføre flere undervisningsfag, men seminaristernes tal havde været dalende, og at der var besvær med at få de ledige lærerstillinge besat med seminarister. Derfor havde man opgivet planerne. Også *A.F. Tscherning*, *Fred. Frølund* og tidligere kultusminister *D.G. Monrad* mente, at

forslagets indhold burde fastlægges ad administrativ vej. Forslaget kom derfor ikke til 2. behandling.⁴⁶

Seminarieloven af 1857

I januar 1855 søgte kultusminister C.C. Hall Folketingets finansudvalg om penge til ansættelse af en departementschef samt overdirektør for borger- og almueskolevæsenet. Ministeriet ønskede at have til sin rådighed en person, der var »i Stand til ved personlig Iagttagelse og local Undersøgelse at skaffe sig nøiagtigt Kjendskab saavel til de enkelte Seminarier som til Borger- og Almueskolevæsenet i det Hele«. Der udsandt sig i Folketinget en udførlig debat om posten, som alle vidste var beregnet for D.G. Monrad. Ved kgl. resolution af 31. marts 1855 oprettedes pr. 1. april 1855 et 3. departement i Kultusministeriet, hvortil henlagdes alle sager vedrørende borger- og almueskolevæsenet samt seminarierne. Som departementschef samt overdirektør for borger- og almueskolevæsenet udnævntes D.G. Monrad. Instruksen pålagde ham bl.a. at udarbejde forslag til reformer i borger- og almueskolevæsenet. Desuden skulle han besøge seminarierne en gang om året for »at erhverve sig en paa umiddelbar Erfaring grundet Kjendskab til deres Tilstand«. På seminarierne kunne han overvære undervisningen, forlange eksamination foretaget, selv udspørge eleverne samt give forstander og lærere »de Bemærkninger, som han maatte have at gjøre«. Med ministeriets tilladelse kunne han også medtage fagfolk, der kunne vurdere undervisningen i de enkelte fag.⁴⁷

I løbet af sommeren 1855 udarbejdede Monrad to lovforslag, dels et forslag om nogle forandrede bestemmelser for borger- og almueskolevæsenet i købstæderne og på landet, dels et forslag til lønningslov for seminarierne. Seminarieforslaget er muligvis blevet diskuteret med seminarieforstanderne på et møde den 16. august 1855, hvis formål var at drøfte, »hvilke Foranstaltninger der kunne fremme unge Mænds Dannelse til Lærere ved Almue- og Borgerskolerne«. ⁴⁸

Den 3. september 1855 sendtes lovforslaget til høring hos landets fem seminarier. Hos seminariedirektionerne og forstanderne var der tilfredshed med forslaget. Det indeholdt bl.a. en bestemmelse om, at seminarierne var berettigede til at udvide lærerstaben med en lærer på hvert seminarium. Forstander J. Jensen på Jonstrup kunne dog ikke forstå tilførslen af lærerkræfter til de øvrige seminarier, som hver havde fire lærere, hvorimod der kun var tre på Jonstrup, idet fjerdelæreren anvendte hovedparten af sin tid på seminariets skole. Hertil kom, at elevtallet ved de jyske seminarier var forholdsvis mindre end Jonstrups. Jensen foreslog derfor, at man ophævede Jonstrup Seminarieskole, så fjerdelæreren kunne tilføres seminarieundervisning på fuld tid. Hvis seminarieskolen fortsat skulle bestå, var der behov for en femtelærer.

Jensen ville ligeledes ændre reglerne for tildeling af stipendier til trængende elever. Ministeriet havde foreslået, at størrelsen af stipendier skulle sættes op fra 2.060 rdl. til 5.000 rdl. som støtte til de jyske og fynske seminarister, der fik udvidet deres uddannelse fra to til tre år. Ved uddeling skulle der tages »særdeles Hensyn« til elevtallet. Jensen mente derimod, at uddelingen skulle ske for en treårig periode (eftersom uddannelsen skulle være treårig) og med den ene halvdel til Skårup og

Jonstrup, den anden halvdel til de tre jyske seminarier. På den måde ville også Jonstrups seminarister blive tilgodeset. På Skårup havde man også forslag til en ændret fordeling af stipendier. Direktionen mente, at stipendierne burde gives til de seminarier, der havde færrest elever, så at man kunne tiltrække flere. På Fyn var der »En særdeles stor Trang paa Seminarister«, og eftersom de fleste fynske lærerembeder blev besat med seminarister fra Skårup, var det af vigtighed at få flere elever. Understøttelsen burde fordeles »meget mere efter Antallet af de Embeder, paa hvis Forsyning ethvert Seminarium er beregnet«. Derfor skulle kongeriget opdeles i fem dele, nemlig: 1) Aalborg og Viborg Stifter, 2) Århus Stift, 3) Ribe Stift, 4) Fyns Stift med Als, Ærø og en fjerdedel af Lolland-Falster og 5) Sjællands Stift og den resterende del af Lolland-Falster, og stipendierne fordeles med 1/5 til hver enhed.⁴⁹

Den 12. december 1855 kunne Hall forelægge Folketinget forslag til lønningslov for seminarierne og understøttelse til seminarister.⁵⁰ Samtidig fremsattes forslag til lov om ændringer i borger- og almueskolevæsenet. Regeringen ville forbedre lønnen for seminariernes lærerpersonale for at tiltrække og beholde »dygtige Kræfter for Dannelsen af tilkommende Lærere ved Borger- og Almueskolerne«. Forstanderen på Jonstrup skulle lønnes som rektorer ved de lærde skoler, mens de øvrige fire forstandere skulle have et tillæg af 400 rdl. til deres løn som sognepræster. De øvrige læreres løn skulle svare til adjunkter ved de lærde skoler. For at beholde dygtige lærere eller skaffe lærere i visse fag kunne en af lærerne ved hvert seminarium tillægges titel af overlærer. Endvidere skulle undervisningen udvides til tre år på alle seminarierne, hvorved »de unge Mennesker dog [ville] kunne opnaae nogen Modenhed«. På det tidspunkt var det kun på Jonstrup, at læreruddannelsen var treårig. Som hjælp til jyske og fynske seminarister, der nu fik deres uddannelse udvidet, foreslog regeringen stipendierne forøget, jf. ovenfor.

I Folketinget mødte forslaget hård kritik.⁵¹ Den første taler var *N.F.S. Grundtvig*, der vendte sig imod det faktiske monopol på læreruddannelse, som seminarierne havde, ligesom han rettede et angreb på seminaristerne, der »ikke alene ere meget daarlige i deres Slags, men ere af et meget daarligt Slags«. På Jonstrup tyggede man endnu – hævdede Grundtvig – på levninger fra 1790'erne! Grundtvig nævnte sine planer med en folkelig dansk højskole i Sorø⁵² og pointerede, at det var langt mere betydningsfuldt at få gang i folkeoplysningen. Det var intet mindre end »en Livs- og Døds-sag for Folket«. Ved hjælp af folkeoplysningen ville man kunne få fat i personer, »som ikke alene ønskede at deeltage i denne Oplysning, men som følte Lyst og Kræfter til at arbeide paa den og at meddele den, saa den folkelige Højskole vilde af sig selv blevet den bedste Planteskole, som vi kunde ønske, for Landsbyskolelærere«. Til Grundtvigs Sorø-planer havde *kultusministeren* denne kommentar:

»at jeg personlig har en Frygt for, at det vilde være gaaet med den paatænkte Læreranstalt, som det saa ofte gaaer i de menneskelige Forhold, at et Barn strax ved dets Fødsel bliver modtaget med meget store Forhaabninger, medens man dog, saafremt man kjendte dets senere Skæbne, vilde ansee det som et Held, at det dør

kort efter Fødselen; saaledes ogsaa med den paatænkte Høiskole i Sorø«.

Den nationalliberale *C. Møller* lod også falde en bemærkning om, at eleverne på en sådan højskole ville blive meget flinke til at fortælle historie, men dårlige til at katekisere, som var det vigtigste.

Fra Bondevennernes side lød der også kritik. Den læreruddannede *D.E. Rugaard* sagde, at seminarierne måske havde været tidssvarende i 1791 og 1792, men det var de ikke længere. Han ville ikke bryde staven over seminarierne, men ville dog »dristigt« påstå, at »det Grundlag af Kundskab, der erholdes ved disse Dannelsesanstalter, er saa overmaade lille, at det svinder bort efter faa Aars Forløb hos ikke faa Lærere«. Derfor så man hos mange skolelærere, at de

»rustificeres faa Aar, efterat de have forladt disse Dannelsesanstalter, fordi de ikke der have erholdt nogen sand Aandsmodenhed. Bort med Seminarierne! Det er altsaa en Fordring, jeg vilde gjøre til Regjeringen; - søg at skaffe os Lærere paa en anden Maade, lad Enhver dannes til Lærer paa den Maade, han vil; antag ham, naar, han blot er duelig; spørg ikke, om han har været paa et Seminarium, eller er dannet af en eller anden dygtig Mand, eller har modtaget sin Dannelse ved Kjøbenhavns Universitet«.⁵³

Frederik Frølund, ligeledes læreruddannet, mente ikke, at seminarierne var i stand til at uddanne gode lærere. Derfor burde læreruddannelsen henlægges til de større købstæder, fordi bestyreren af »en saadan Skolelærer-Dannelsesanstalt« skulle være en mand, der var inde i det praktiske, så han ikke fortabte sig i børnene og stillede »Metoder op, som man siden maatte gjøre sig Umage for at glemme, naar man kom i Skolen, og det er jo bekjendt nok, at dette maa Seminaristen gjøre«. Frølund foreslog oprettelse af eksamenskommissioner, så der derved kunne blive konkurrence på seminarieområdet. Tillige den nationalliberale *Adolph Steen* kritiserede seminaristerne stærkt. Hans erfaring var, at når en skolelærer åbnede munden, »saa taler han om sig selv og om sine Standsfæller, hvilket naturligviis ikke kan Andet end virke fordærligt paa den hele Forhandling, og er saameget mere skadeligt, som Yttringerne bære Præg af en høi Grad af Uklarhed, idetmindste hos den største Deel af dem«.

Efter 1. behandlingen nedsattes der et udvalg, som i deres betænkning gav udtryk for, at forslaget ikke var nok til en forbedring af læreruddannelsen.⁵⁴ Udvalget foreslog, at seminarierne blev udvidet til »almindelige Dannelsesanstalter for unge Mennesker«. Derved ville de stifte mere nytte. Udvalget fjernede desuden bestemmelsen om, at uddannelsen skulle være treårig, men indsatte til gengæld en bestemmelse om en årlig skolelærereksamen i København. Imidlertid kom forslaget ikke videre i rigsdagssamlingen 1855/56.

Regeringen fremlagde et næsten identisk forslag i samlingen 1856/57.⁵⁵ Man havde dog kommet oppositionen i møde ved at lade bestemmelsen om treårige kurser udgå og ved at indsætte en ny paragraf om en årlig skolelærereksamen i København. Også

bestemmelsen om stipendier til trængende elever var udeladt, fordi sådanne stipendier kunne bevilges via finansloven. Ved førstebehandlingen i Folketinget blev forslaget hilst velkommen, fordi regeringen havde imødekommet oppositionens ønsker.⁵⁶ Det nedsatte udvalg, hvoriblandt man fandt Monrad, anbefalede en ændring af § 3, så landets seminarier fra undervisningsåret 1858 skulle have tre etårige klasser. De to nederste skulle »fornemmelig være beregnede paa at bibringe Eleverne saadanne Kundskaber og Færdigheder, som kunne fremme deres almindelige Udvikling og Dannelse«, og hvor undervisningen i øverste klasse skulle målrettes læreruddannelsen. Ligeledes ændrede udvalget § 4 om eksamenskommissionen i København således, at der årligt på »et eller flere Steder afholdes en Skolelærer-Examen, som giver dem, der bestaae den, samme Rettigheder som Afgangsexamen ved Skolelærer-Seminarierne«.⁵⁷

Ved andenbehandlingen udspandt der sig en større debat om censorerne. A.F. Tscherning fra Bondevennerne ville have »Examens Afgjørelse over i Personers Hænder, som ere fremmede for de Instituter, der egentlig have med de vedkommende Personers Dannelse at gjøre, og søge at skaffe enhver Indflydelse, som kunde hidrøre derfra, sat tilside«. Derfor skulle seminarielærere udelukkes som eksaminatorer. På Tschernings forslag vedtog Folketinget, at seminarielærere ikke kunne være eksaminatorer eller censorer ved de årlige skolelærereksamener.⁵⁸ I Landstinget kom det kun til en kort debat,⁵⁹ og den 15. februar 1857 kunne lov om seminarielærernes lønning og om en ny skolelærereksamen underskrives af Frederik 7.

Lovens vigtigste bestemmelser var udvidelsen af læreruddannelsen fra to til tre år fra begyndelsen af undervisningsåret 1858, og at der årligt på et eller flere steder skulle holdes en skolelærereksamen, der gav samme rettigheder som afgangseksamen ved et seminarium; ved denne eksamen kunne seminarielærere ikke være eksaminatorer eller censorer. Dermed var det faktiske monopol på uddannelse af lærere, som statsseminarierne havde haft, brudt. Vel havde privatister kunne indstille sig til afgangseksamen på et seminarium, men denne ret var kun blevet benyttet af få personer; på Skårup Seminarium udgjorde privatisterne kun 3 % af dimittenderne 1803-1853. Desuden skulle optages de personer, der ikke ønskede at blive lærere, men som gerne ville deltage i den undervisning, »som er beregnet paa den almindelige Dannelse«, hvis pladsen tillod det.

173

Loven blev fulgt op af to ministerielle bekendtgørelser af 20. marts 1857 og 9. maj 1857. Ved den første bekendtgørelse fastlagdes de nærmere regler for afholdelse af lærereksamenen.⁶⁰ Man skulle være 20 år, inden man kunne indgive ansøgning til Kultusministeriet. Der skulle aflægges prøve i ti fag: religionskundskab, herunder bibelhistorie; katekisation; skriftlig udarbejdelse i modersmålet; regning; indbyrdes undervisning og almindelig metodelære; dansk grammatik og boglæsning; geografi og fædrelandshistorie; skønskrivning; gymnastik; sang og musik. Den første eksamen afholdtes i København i oktober 1857, i de følgende år forskellige steder i Danmark: 1858 Aalborg, 1859 Odense, 1860 Århus.⁶¹

Den anden bekendtgørelse gav regler for undervisningen og prøverne ved

seminarierne.⁶² Enhver, der søgte optagelse på seminariet efter 1857, skulle have været lærer i mindst en skole eller deltaget i skoleundervisningen under en dygtig lærers vejledning, så han kunne medbringe vidnesbyrd om »Lyst og Anlæg til Skolefaget«. Der blev givet adgang til personer, som manglede »musicalske Anlæg«, hvis der enten var en ledig plads, eller når »hans Fortrin i andre Retninger skjønnes at opveje denne Mangel«. I løbet af tre år skulle der gives undervisning i 14 fag: religionskundskab; boglæsning med dansk sproglære og litteraturkundskab; skriftlig udarbejdelse i modersmålet; regning; skrivning; historie, »navnlig Fædrelandets«; geografi, ligeledes især Danmarks; matematik; naturhistorie og -lære; opdragelses- og undervisningslære; sang; musik; tegning; gymnastik, herunder svømning. Desuden skulle seminaristerne overvære og deltage i undervisningen i de til seminarierne tilknyttede skoler.

Den fuldstændige afgangsprøve ved seminarierne omfattede alle disse fjorten fag; dog kunne man fritages for prøven i sang og musik, hvis man manglede »Anlæg« i den henseende, og i gymnastik, hvis man havde en legemsfejl. Desuden skulle der aflægges prøve på »Duelighed til at lede Undervisningen i en Skole«. Eksaminanden skulle katekisere med børnene, fortællende meddele dem en bibelsk historie, læse med dem og undervise dem i et af de andre fag. Herfor blev givet karakter i »Praktisk Færdighed«. Selvom det kunne se ud til, at undervisning og eksamen i indbyrdes undervisning bortfaldt, var det dog ikke tilfældet. Kultusministeriet meddelte i juli 1857 forstander E. Langhoff, Lyngby, at den indbyrdes undervisning faldt ind under »undervisningslære« og var genstand for den praktiske prøve.⁶³

Bekendtgørelsen opretholdt desuden bestemmelsen fra 1841 om, at seminarister med ringere karakterer skulle tjene som biskole- eller hjælpelærer inden fast ansættelse, dog i ændret form. Reglen gjaldt nu kun seminarister med 4. karakter. De skulle virke som hjælpe-, omgangs- eller biskolelærer i to år.

Den videregående læreruddannelse

Seminariernes læreruddannelse var nærmest møntet på almueskolen, og det kunne derfor være svært at få lærere til købstadskolerne, hvor niveauet var højere. I Kultusministeriet var man dog opmærksom på problemet. I forbindelse med Meiers lovfor-slag 1853 udtalte kultusminister A.S. Ørsted, at man havde overvejet

»en dobbelt seminaristisk Examen, een, som er strengere end den sædvanlige, og som udfordredes til de Skolelærerembeder i Kjøbstæder eller i Landdistricter, hvor Skolelærernes Kaar var bedre end sædvanligt, og hvor Begjærligheden efter en større Oplysning og Underviisning var større end i de øvrige Skoler. Som sagt, denne Plan har længe været paatænkt, men Udførelsen har sine store Vanskeligheder, og ialfald udfordres der større Opoffelse fra Statens Side end hidtil«.⁶⁴

Kultusminister C.C. Hall og D.G. Monrad syslede ligeledes med planer for videreud-dannelse af lærere, og ved fremlæggelsen af forslag til lønningslov 12. december

1855 sagde Hall, at der havde været planer om, at

»Der skal indrettes et Underviisnings-Cursus i Kjøbenhavn i det Øiemed, at give de fortrinligste af dem, der have bestaaet Dimissions-Examen enten ved Seminarierne eller i Kjøbenhavn, forsaavidt en saadan sammesteds maatte blive indrettet for Privatister, en større Udvikling, navnlig for derved at tilveiebringe Lærere, der kunne fyldestgjøre Kjøbstædernes Krav«. Der var nemlig problemer med at skaffe lærere i tegning, engelsk, tysk, matematik og naturhistorie til mange købstadskoler. Men i ministeriet havde man ikke set sig i stand til for tiden »at meddele mere end disse Antydninger, og ei kunde gjøre Udkast til nogen almindelig Plan, eftersom denne væsentlig burde modificeres efter den Enkeltes Anlæg og Tilbøielighed, Kundskab og Udviklingstrin«.

Derfor havde man indskrænket sig til at søge om 2.500 rdl. for halvåret 1. oktober 1856 - 1. april 1857, hvilket blev bevilget på finansloven 1856/57; midlerne blev hentet fra Sorø Akademis bidrag til seminarievæsenet.⁶⁵ Formålet med denne bevilling var »at afhjælpe Trangen til Lærerdygtighed hos Kjøbstedlærere«, og man håbede, at kurset ville medvirke til at uddanne »nogle brugbare Lærere i Engelsk, Mathematik, Naturhistorie og Tegning« i løbet af en del år. Det samme mål kunne måske også nås ved at indrette »et eget Seminarium« med forstander og lærere, men Monrad mente, at undervisningen ville blive langt dyrere, ligesom man heller ikke – som det nu skete – ville kunne »lempe sig efter de Enkeltes Forkundskaber og Udvikling«.⁶⁶

Videreuddannelsen kom til at forme sig på tre måder. Det første felt var uddannelsen af købstadlærere, kaldet det fuldstændige kursus for fortrinlige seminarister eller det monradske kursus. Kurset havde en varighed af 2½ år, og der blev kun optaget elever hvert andet år. Undervisningen blev i videst muligt omfang henlagt til andre læreanstalter, som oftest Den Polytekniske Lærestalt, og eleverne havde meget af undervisningen tilfælles med lærestaltens studerende. Hvis det ikke var muligt at få lokaler på lærestalterne, foregik undervisningen i undervisernes hjem.

Eftersom der var ønske om få uddannet lærere i engelsk, matematik, naturfag og tegning, kom disse fag også til at udgøre kernen i undervisningen.⁶⁷ På F.F. Helstedes tegneskole fik kursisterne undervisning i frihåndstegning på (8-12 timer pr. uge), mens geometrisk tegning foregik på Den Polytekniske Lærestalt. Matematikundervisningen (3 timer) svarede i omfang til polyteknisk adgangseksamen og landinspektørekksamen. Naturlære (4-5 timer) var fælles med polyteknisk studerende, hvorimod naturhistorie måtte opgives. Kursisterne i 1856 havde fulgt forelæsninger i naturhistorie på Universitetet, men dels havde de ikke haft de nødvendige forkundskaber, »deels generedes [de] ved Brugen af fremmede Ord, der vare de andre Tilhørere velbekjendte«.⁶⁸ Man arrangerede derfor et specielt kursus i zoologi med entomologi med 5 timer ugentligt, hvoraf de tre anvendtes til entomologi. I kemi fulgte eleverne forelæsninger sammen med polyteknikerne i 4-5 timer hver uge, hvortil kom laboratorieøvelser, ligesom undervisning i botanik foregik på Polyteknisk Lærestalt (2 timer). Sammen med civilingeniørstuderende fik kursisterne undervisning

i jordbundslære (3 timer).

Udover de naturvidenskabelige fag blev der endvidere plads til fremmedsprogsundervisning. I ministeriet måtte man konstatere, at deltagernes sprogkundskaber havde været indskrænket til dansk, selvom der har været tilbudt tysk på flere seminarier, men kun som et valgfrit fag. Man havde tilbudt deltagerne et dybere kendskab til modersmålet »ved at lade dem gøre sig bekendt med Elementerne af Islandsk og til at indrette et Cursus for dem i eet fremmed Sprog«. Her havde valget stået mellem tysk og engelsk, og valget var faldet på engelsk, da det kneb med at få lærere i dette fag. Det var »langt lettere« at få tysklærere, hvilket skyldtes, at der i Slesvig og Holsten kunne hentes lærere. Endvidere påtænkte man at give deltagerne »en Snes Timers Undervisning« i svensk.⁶⁹ Engelsk og oldnordisk kom således til at være en fast bestanddel af kurset med hhv. 3 og 1 time ugentligt, mens undervisningen i svensk og tysk blev af mindre omfang.

Udover dette kursus anvendte man 1856-1863 de årlige bevillinger til at give lærere mulighed for efteruddannelse i enkelte fag, men ideen slog aldrig rigtig an. I 1856 fik således Weinholt-Friis, skrivelærer ved borgerskolen i Århus, mulighed for at tage en måneds kursus i krigsassessor Rosenkildes institut, mens musiklærer Bønneløkke fra Jelling Seminarium fik en måneds kursus i sang og musik hos syngemester Rung i København. Endelig kom P. Nielsen, tegnelærer ved latin- og borgerskolen i Horsens, på tegnekursus på Den Polytekniske Lærestanstalt og Kunstakademiet 1856-58.⁷⁰

Den tredje gren var de kortere kurser i sommerferien for lærere, der havde virket i en del år. Ideen kom fra Monrad, der på sine rejser som overskoledirektør mødte lærere, der ved selvstudium havde uddannet sig i et fag, og som ville have gavn af et kortere kursus i det pågældende fag. Det var fortrinsvis købstadslærere, der havde undervist i en del år, der blev optaget på kurset, som varede to måneder fordelt over to somre. I de første år var der kun i alt 20-25 kursister, men fra midten af 1860'erne tog kurserne opsving med 50-100 deltagere. De første deltagere var især interesserede i at udvide deres erhvervede kundskaber i sang og musik, mens enkelte andre ønskede undervisning i naturfag.⁷¹

Læreruddannelse i en stilstandsperiode

Perioden 1791-1818 havde været seminariernes etableringsfase, og den blev afsluttet med udstedelsen af seminariereglement af 1818, der gav fælles regler om optagelses- og adgangsprøver, undervisningsplan, timetal m.v. Ifølge reglementet var læreruddannelsen en treårig generalistuddannelse, som skulle uddanne en beskeden, nøjsom og praktisk lærer, der kunne virke i en af landets mange almueskoler. Reglementet rummede et ambitiøst undervisningsplan for uddannelsen, men tiden var en anden end 1790'erne, og der var økonomisk lavkonjunktur i samfundet.

Følgelig måtte læreruddannelsen tilpasse sig de ændrede vilkår, og uddannelsen blev genstand for nedskæringer og indskrænkninger. Regeringen ønskede en billig læreruddannelse, der gjorde det nemmere at blive lærer. Uddannelsen var ikke læn-

gere treårig, men afhæng af seminaristens flid og evner. Tillige bortfaldt en række fag. Landets otte seminarier mærkede også de forandrede vilkår, og Nylars, Borris, Brahetrolleborg og Vesterborg blev nedlagt. Frem til seminarieloven af 1857 var uddannelsen præget af stilstand, og fra centralt hold skete der ikke større forandringer med uddannelsen før i 1850'erne. Den udvikling, der fandt sted, skete på de enkelte seminarier, hvor forstanderne lidt efter lidt fik udvidet undervisningsfagene.

Stilstanden i læreruddannelsen har sikkert været en medvirkende årsag til den store debat, der kom til at stå om uddannelsen i 1840'erne og 1850'erne. Fra mange sider lød der røster om en reform, der kunne forbedre uddannelsen og gøre de nye seminarister bedre skikket til at varetage læregerningen. Der var dog ikke enighed om uddannelsens opbygning og indhold. Nogle ønskede at beholde seminarierne, andre at nedlægge dem, men kun få kom med detaljerede forslag som f.eks. seminarieforsøger J. Jensen på Jonstrup og tidl. latinskolelærer C.F. Christens.

D.G. Monrads ansættelse i Kultusministeriet, hvor han skulle forberede reformer af borger- og almueskolevæsenet, banede vej for en ny seminarielov. Forslaget blev mødt med hård kritik på Rigsdagen, og der kom skarpe udfald mod seminarier og seminarister. Berømt er nok Grundtvigs bemærkning om, at man på Jonstrup endnu tyggede på levninger fra 1790'erne. Seminariernes monopol på uddannelse af lærere blev mødt skarp kritik, og politikerne ønskede at gøre op med dette monopol og skabe konkurrence på området. Seminarieloven brød med dette monopol, og der blev indført eksamenskommissioner, der gav samme rettigheder som afgangseksamen ved et seminarium. Desuden blev uddannelsen udvidet fra to til tre år.

Monrads virke i Kultusministeriet satte sig også andre spor. Fra 1856 blev det således muligt for lærere at videreuddanne sig på et kursus, specielt for at skaffe kvalificerede lærerkræfter til købstædernes skolevæsen, enten på et 2½-årigt kursus, et kursus i sommerferien eller efteruddannelse i enkelte fag. Dermed var grunden til den senere Danmarks Lærerhøjskole lagt.

Artikel 6: En realskolelæreruddannelse?

Uddannelsesmuligheder for mellem- og realskolens lærere

1. Indledning

Et af de store problemer gennem hovedparten af mellem- og realskolens levetid var at skaffe kvalificerede lærerkræfter til fag, der lå over folkeskolens niveau, hvilket vanskeliggjorde undervisning ved seminarieuddannede lærere, men som lå under gymnasieskolens niveau og dermed »overkvalificerede« universitetsuddannede gymnasielærere til at undervise i mellem- og realskolen. Realskolens fagmæssige fordringer placerede sig således i kløften mellem den højere og den lavere læreruddannelse, i det som den tyske historiker Heinz-Elmar Tenorth har kaldt »Kluft zwischen Volksbildung und höher Bildung, zwischen Eliten- und Massenbildung«. ⁷² Med indførelsen af mellemskolen i 1903 blev denne problematik aktualiseret, idet man fik to slags lærere inden for den samme skoleform, dels en seminarieuddannet lærer, dels en lærer, der enten havde videreuddannet sig efter seminariet, eller som var universitetsuddannet. Denne problemstilling blev især fremført af folkeskolelærerne, som ønskede at blive opkvalificeret til at kunne varetage undervisning i alle mellemskolens fag og dermed få »monopol« på lærerstillingerne.

I det følgende vil det blive belyst, hvilke motiver der lå bag ønskerne om at skaffe realskolelæreren en (videre)uddannelse, hvilke muligheder der eksisterede for at blive rustet til at varetage undervisning i mellem- og realskolen – og hvorfor det aldrig lykkedes at skabe en særlig realskolelæreruddannelse, når man fra 1859 havde en lærerindeuddannelse og fra 1892 en forskolelærerindeuddannelse.

2. Perioden 1814-1889

Den Store Skolekommission indhentede i 1803 forslag fra gejstligheden og andre lokalt interesserede om placering af fremtidige seminarier. Sognepræst Preben Saxtorph i Grevinge foreslog, at Blaagaard Seminarium kun skulle uddanne lærere til København og købstæderne, mens der skulle oprettes seminarier til uddannelse af landsbyskolelærere. Amtsforvalter Peter Andersen, Københavns Amt, havde lignende tanker om Blaagaard Seminariums formål. Skolekommissionen arbejdede videre med emnet i forbindelse med oprettelse af borgerlige realskoler i købstæderne. I 1807 havde man udarbejdet et forslag til uddannelse af købstadskolelærere, hvor seminaristerne ved Blaagaard/Jonstrup Seminarium skulle have to til tre års undervisning udover selve seminarieuddannelsen, som skulle gøre dem skikkede til at undervise i købstadskolen. Desuden burde der være adgang for teologiske kandidater, som havde fået en god embedseksamen, til embeder i købstædernes skoler, nemlig

som overlærere, hvorimod seminaristerne skulle være under- eller andenlærere.⁷³

I kommissionens forslag 1809 til den endelige anordning om købstædernes skolevæsen mente man, at det var nødvendigt at ansætte to »til dette Øiemed dannede Lærere« for at besørge undervisningen og eventuelt flere lærere, hvis der var behov. Den første af disse to lærere burde være en teologisk kandidat med i det mindste 2. karakter, som tillige havde fået den fornødne forberedelse til sin lærergerning på Jonstrup. Den anden lærer og eventuelle andre lærere skulle også »om mueligt« have studeret og i alle tilfælde være »dannet ved det ommeldte Seminarium til denne Hensigt«. Kommissionen erkendte nemlig, at »uden delige Lærere ville de bedste Planer til Skolevæsenets Forbedring ikke kunne udføres«. Kommissionen ville på et senere tidspunkt komme med et forslag til Jonstrups udvidelse til også at være »et Seminarium for Købstæd-Skolernes Lærere«. Danske Kancelli henstillede imidlertid, at man burde frafalde kravet om en særlig prøve for købstadskolelærere, fordi det under statens vanskelige økonomiske forhold og efter Blaagaards Seminariums flytning til Jonstrup ville blive meget vanskeligt at få et sådant lærerkursus iværksat, og planerne blev aldrig til noget.⁷⁴

I forbindelse med seminarieloven af 1857 blev der oprettet et kursus for vordende købstadslærere i de fag, som seminariuddannelsen ikke omfattede, de såkaldte Monradske Kurser, for at »afhjælpe Trangen til Lærerdugtighed hos Kjøbstedlærere«; man håbede, at kurset ville medvirke til at uddanne »nogle brugbare Lærere i Engelsk, Mathematik, Naturhistorie og Tegning« i løbet af en del år. Fagrækken var foruden disse fag naturlære, jordbundslære, botanik, zoologi med entomologi og oldnordisk, hvortil senere føjedes svensk, fransk og tysk. I de 35 år, kurserne eksisterede, var der kun 67 deltagere, og de langsigtede virkninger udeblev.⁷⁵

3. Perioden 1889-1929: kursusrækker for realskolelærere

3.1 Etårige kurser for realskolelærere 1889-1895

I november 1887 gjorde undervisningsinspektør for realskolerne N.V. Müller Kultusministeriet opmærksom på, at »Den jevnt vedvarende Oprettelse af Realskoler, dels kommunale, dels privat« rundt om i landet medførte, at det blev mere og mere vanskeligt at finde lærere, der var fuldt udrustede til at varetage »den Gjerning, der maa fordres, naar Realskolerne skulle fyldestgjøre de Krav, der bør stilles til dem som Anstalter, hvis Opgave det er at sprede solid Kundskab og Dannelse gennem *alle* Samfundets Lag«. Han spurgte derfor, om man ikke kunne udvide antallet af kursister på de Monradske Kurser. Ministeriet hørte derpå kursusleder N.J. Fjord, som var enig i Müllers forslag, men han troede dog ikke, at man kunne nå dette mål, hvis det ikke var sandsynligt, at de elever, der tog kurset, fik udsigt til en »nogenlunde god pæknær Stilling«. Kursisterne ville hellere have stillinger i København og Frederiksberg kommuner, hvor lønnen var bedre end i provinsen. Det var derfor Fjords overbevisning, at optagelse af flere deltagere ikke i nogen væsentlig grad ville afhjælpe savnet af dygtige faglærere, når man ikke samtidig kunne stille dem en bedre økonomisk stilling i udsigt. I sit svar til Müller henholdt ministeriet sig til Fjords udtalelser, og man

afviste en udvidelse.⁷⁶

Året efter foreslog Müller et særligt etårigt kursus for realskolelærere. Der skulle hvert andet år antages tyve deltagere blandt allerede ansatte eller kommende lærere og lærerinder ved realskoler, der afholdt alm. forberedelseseksamen. Man indhentede en udtalelse fra Fjord, som tydeligvis ikke var begejstret for Müllers forslag, sikkert på grund af konkurrencen til de Monradske Kurser. I stedet foreslog han et to måneders sommerkursus, hvorefter kursisten i de følgende ti måneder skulle indsende skriftlige opgaver, der skulle rettes af læreren, hvorpå kursisten igen skulle have et to måneders kursus i de samme fag med tilhørende ti måneders korrespondance. Denne plan fandt ikke gehør hos Müller, hvortil kom uenighed mellem Müller og Fjord om, hvem der skulle lede disse kurser. Ministeriet skar igennem og overlod ledelsen til Fjord, som blev bedt om at udarbejde et plan efter de principper, han selv har foreslået: et kursus for ti deltagere med to sprog som hovedfag, og hvor deltagerne skulle være lærere ved egentlige realskoler i provinsen, dog således at også lærere ved latin- og realskoler skulle kunne få adgang. Adgangskrav var bestået skolelærereksamen, adgangseksamen til Den Polytekniske Lærestanstalt eller studentereksamen med godt udfald. Folketinget bevilgede i 1888 en forhøjelse af kursuskontoen med 11.000 kr. Dog ville Finansudvalget ikke følge de adgangsregler, som Fjord havde foreslået. Deltagerantallet blev aldrig højt i de fem år, kurset eksisterede, men havde dog flere deltagere end de Monradske Kurser: 28 kvinder og 46 mænd, hvoraf 50 af deltagerne på kursusstartspunktet var ansat ved en realskole. Den oprindelige fagrække var begrænset til tysk, engelsk og fransk, hvortil man kunne føje dansk, hvis der var behov. I 1891 føjedes til fagrækken matematik og naturlære, historie som bifag, 1892/93 og 1894/95 fik enkelte undervisning i oldnordisk og tegning, mens zoologi indførtes som bifag i 1892. Endelig blev geografi optaget som bifag 1894/95.⁷⁷

3.2 Et fortsættelsesseminarium?

Realskolekurset blev ikke den store succes, men ideen om en videregående uddannelse levede stadig, og i begyndelsen af 1890'erne materialiserede den sig i tanken om et fortsættelsesseminarium.⁷⁸ Hans Olrik – på det tidspunkt lærer ved bl.a. Marie Kruses Skole og Vesterbros Seminarium – blev i begyndelsen af 1893 opfordret af departementschef A.F. Asmussen til at udarbejde et forslag til videreuddannelse af lærere.⁷⁹ Baggrunden for opfordringen var ministeriets arbejde med den nye seminarielov, der blev vedtaget i 1894, og hvor bl.a. seminarieforstander P.J.M. Vinther, Silkeborg, spillede en central rolle.⁸⁰ Olrik fremlagde derefter en plan for et slags højere seminarium, et fortsættelsesseminarium, med en toårig uddannelse med dels fagdannelse, dels almendannelse. På baggrund af Olriks forslag nedsatte Kultusministeriet en kommission i 1893, der skulle drøfte oprettelse af et sådant seminarium. Samtidig blev Olrik sammen med ministeriets folkeskolekonsulent Kr. Kroman, kursusbestyrer J.T. Huus, Vesterbro Seminarium, og P.J.M. Vinther sendt på studietur til Finland og Sverige i efteråret 1893, og senere samme år rejste Olrik på studietur til Tyskland, Schweiz og Frankrig for at se »det højere Seminarievæsen tilligemed Fortsættelseskursus«.⁸¹

Kommissionen foreslog et toårigt fortsættelsesseminarium i København. Formålet skulle ikke blot være at skaffe realskolen »brugbare Lærerkræfter, men dets Undervisning kan og bør indrettes saaledes, at Udbyttet ogsaa kommer Almueskolen til gode«. Det skulle ske ved at uddanne seminarielærere, som med tiden kunne blive overlærere og skoleinspektører, samt ved også at virke til fordel for pigeskolen og folkehøjskolen. Undervisningen have to formål for øje: den almene og den særlige læreruddannelse. På første år skulle der med den almene dannelse gives supplerende undervisning i de sædvanlige seminariefag samt vejledning i hovedsprogene, mens 2. år skulle give den særlige faguddannelse, hvor man kunne vælge mellem fire grupper: matematik-fysik, naturfag, dansk og historie samt fremmedsprog. Uddannelsen skulle afsluttes med eksamen. Adgangsbetingelserne var en god lærer- eller studentereksamen og mindst 3-4 års skoletjeneste. Forslaget behandles i Folketinget 1893/94, men fandt ikke støtte her, bl.a. fordi man mente, at seminariet ville koste for meget, og kultusminister C. Goos trak forslaget tilbage.⁸²

Realskolelærer Carl Jensen, Næstved, skrev i *Vor Ungdom*, at han gerne så uddannelsesniveaue for lærere hævet; det var nemlig »uforsvarligt, at en eksamineret Lærer skal staa tilbage for en hvilken som helst Real- eller Latinskoleelev«, og mange lærere gav udtryk for, at de savnede kendskab til fremmedsprog. Jensen mente, at det påtænkte fortsættelsesseminarium ville blive omtrent det samme som realskolelærerkurserne, og at seminariet ikke blev af nogen stor betydning, fordi man »umuligt kan blive uddannet til en dygtig Faglærer i tre fremmede Sprog« på kun et år. Skoleinspektør Sophus Bagger, København, gav udtryk for, at seminariet var en god ting, som man burde arbejde hen imod. På nuværende tidspunkt burde man dog hellere lade 10-12 mænd og kvinder, der havde gode kundskaber og lærererfaring, gennemgå et 2-3-årigt kursus fordelt på forskellige faggrupper og mindst tre måneders ophold ved udenlandske seminarier, således at man ville få uddannet seminarielærer til de nye seminarier, dvs. seminarieuddannelsen efter 1894-loven. Lærer N.P. Pedersen, Lunde, mente, at seminariet vil resultere i, at lærerstanden blev delt i to klasser, en højere og en lavere. Den højere var dem, der havde gået på seminariet, mens den lavere var »Lærerstandens store, brede Lag«, som ikke kunne komme på fortsættelsesseminariet, og som »ville komme til at udgøre en Pariakaste«. Det gjaldt derfor om »ikke blot at løfte en lille Klat af Lærerstanden«, men hele standen, så den blev mere kundskabsrig, almindannet og bedre lønnet. Pedersen glædede sig over, at finansudvalget havde afvist forslaget, idet »En Spaltning af Lærerstanden vilde sikkert for Almueskolen blive til stor Skade«.⁸³

I stedet for et fortsættelsesseminarium afholdt Statens Lærerkursus (fra 1906 Statens Lærerhøjskole) fra 1895 årskurser i dansk, tysk, engelsk, fransk, naturlære og matematik, en fagrække som i de følgende år udvidedes med bl.a. zoologi, gymnastik, pædagogik, geologi, sundhedslære og sangpædagogik. I de første ti år var der 1.467 kursister, hvoraf 38 procent kom fra stillinger i folkeskolen og 42 procent fra realskolen.⁸⁴

3.3 Korte pædagogiske kurser 1899-1929

I *Den danske Realskole* kunne man i november 1899 læse et forslag om »Praktisk Uddannelse af Realskolelærere«, formuleret af undervisningsinspektør F. Rønning. Problemet var, at realskolens lærere – bortset fra dem, der var uddannet på seminarierne – manglede »al pædagogisk Uddannelse«, når de begyndte deres virke. Og når så den uøvede lærer havde fået nogen øvelse, forlod han realskolen for at få et bedre lønnet arbejde. Rønning anså det for sandsynligt, at realskolen på et tidspunkt fik institutioner til pædagogisk uddannelse af lærere, men det kunne vare længe, og man kunne dårligt vente på dem. Han havde på sine inspektioner fået bevis for, at uøvede lærere »ved nogle Vink om den rette pædagogiske Behandling af et eller andet Fag« kunne udrette ikke så lidt, og han foreslog derfor, at der blev afholdt korte pædagogiske kurser. Det første kursus blev afholdt på Fengers Skole i Århus 16.-18. oktober 1899 med deltagelse af seks bestyrere. Deltagerne underviste hver formiddag skiftevis i emner i dansk og historie, hvorefter man samledes om eftermiddagen for at drøfte dagens undervisning.⁸⁵ Initiativet blev godt modtaget på Realskoleforeningens årsmøde 1900, men flere deltagere lagde dog vægt på, at deltagelse skulle være frivillig.⁸⁶ Kursus nr. 2 blev afholdt i oktober samme år på Mulernes Legatskole med undervisning i dansk og historie – f.eks. dansk i III R: »Den politiske Kandestøber. Gennemgang af »Glæde over Danmark« og Henrik og Else. Gennemgang af en dansk Stil«, mens historie i IV R omhandlede »Pompejus og Cæsar, Valdemar Sej, Riddertiden«.⁸⁷

Kurserne blev afholdt i de kommende år rundt omkring på en række realskoler, og kursusrækken kom til også at omfatte fag som fremmedsprog (fra 1901), matematik (fra 1903) og naturvidenskabelige fag (fra 1902). Kurset i 1902 på Brønderslev private Realskole rummede dansk, geografi, zoologi, plantelære, mens man i 1905 på Randers private Realskole kunne få undervisning i dansk, engelsk og tysk, både til realklassen og mellemskolen.⁸⁸

3.4 Pædagogiske sommerstævner 1922-1929

Sideløbende med de kortere pædagogiske kurser begyndte man med pædagogiske sommerstævner. Begyndelsen blev lagt i 1913, hvor skolebestyrer P. Elmquist og kommunelærerinderne Caroline Baggesen og Margrethe Petersen arrangerede et pædagogisk sommerferiemøde i dagene 31. juli – 10. august med 46 deltagere. Formålet med mødet var »1) at give Vejledning til Anvendelse af Haandens Arbejde i Undervisningen og 2) Udnyttelse af Egnen i Undervisningens Tjeneste«. Om formiddagen var der undervisning i papirarbejde, lærarbejde, anskuelsesregning og tegning, mens eftermiddagen gik med »Iagttagelsesudflugter i Egnen«, så deltagerne kunne se, hvor meget man fik ud af sådanne ture, og deltagerne forstod, »at Biologiundervisningen kan tilføre Skolen ny Rigdom og Glæde«. Baggrunden for mødet var den fremgang, som »Haandens Arbejde« havde fået i de seneste år i alle skoleinteresserede lande; herhjemme var det Kirstine Frederiksen, der var forgangskvinde efter besøg i Amerika.⁸⁹ Hovedtanken var, at »Livet skal ind i Skolen« ved, at barnet fik lov til at bevæge sig ved at arbejde med ler, papir, sand, tegne osv.⁹⁰

De egentlige sommerstævner tog deres begyndelse i 1922 og kom til at foregå i regi af Realskoleforeningen, som også var initiativtageren.⁹¹ Det første stævne blev afholdt hos H.C. Nielsen-Svinning på Kerteminde Højskole i juli 1922. Hver morgen indledtes med et pædagogisk foredrag over »forskellige neutrale Emner«. Resten af dagen kunne man enten høre specialforedrag i matematik, regning eller dansk eller tage på udflugt. Om aftenen var der socialt samvær.⁹²

4. Faglærereksamen 1905-1979

Initiativet til denne særlige eksamen blev taget i 1904 af Bestyrerforeningen for Pigeskoler i København og på Frederiksberg, Den Danske Pigeskole og Det Pædagogiske Selskab. Formålet var at skabe en lærerindeuddannelse beregnet på de højere pigeskoler. Kultusministeriet godkendte i 1905 eksamenen, som skulle give lærerinderne bevis på, at »de i de valgte Fag har modtaget en Specialuddannelse, der gør dem skikket til at overtage Skoleundervisning, der sigter paa Mellemskoleeksamen, Real-, Præliminær- og Pigeskoleeksamen, eller som den uden Eksamensformaal gives i de højere Pigeskoler; i Fagrækken findes der desuden en række Færdighedsfag og Faget Smaabørnsundervisning, der tager sigte paa at dygtiggøre til Undervisning overalt, hvor de [: lærerinderne] bruges i Skolerne«.

Fagrækken var fordelt på to grupper: 1) dansk, engelsk, tysk, fransk, historie, religion, geografi, naturhistorie, fysik/kemi og matematik og 2) gymnastik, skolekøkken, sang, håndarbejde, tegning og sløjd. Man skulle opgive to fag til eksamen, hvoraf det ene skulle være i gruppe 1. For at indstille sig til eksamen skulle man have bestået real-, præliminær-, pigeskole- eller studentereksamen og normalt have en alder af 21 år, inden eksamen afsluttedes. Udover den skriftlige eksamen var der en praktisk prøve, som stort set svarede til pædagogikum i gymnasieskolen. Fra 1911 kunne seminarister også indstille sig til faglærerprøven – fra 1922 tillige mænd, der ikke var seminarister.

183

Uddannelsen, der foregik på private kurser, blev aldrig det store tilløbsstykke. Med bestået eksamen – men uden lærereksamen – kunne man kun få ansættelse på privatskoler eller aftenskoler. Dertil kom, at de private kurser opkrævede en kursusafgift, mens det var gratis at gå på Lærerhøjskolen. Endelig var faglærereksamen vanskelig at bestå, og der var en høj dumpeprocent. Ifølge Tage Kampmann, der har skildret faglærerprøvens historie, lå eksamen i fremmedsprog, dansk, historie og religion på et niveau næsten som bifag ved skoleembedseksamen, i matematik og fysik/kemi som matematisk studentereksamen. Efter 1954-seminarieloven blev det mindre aktuelt med faglærereksamen, idet linjefag stort set erstattede faglærereksamen, jf. nedenfor. Faglærereksamen blev derfor afskaffet i 1973, og eksamen blev afholdt sidste gang i 1979.⁹³

Boks 1. Mellem- og realskolelærernes uddannelsesbaggrund 1912

Der var 1.078 mandlige lærere, hvoraf 671 var uddannet på et seminarium (og 275 af disse havde taget én til uddannelse), 121 var cand.theol.er, 77 cand.mag.er, mens 70 havde ikke nogen eksamen. Cand.mag.erne og cand.theol.erne havde især fundet beskæftigelse i provinsbyerne og nogle få i Storkøbenhavn. Landdistrikternes skoler havde kun 29 kandidater.

Blandt de 890 kvindelige lærere var der 281 seminarister (og 88 af disse havde taget en tillægseksamen), 151 havde taget præliminæreksamen, mens 197 ikke havde nogen eksamen. Halvdelen af lærerinder uden eksamen havde fundet beskæftigelse i provinsbyernes skoler.

Ser vi på de 231 bestyrere, var den største gruppe de seminarieuddannede (76), efterfulgt af personer, især kvinder, uden uddannelse (52) og teologiske kandidater (44). 29 af bestyrerne havde en kandidatgrad (cand.mag., cand.philol. m.v.), mens 28 kun havde taget filosofikum. Endelig var der to, der havde erhvervet den filosofiske doktorgrad.

Kilde: Eksamensskolerne 1912. Kbh. 1914 s. 66-71 (lærerne). Medd. HA 1912-13 s. 316-322 (bestyrerne).

5. Den Danske Realskoles Seminarium 1907-1919

I det første tiår af 1900-tallet førtes der en omfattende debat om reform af læreruddannelsen.⁹⁴ Udover optagelseskrav og privatseminariernes stilling drejede debatten sig også om en særlig uddannelse for lærere til mellem- og realskolen, foranlediget af 1903-loven, hvilket gav sig udslag i mange artikler og indlæg i tidens pædagogiske tidsskrifter, især *Vor Ungdom*. Læreruddannelsen var genstand for diskussion på et møde i Danmarks Købstadlærerforening i august 1906, bl.a. indførelse af to fremmedsprog på seminarierne.⁹⁵ Chr. Kofoed-Jensen fra Århus fremhævede efterfølgende, at den almindelige lærereksamen ikke var nok til at kunne varetage undervisningen som faglærer i mellemskolen. Man skulle helst ikke have akademikere ind i mellemskolen, ikke alene fordi en akademiker var for specialiseret og havde fjernet sig for langt fra børnenes niveau, men også fordi mellemskolen burde være forbeholdt for seminarister som en »Løftesang for Købstadlærernes Fagdannelse og derigennem for hele deres sociale Stilling«. Kofoed-Jensen foreslog derfor indretning af »en for os særlig indrettet, af første Rangs Autoriteter kontrolleret 'Skoleembedseksamen'« med fordringer, der ikke skulle være mindre, end hvad der blev krævet ved skoleembedseksamen i bifag på universitetet. K. Marcussen, Fredericia, mente, at der burde være en almindelig læreruddannelse for folkeskolen og en speciel faglæreruddannelse for mellemskolen, men forskellen burde kun bestå i en videreuddannelse i enkelte fag, praktisk skolegerning og pædagogik, idet »Vi skal helst ikke have to Klasser af Lærere«. ⁹⁶ Marcussen frygtede sikkert, at mellemskolelæreren med sin udvidede uddannelse skulle komme til at stå over folkeskolelæreren i anseelse og løn.

To personer, som også havde diskuteret en særlig mellemskolelæreruddannelse, var assistent ved Zoologisk Museum, cand.mag. Adam G. Bøving og den læreruddannede cand.phil. L.F. Lautrup-Jørgensen; sidstnævnte havde siden 1885 – med visse afbrydelser – været realskolelærer. Bøving havde i februar 1905 foreslået Lautrup-Jørgensen et seminarium i fremmede sprog,⁹⁷ og de to mænd arbejdede videre med denne idé. I maj 1905 søgte de Kultusministeriet om tilladelse til at oprette et seminarium til »Uddannelse af Lærere for Mellemskolen med den dertil tilhørende Realklasse«, et

mellem-skoleseminarium. Seminariet skulle udover den almindelige seminarieudvisning igennem fire år give en udvidet undervisning i matematik, naturfagene, historie og dansk samt i de nye fag kemi, sløjd, tysk og engelsk. Man skulle være 17 år og have bestået alm. forberedelseseksamen eller realeksamen for at blive optaget.

Bøving og Lautrup-Jørgensen ansøgte om, at afgangsprøven blev autoriseret, så den ikke alene gjaldt som almindelig skolelærereksamen, men også gav »fortrinlig Adgang« til lærerembederne ved de kommunale mellem- og realskoler. De havde undersøgt lærerforholdene ved de 63 eksamensberettigede realskoler uden for København i 1901/02, hvor der var 439 heltidsstillinger. Kun 117 lærere havde skolelærereksamen, 55 var ueksaminerede, mens 52 var cand.theol.er. De øvrige var cand.phil.er, havde alm. forberedelseseksamen eller havde taget det etårige kursus på Lærerhøjskolen. Det store antal lærere havde således ikke en uddannelse, der var tilstrækkelig for en lærer i realskolen, konkluderede de. Man kunne heller ikke forvente, at der fremover ville blive uddannet cand.mag.er, som ville søge ansættelse i realskolen, fordi lønnen var for lav.

Undervisningsinspektør F. Rønning gav forslaget i dets hovedtræk sin fulde tilslutning, hvorimod ministeriets folkeskolekonsulent N.A. Larsen ikke kunne støtte det. Et sådant seminarium ville nemlig være væsentlig forskelligt fra de af seminarieloven omfattede seminarier, og ministeriet kunne ikke ud fra den gældende lov give seminariet anerkendelse eller del i understøttelse. Selvom ideen var god, skulle man ikke »udvikle vor Læreruddannelse videre paa Grundlag af det private Foretagende«, og der burde ikke være tale om, at en så vigtig og gennemgribende ting skulle foregå ad privat vej under ledelse af to vel meget dygtige, men ukendte mænd. Lærerhøjskolens forstander Olrik udtalte, at der stadig var behov for en »særlig Læreruddannelse til Gunst for Mellem-skolen«, og han var overbevist om, at man med den firårige uddannelse på det givne grundlag ville kunne nå til tilfredsstillende resultater. Olrik så helst, at staten tog en ny form for læreruddannelse op, men hvis staten ikke gjorde det, burde man ikke formene de to mænd i at gøre det. Endelig mente han, at det var troligt, at folkeskolens mænd var imod den nye læreruddannelse, fordi de bange for, at der med seminariet skabtes »Rangklasser« blandt lærerne, men seminariet var ikke beregnet på embeder i folkeskolen, men i mellem- og realskolen. I ministeriet var der ikke stemning for at gå ind på Lautrup-Jørgensens og Bøvings forslag.⁹⁸

I *Den danske Realskole* offentliggjorde Lautrup-Jørgensen i marts 1906 et udtog af ansøgningen til ministeriet og efterfølgende begrundede, hvorfor det var nødvendigt med to læreruddannelser.⁹⁹ S. Madsen-Mygdal, Tarm Realskole, fandt forslaget tiltalende, men et desværre meget fjernt fremtidsideal. Han ville have »en særlig Læreruddannelse for og et pædagogisk Kursus i selve Realskolen« bygget oven på realeksamen. På den måde fik man »Lærere efter vort Hjerte. Det er Kød af vort Kød og Blod af vort Blod«, og som kendte realskolen.¹⁰⁰ Dines Islev, Hinnerup private Mellem- og Realskole, mente, at man skulle ændre på Lærerhøjskolen, så den tog imod seminarister lige efter eksamen, hvilket Olrik protesterede imod, da Lærerhøjskolen var beregnet på lærere, som havde været ude i det virkelige liv. Hvis der af hensyn til realskolen skulle oprettes et suppleringskursus, så burde man udforme det som en

læreanstalt for sig.¹⁰¹

Lautrup-Jørgensen fremlagde ideen på realskolemødet i Fredericia i pinsen 1906,¹⁰² og i august 1906 udsendte han opfordring til de cirka 130 skolebestyrere om opbakning til forslaget. Det vigtigste for Lautrup-Jørgensen var, at realeksamen blev betingelse for optagelse på seminarierne, for inden længe ville præliminaristerne være i flertal på seminarierne, og antallet af realskoler blev stadig større. Seminarie-mændene ville modsætte sig dette krav, fordi de mente, at seminaristerne med lidt sprogundervisning kunne blive fuldt kvalificerede til at varetage undervisningen i realskolen. »Da det altsaa lader til, at Seminariemændene ikke sætter særlig Pris paa Realskolernes Elever«, bør realskolen selv sørge for uddannelse af realskolelærere. Og dersom flertallet af realskolebestyrerne ville støtte Lautrup-Jørgensen og Bøving, ville de efter sommerferien 1907 oprette et seminarium i København. Realskolebestyrerne skulle derfor give tilkende, om planen havde deres tilslutning.¹⁰³ Lautrup-Jørgensen og Bøving fik positive reaktioner fra 80 bestyrere, fra Den Private Provinsrealskoles formand S. Madsen-Mygdal (der repræsenterede 30-40 skoler) og fra Realskoleforeningen. Jonstrup Seminariums forstander Stig Bredstrup mente i sit svarbrev, at Lautrup-Jørgensen gjorde uret, når han mente, at seminariefolk havde ringe tanker om realskolerne og præliminæreksamen, men seminariefolkene mente ikke, at realskolens undervisning kunne være en passende forberedelse til seminariet. Hvad angik selve planen, fandt Bredstrup det uheldigt, at man både forberedte til eksamen og arbejdede videre på enkelte punkter. Eleverne ville »gøre en væsentlig Adskillelse mellem det, de skal kunne til Eksamen, og det, de kan faa med som et Plus«.¹⁰⁴

186 Med den positive opbakning kunne Lautrup-Jørgensen meddele, at seminariet åbnede efter sommerferien 1907.¹⁰⁵ Den 21. august 1907 åbnede seminariet i lejede lokaler hos Frederiksberg Realskole (hvor Lautrup-Jørgensen underviste), nemlig tre undervisningslokaler, to samlingslokaler for eleverne, et lærerværelse og et kontor. Man havde sammen med Schneekloths Skole et fysik- og et kemisk laboratorium og sammen med realskolen et naturhistorisk undervisningslokale. Realskolen var øvelsesskole for seminariet. Bestyrelsen udgjordes af Hans Gregersen, København, C. Christensen-Dalsgaard, Randers, S. Madsen-Mygdal, Tarm, Marius Slebsager, Vejen, Kr. Hatt, Frederikssund, samt overlærerne J. Aldal, Holstebro, og A.D. Thyssen, Nordby.¹⁰⁶ Folkeskolekonsulent N.A. Larsen, der allerede i juni 1907 havde anbefalet seminariet »paa det bedste«,¹⁰⁷ undersøgte det i november samme år og indstillede seminariet til godkendelse, og 10. december opnåede det godkendelse for seks år.¹⁰⁸

Der er ikke bevaret et særligt stort arkiv fra seminariet, kun lidt korrespondance, en elevprotokol og en eksamensprotokol. Hertil kommer trykte årsberetninger for 1907/08, 1908/09 og 1909/10 samt et program fra 1915, som det følgende bygger på. Målet med undervisningen var at gøre eleverne i stand til at undervise i mellem- og realskolen. Undervisningsfagene på Realskoleseminariet faldt derfor i to hovedgrupper. For det første var der de almindelige seminariefag: gymnastik, sang

og musik, tegning, skrivning, regning, matematik, naturhistorie, geografi, historie, dansk med svensk, religion, pædagogik og praktisk skolegerning – dog således at der i matematik, naturfagene, historie og dansk foregik en udvidet undervisning med lærebøger beregnet for mellemskolen, realklassen og gymnasiet, i matematik således P.T. Foldbergs bøger *Geometri for Mellemskolen* (1904), *Aritmetik for Mellemskolen* (1905) og *Regning og Algebra for Realklassen* (1907) samt T. Bonnesen: *Matematik for Gymnasiets matematiske Afdeling* (1907). Derudover blev der optaget nye fag: kemi, sløjd, tysk og engelsk, hvortil føjedes fransk imellem 1910 og 1915. Det højere niveau kunne lade sig gøre, fordi man krævede alm. forberedelseseksamen eller real-eksamen ved optagelse, hvilket ikke var obligatorisk på de andre seminarier. De nye fag betød også, at Realskoleseminariets elever havde flere timer end den vejledende timetabel for seminarierne, der havde et ugentligt timetal gennem alle tre år på 36 timer. Og netop ved den udvidet undervisning på et højere niveau og de skærpede adgangskrav adskilte seminariet sig fra de øvrige lærerseminariers undervisningsplan.¹⁰⁹

Boks 2. Realskoleseminariets fag- og timefordeling 1915

	I klasse	II sprog.	klasse II mat.	klasse III sprog.	kl. III kl. mat.
<i>Basisfag</i>					
Dansk og svensk	4	4	4	5	5
Skrivning	1	1	1	-	-
<i>Naturvidenskabelige fag</i>					
Regning	3	2	2	-	-
Matematik	2	2	6	-	4
Fysik	2	3	3	-	-
Kemi	1	1	1	2	2
Naturhistorie	2	3	3	-	-
Geografi	2	2	2	-	-
<i>Humanistiske fag</i>					
Historie	2	3	3	2	2
Religion	4	4	4	5	5
Tysk	2	3	-	2	-
Engelsk	2	3	-	2	-
Fransk	2	2	2	2	2
Pædagogik	-	1	1	5	5
Praktisk skolegerning	-	-	-	8	8
<i>Praktisk-musiske fag</i>					
Gymnastik	4	3	3	5	5
Sang	2	2	2	2	2
Tegning	2	2	2	-	-
	37	41	39	40	40

Kilde: L.F. Lautrup-Jørgensen: Program for Den danske Realskoles Seminarium. Kbh. 1915.

I forhold til programmets plan er fagene grupperet i fire hovedgrupper.

I seminariets første år var eleverne ikke delt efter retning, men fra 1908 blev III klasse opdelt i en sproglig og en matematisk afdeling, og fra 1915 gjaldt dette også II klasse. Det skete, fordi Lautrup-Jørgensen følte »det urimelige i at give udvidet Undervisning i Matematik ogsaa til dem, der ingen Anlæg har for dette Fag, eller som ikke har til Hensigt at undervise deri«. Fag- og timefordelingen fremgår i øvrigt af oversigten i tekstboks 2.

Udover undervisningen søgte man også fra seminariets side at knytte elever og lærere sammen, bl.a. ved en årlig udflugt (på cykel) i september måned. I 1908 var man på to dages cykeltur til Hillerød over Frederikssund, Jægerspris, Frederiksværk og Tisvilde. Desuden havde man to gange om året »Aftenunderholdning og Bal for Seminariets Elever. Desuden besøges Musæer og industrielle Anlæg«.

Seminariets lærerkræfter var dels universitetsuddannede personer med eller uden fast ansættelse, dels kommunelærere og kunstnere. Således var der i 1915 knyttet til seminariet syv kommunelærere, to viceinspektører, tre dr.phil.er, en cand. theol., en ansat i Frederiksberg Kommunes kulturforvaltning, en skolebestyrer, en forstander, en kgl. skuespiller (Peter Jerndorff, 1842-1926) og en stud.polyt. samt Lautrup-Jørgensen.

I løbet af seminariets levetid havde det 247 elever,¹¹⁰ hvoraf 218 blev dimitterede.¹¹¹ Ser vi på årgang 1913, blev der i august dette år optaget 30 elever, den ældste 23 år, den yngste 18 år. Halvdelen kom fra den sjællandske øgruppe, tre fra Fyn og elleve fra Jylland. Forældrenes sociale baggrund var domineret af handel og håndværk (13) og landbrug (7), mens to kom fra arbejderhjem, en fra et lærerhjem, og de øvrige syv fordelte sig på forskellige erhverv. Af klassen bestod 23 eksamen i 1916, idet to forlod seminariet, mens fem ikke gik til/fuldførte eksamen. Det var f.eks. tilfældet for Ejnar Ejby Hinnerfeldt, søn af en arbejdsmand, som havde fået Godt og Meget godt i en række fag samt Udmærket godt i dansk. Men ved eksamenen gik det åbenbart galt; Ejnar fik kun Godt i skriftlig dansk og Mådelig i mundtlig dansk, og han opgav at fuldføre eksamen.

Selvom seminariet således havde et pænt antal elever og dimittender, fik det kun et begrænset antal år at virke i. I forbindelse med statens og kommunernes overtagelse af de private højere alment skoler i Københavnsområdet i 1919 blev Frederiksberg Realskole nedlagt (realklasserne blev sammenlagt med Schneekloths Gymnasium), og der var ikke mulighed for fornyelse af seminariets lejemål. Lautrup-Jørgensens forslag om en sammenslutning mellem Blaagaard Seminarium og Realskoleseminariet (med ham selv som medforstander) blev heller ikke til noget.¹¹² Samtidig med dette gik KFUM/K med planer om »at gøre sin særlige Indsat i Lærerverdenen«. KFUM/K henvendte sig til ministeriets folkeskolekonsulent N.A. Larsen for at høre, hvordan man førte denne idé ud i livet. Larsen må have vidst, at Lautrup-Jørgensen gik med planer om at afstå seminariet, for han henviste foreningen til denne. Salgsaftalen blev underskrevet i marts 1919 med overtagelse pr. 1. august 1919 og med Lautrup-Jørgensen som lærer ved seminariet i sine hidtidige fag. Den 10. juli udsendte han en meddelelse om salget til den samme kreds, som 12 år tidligere var blevet adviseret

om seminariets oprettelse.¹¹³ KFUM videreførte seminariets særlige præg, men kun et års tid, og i 1920 opgav man særstillingen, bl.a. fordi de strenge optagelseskrav afskar KFUM'ere fra optagelse.¹¹⁴ Realskoleseminariet afgik en stille død, og i *Den danske Realskole* blev det kun nævnt i en annonce: »Den danske Realskoles Seminarium. Fra 1/8 K.F.U.M.s Seminarium«. ¹¹⁵

6. Perioden 1919-1966: mange forslag, men ingen løsninger

6.1 Mellemskolelærereksamen

I januar 1919 nedsatte Undervisningsministeriet et udvalg om bifagenes stilling under Det Filosofiske Fakultet, der skulle se på indretning af »en særlig Eksamen ved Universitetet for Mellemskolelærere«. Udvalget afgav betænkning i juni samme år, hvori det hed, at efter alment skoleloven af 1903 måtte det anses for hensigtsmæssigt at lave en ordning af skoleembedseksamenen, som tog hensyn til »denne gennemgribende Ændring i Skolens hele Organisation«. Den nye skoleordning krævede, at lærerne blev uddannet således, at de kunne undervise dels i gymnasiet, dels i mellemskolen. Hovedfagsstudiet trængte ikke til ændring, men det gjorde derimod bifagene, fordi fagene i deres nuværende form havde fået et videre omfang, end det var nødvendigt, og fordi de ikke var indrettet med mellemskoleundervisning for øje.

Der burde derfor indrettes en mellemskoleeksamen. Denne eksamen burde indgå som led i studiet til skoleembedseksamen på den måde, at mellemskolelærereksamen foruden at være en selvstændig prøve, der kvalificerede til mellemskoleundervisning, også blev første del af skoleembedseksamen. Udvalgets flertal foreslog derfor, at bifagsundervisningen blev omdannet til »en Mellemskolelærerundervisning, hvorved de studerende i Løbet af tre Aar forberedes til en Mellemskolelærereksamen, der tages samtidig i tre af følgende Fag: Dansk, Engelsk, Tysk, Fransk, Latin, Græsk, Historie, Kristendomskundskab, Gymnastik og Sang«. Flertallet mente, at fordringerne til eksamen hovedsageligt burde ligge på fagenes praktiske sider.¹¹⁶

Forslaget var et skridt i den rigtige retning, men det kunne næppe producere det fornødne antal lærere, og det blev heller ikke til noget. Det Filosofiske Fakultet og Konsistoriet vendte sig imidlertid mod det af dem selv stillede forslag om realskolelærereksamen. På grund af modstanden fra universitetet og Dansk Magisterforening, og fordi Den Store Skolekommission var i gang med sit arbejde, valgte undervisningsministeriet Jacob Appel kun at udstede en bekendtgørelse om ændringer i bifagseksamen i 1922.¹¹⁷

6.2 Den Store Skolekommission

Et af de første emner, der diskuteredes i Den Store Skolekommission, var læreruddannelsen, navnlig folkeskolelæreruddannelsen og om der skulle være en fælles læreruddannelse for folke- og mellemskole eller to læreruddannelser. Mest vidtgående var gymnasieskolernes undervisningsinspektør Henrik Bertelsen, der foreslog fem læreruddannelser, nemlig for forskolelærerinder, for landsbylærere, for købstadslærere, for realskolelærere og for gymnasielærere. Hvad angik realskolen, var der ifølge

Bertelsen sikkert blandt folkeskolelærerne »stærke Ønsker om, at den almindelige Folkeskolelæreruddannelse skulle omfatte ogsaa Realskolelæreruddannelsen«. Bertelsen mente, at det var et forståeligt ønske, og en gennemførelse heraf ville hjælpe over mange praktiske vanskeligheder, men kunne det gennemføres? Han mente ikke, at folkeskolelærere uden videre kunne overtage undervisningen i naturfag og fremmedsprog, og følgelig var der behov for faglærere med faguddannelse til mellem- og realskolen. Det ville ikke være forsvarligt at udvide den almindelige læreruddannelse på en sådan omfattende måde. Enten skulle man lave en realskolelæreruddannelse, der baseredes på folkeskolelæreruddannelsen, eller en uddannelse, der byggede på studentereksamen og blev givet ved universitetet.

Den socialdemokratiske folketingsmand, kommunelærer Albert Stilling mente, at realskoleundervisning tillige skulle kunne gives af seminarister, og derfor måtte den almindelige læreruddannelse også omfatte denne. En ordning, hvor realskolelæreruddannelse blev taget som en overbygning til den almindelige læreruddannelse, ville skabe »et uheldigt Skel mellem de almindelige Lærere og Realskolelærerne«. Heri var kommunelærerinde Thora Pedersen, Danmarks Lærerforening, enig: seminarierne skulle uddanne lærere til folkeskolen, ikke blot til den egentlige folkeskole, men også til realafdelingen og ungdomsskolen.

Derimod hævdede købstadskolelærer og redaktør af *Folkeskolen* N.P.L. Kjærgaard, at folkeskolelæreruddannelsen ikke skulle være så omfattende, at den kunne dygtiggøre til virke i realskolen; dette kunne ikke nås gennem den almindelige læreruddannelse, men via videreuddannelse. Der var rent standsmæssigt noget tiltalende i en fælles uddannelse for alle lærere, men man havde i folkeskolen et bestemt mål, som mange unge mennesker kunne nå. Men man kunne ikke forudsætte, at disse unge havde lyst eller evner til at ville gå videre, »og vilde det da ikke være urimeligt og et Spild af Tid og Penge at forlange, at alle skulde have denne Videreuddannelse«. På linje med Kjærgaard var Klaus Berntsen, MF (V), som udtalte, at seminarets hovedformål var »Dygtiggørelse til den danske Folkeskole«. De, som ville undervise i realskolen eller højere undervisningsanstalter, måtte supplere deres uddannelse ved kurser på Lærerhøjskolen.

Lærer Anders Nøhr, radikal folketingsmedlem, indtog et midterstandpunkt. Man skulle koncentrere sig om den fyldigere pædagogiske uddannelse, det var hovedsagen, altså at tilstræbe at seminaristerne lærte at undervise, og at de kunne få specialundervisning i de fag, hvori de skulle undervise, også i realklassen.

Bestyrer Kr. Hatt, Frederikssund, gjorde gældende, at den uddannelse, som realundervisningen var bygget på, ikke stod på højde med de krav, der burde stilles. Almenskoleloven af 1903 havde den fejl, at den havde krævet lærere, som ikke fandtes, idet man ikke samtidig sørgede for en læreruddannelse, som tog sigte på mellemskolen. I København havde man løst problemet ved at indrette en faglærer- og faglærerindeeksamen. Kravet til lærerne måtte være, at de kunne undervise i sprogene såvel som geografi, fysik osv.¹¹⁸

Et forslag til lov om lærerskoler blev fremlagt i kommissionen i 1920.¹¹⁹ Formålet var at forbedre læreruddannelsen, idet den nuværende læreruddannelse ikke gav de nyuddannede lærere »en saadan Almenudvikling og særlig ikke saadan pædagogisk

Færdighed og Indsigt«, som man måtte kræve, hvis den danske folkeskole også i fremtiden skulle hævde sin plads. Der blev derfor foreslået en firårig læreruddannelse på lærerskoler – det nye navn for seminarierne, fordi seminarist-betegnelsen har været »lidet yndet«; tilsvarende skulle de studerende på seminarierne hedde »lærerelever«. Et flertal mente, at en nyuddannet lærer skulle kunne undervise børn mellem syv og fjorten år, altså børn i folkeskolen. Ved optagelsesprøven til seminariet skulle man eksamineres i en kundskabsmængde, der i det væsentligste svarede til de krav, der stilledes ved realeksamen, herunder kundskaber i fremmede sprog. Fremmedsprog blev optaget blandt de obligatoriske fag i læreruddannelsen, fordi det kunne falde i mange læreres lod at undervise i disse fag, som det var tilfældet med købstadslærere, og fordi vide kredse i lærerstanden ønskede det. Et mindretal bestående af Venstre-medlemmerne Klaus Berntsen, Marie Christensen, landstingsmedlem P.K. Ejsing og højskolelærer Fred. Nørgaard fastholdt grundsynspunktet: at lærerskolerne først og fremmest skulle have til opgave at uddanne lærere til folkeskolen og ikke lærere til mellem- og realskolen. Man skulle derfor ikke stille realeksamenslignende krav, ligesom fremmedsprog kun skulle være frivillig.

Udkastet indeholdt også et forslag til videreuddannelse for folkeskolelærere. På Lærerhøjskolen (og eventuelt også andre steder) skulle der ved siden af de kortere kurser indrettes »en 2-aarig Fortsættelsesundervisning for dem, der efter bestaaet Lærerprøve ønsker en videregaaende Uddannelse i eet eller flere Fag. Denne 2-aarige Undervisning, der indbefatter praktisk Vejledning i en Skole, afsluttes med en Prøve«. Formålet var at give en mulighed for lærerne til at erhverve sig kundskaber i enkelte fag, så de kunne overtage undervisning i de pågældende fag i realskolen. Det blev dog fremhævet, at et afgangsbetegnelse fra kurset ikke skulle være »en Betingelse for Undervisning i Realskolen, eller at der til dette skal være knyttet særlige lovbefalede Rettigheder«.

I arbejdsgrundlaget for underudvalget vedr. læreruddannelsen indgik et forslag til »Faglærer- og Faglærerinde-Uddannelse under Lærerhøjskolen«, udarbejdet i 1918 af ministeriets folkeskolekonsulent N.A. Larsen og Lærerhøjskolens forstander Hans Olrik: oprettelse af en toårig uddannelse af faglærere til mellem- og realskolerne, som skulle foregå på Lærerhøjskolen. Forslaget lignede til forveksling det i 1894 foreslåede fortsættelsesseminarium og indeholdt eksamen i to fag inden en matematisk-naturvidenskabelig linje (matematik, naturlære, kemi, zoologi-botanik, geografi-geologi, sundhedslære og kemi) eller en sproglig-historisk linje (dansk, tysk, engelsk, fransk og historie).

Johs. Høirup, formand for Realskoleforeningens kommunale afdeling, kommenterede i *Den danske Realskole* 1923 forslaget således, at det var »meget naivt« af kommissionen at tro, at staten kunne få unge lærere til at ofre tid, arbejde og penge på denne toårige ekstrauddannelse, når der netop ikke var knyttede »lovbefalede Rettigheder« dertil. Den kommunale afdeling havde nemlig fremsat ønske over for kommissionen om, at »Folkeskolens Læreruddannelse nu bliver gjort saa fyldig, at Lærerne tillige kan paatage sig Undervisningen i Realskolen i Sprog«. Der måtte derfor laves en videreuddannelse på Lærerhøjskolen, hvis eksamen skulle give adgang til realskolernes embeder, og en løn, der stod i passende forhold til uddannelsen.¹²⁰

I bekendtgørelsen om Lærerhøjskolens årskurser 1922/23 omtaltes som noget nyt et toårigt kursus i »Tysk-Engelsk for Sproglærere ved Realskoler«, hvor deltagerne skulle gå til prøve i faget ved kursets afslutning. Kurset var tænkt som en indledning til »en mere systematisk Uddannelse af Lærerkårer til Realskolen, hvorved man vilde imødekomme en indtrængende Anmodning fra Realskoleforeningens Side«. Imidlertid måtte man opgive kursusrækken grundet manglende tilslutning. Noget af bevillingen blev så anvendt på forøgelse af stipendiebeløbet på årskurset, så man kunne optage flere landsbyskolelærere.¹²¹

Undervisningsminister Nina Bang fremlagde et forslag til seminarielov i 1925 med forslag om en toårig fortsættelsesundervisning for dem, der efter lærereksamen ønskede videregående uddannelse i et eller flere fag. Vilhelm Rasmussen, forstander for Lærerhøjskolen og socialdemokratisk folketingsmedlem, slog fast, at man ikke skulle stræbe efter at få forskellige typer af lærere inden for folkeskolen – man skulle have én lærerstand, hvor den enkelte kunne skaffe sig videregående uddannelse og dermed avancere. På grund af den almindelige politiske stilling blev lovforslaget ikke færdigbehandlet, men begivenhederne havde også vist, »at det ikke var politisk muligt at skabe en mellemskolelærerstand pædagogisk og økonomisk hævet over den almindelige folkeskolelærerstand«, som Lærerhøjskolens rektor Ernst Larsen udtrykte det i 1956.¹²²

6.3 Stilstand

I takt med det stigende antal mellem- og realskoler (1916: 57, 1941: 186) var der et øget behov for kvalificerede lærere. Udvalget vedr. det højere skolevæsen af 1928 modtog en henvendelse fra Realskoleforeningens kommunale afdeling, som gerne ville have lovbestemmelser om lærernes uddannelse, ansættelse, løn og arbejdstid: »Fortrinsvis Adgang til at blive Lærere ved kommunale Realskoler og disses forbedrede Klasser har saadanne, som foruden at have bestaaet Lærereksamen har underkastet sig en videregaaende Uddannelse, særlig paa Lærerhøjskolen«. ¹²³ Udvalget mente, at der som en almindelig regel burde åbnes adgang for lærere med anden uddannelse end seminariet, først og fremmest cand.mag.er til realskolen, ¹²⁴ men foreløbig skete der ikke noget.

Boks 3. Mellem- og realskolelæreres uddannelsesbaggrund 1936.

Der var 2.365 mandlige lærere, hvoraf 2.012 var uddannet på et seminarium (og 1.545 af disse havde taget én til uddannelse), 77 var cand.theol.er, 104 cand.mag.er, 26 havde en anden universitetsuddannelse, 128 havde en anden uddannelse, mens 18 havde ikke nogen eksamen.

Blandt de 1.573 kvindelige lærere var der 1.148 seminarister (hvoraf 858 af disse havde taget en tillægseksamen), 33 havde en kandidatgrad, 66 havde gået på et forskoleseminarium, mens 63 havde taget faglærereksamen. 55 havde realeksamen, 115 en anden uddannelse, mens 93 ikke havde nogen eksamen.

Kilde: Børneskolen i Aarene 1932-1936. Kbh. 1939 tabel VII C.

Seminarieloven af 1930, hvis grundlag var forslagene i Skolekommissionens betænkning, fastholdt seminariernes formål: at uddanne lærere til folkeskolen. Fagrækken blev udvidet med bl.a. geologi, kemi og et fremmedsprog (enten engelsk eller tysk),¹²⁵ men læreruddannelsen var stadig ikke tilstrækkelig især i matematik og fremmedsprog, idet seminariernes sprogundervisning højst kunne kvalificere til undervisning i den eksamensfrie mellemskole. Men man ville helst forbeholde folkeskolen for de seminarieuddannede lærere og undgå at ansætte cand.mag.er, jf. nedenfor. Det store antal ledige lærere – i 1933 således 1.200 – som var resultatet af 1920'ernes overproduktion,¹²⁶ har nok også spillet ind. Der var derfor behov for ekstrauddannelse i visse fag, men foreløbig skete der ikke noget, heller ikke da mellemskolen i 1937 blev en del af folkeskolen, fordi undervisningsminister Jørgen Jørgensen ikke ønskede at gennemføre en ny læreruddannelseslov.¹²⁷

Dansk Magisterforening henvendte sig i 1934 til Folketingets folkeskoleudvalg. Mellem- og realskolen behøvede lærere med en speciel uddannelse for næsten alle fag, og derfor var det uheldigt, at »Loven netop udelukker dem, der har den fyldigste Uddannelse som Faglærere«, og man henviste til 1928-udvalget. Dertil føjede man to grunde: for det første ville ansættelse af cand.mag.er i mellem- og realskolen hjælpe på den »rent ud forfærdelige Arbejdsledighed« blandt cand.mag.er, og for det andet være en stor vinding for de kommunale realskoler, at de fik lærere med »den bedste faglige Uddannelse, der gives her i Landet«.¹²⁸ Forslaget blev ikke til noget.

Undervisningsinspektør Otto Bjørneboe udtalte på Realskoleforeningens årsmøde 1938, at der var en mangel ved »vor Ordning, at man ikke ved Realskolen som ved den almindelige Folkeskole og som ved Gymnasieskolen har en ganske bestemt normeret Læreruddannelse at ty til«. Den almindelige seminarieuddannelse var ikke omfattende eller dybtgående nok og kandidatuddannelsen var »unødvendigt omfattende«.¹²⁹

Lærerhøjskolens forstander G.J. Arvin og statskonsulent F.C. Kaalund-Jørgensen udarbejdede i 1939 et forslag om at bringe undervisningen på provinskurserne på linje med Lærerhøjskolens førsteårskursus og med en undervisning og eksamen, der kvalificerede til undervisning i eksamensmellemskolen. Derefter kunne man tage faglærereksamen på Lærerhøjskolen, svarende til bifagseksamen på universitetet, hvilket svarede til forslaget fra 1919-udvalget. Forslaget mødte opbakning hos københavnske lærere, hvorimod *Folkeskolen* og Danmarks Lærerforening (DLF) samt hovedparten af Lærerhøjskolens lærere vendte sig imod forslaget. DLF's modstand skyldtes bl.a. frygt for, at den nye eksamen skulle skabe to slags lærere; man ønskede i stedet for én læreruddannelse, der kvalificerede til at undervise i hele folkeskolen.¹³⁰

Lærer Sven Brüel, Fredericia private Realskole, fremhævede i artiklen »Enhed i Læreruddannelsen« fra 1942, at mellemskolen var folkeskolelæreres og gymnasielæreres fælles arbejdsmark.¹³¹ Mellemskolen og realklasserne havde uden tvivl behov for en anden læreruddannelse end den nuværende. Der var »stærkt røre« om Lærerhøjskolen (det nedenfor nævnte udvalg), og der sad for tiden en universitetskommission.¹³² Når nu hele læreruddannelsen var »i støbeskeen eller

trænger til at komme det«, burde der være mulighed for at etablere det samarbejde mellem seminarier, Lærerhøjskolen og universitetet, der var »det bedste grundlag for en passende uddannelse af mellem- og realskolens lærere«. Og dette samarbejde var den nødvendige forudsætning for at skabe den enhed i læreruddannelsen, »som igen er en af forudsætningerne for et sundt og naturligt samarbejde mellem skoleformerne og mellem de enkelte lærere«. Brüel foreslog derfor, at alle lærere skulle tage en seminarieuddannelse, der var tilstrækkelig for folkeskolen, hvorefter man kunne på universitetet tage eksamen i to fag, samtidig med at man fik en pædagogisk uddannelse på Lærerhøjskolen; denne eksamen skulle være den normerede realskole læreruddannelse. Hvis man fortsatte uddannelsen ved at tage »et rent videnskabeligt anlagt hovedfag«, skulle man have ret til at undervise i gymnasiet og på seminariet. Hans I. Hansen, redaktør af *Den danske Realskole*, kommenterede dette forslag med at udtale, at han troede, at folkeskolen og folkeskolelærerne foretrak en folkelæreruddannelse, »der er artsforskellig fra den højere Skoles, frem for en, der maa opfattes som (kun!) første Led i den Enhedsuddannelse«, som man ret hurtigt ville komme til at kalde »den *fuldstændige* Læreruddannelse«. Rebekka Rasmussen, redaktør af *Københavns Kommuneskole*, afviste også forslaget, idet det gik imod DLF's ønske om at gøre lærereksamen fuldt kvalificeret til at undervise i alle folkeskolens fag, herunder også mellemskolens, jf. nedenfor. Og tidligere tiders kølighed mellem dem, der »kun« havde kvalificeret til sig at undervise i folkeskolen, og dem, der var »naaet 'højere' op ad Stigen«, ville meget let kunne opstå igen.¹³³

DLF's læreruddannelsesudvalg opstillede i 1942 tre krav til læreruddannelsen: 1) hævelse af optagelsesalderen til 18 år, 2) tilegnelse af det elementære kundskabsstof før optagelse i et omfang svarende til real- eller præliminæreksamen og 3) plads for en specialuddannelse, der kunne kvalificere til undervisning i de enkelte folkeskolefag, også dem som ikke dækkedes af den daværende læreruddannelse. Disse tre punkter sigtede mod et bestemt mål: »Til *enhver* Post i Folkeskolen (Eksamensskole som eksamensfri) skal man kunne kvalificere sig gennem den 4-aarige Seminarieuddannelse!«¹³⁴ DLF ville forbeholde mellemskolen for foreningens egne medlemmer.

I 1942 nedsatte Undervisningsministeriet et udvalg til overvejelse af kursusordning m.v. ved Lærerhøjskolen. Udvalget diskuterede bl.a. spørgsmålet om »en tilfredsstillende Uddannelse af Lærere i fremmede Sprog til *Eksamensmellemskolen* og *Realklassen*«. Indtil nu var behovet for sproglærere dækket ved ansættelse af lærerne »med en eller anden videregaaende Uddannelse i Sprog, ofte 2 Aarskursus paa Lærerhøjskolen«. Det havde dog ikke på denne måde været muligt at skaffe det fornødne antal kvalificerede lærere til mellemskolen, ligesom de ansættende myndigheder – især de mindre skoler og de private mellem- og realskoler – havde savnet en rettesnor for antagelse af lærere til fremmedsprogsundervisning. Udvalget foreslog derfor, at der ved siden af de videregående kurser i fremmedsprog oprettedes særlige sprogkurser i engelsk, tysk og fransk, der tog sigte på undervisning i mellem- og realskolen, og som gjorde den pågældende kvalificeret til at dimittere elever til realeksamen

(alm. forberedelseseksamen). DLF's repræsentanter foreslog, at paragrafferne udgik. De ønskede nemlig ikke særlige sprogkurser på Lærerhøjskolen, men derimod at seminariernes undervisning blev ordnet således, at denne undervisning kvalificerede til sprogundervisning i eksamensmellemkolen; hvis der oprettedes særlige sprogkurser på Lærerhøjskolen, ville en reform af seminarierne på dette område blive overflødig.¹³⁵ Forslag, der fremkom i september 1943, blev ikke til noget grundet besættelsen.

I Seminariekommissionen af 1948, der udarbejdede seminarieloven af 1954, krævede DLF, at læreruddannelsen skulle ruste læreren til at overtage ethvert fag, som efter folkeskolen af 1937 var obligatorisk i folkeskolen, herunder eksamensmellemkolen, således at man ikke behøvede uddannelse udover lærereksamen. Det drejede sig særligt om fremmedsprog, sløjd og skolekøkken, hvor den hidtidige undervisning havde givet de kommende lærere en indføring i fagene, men ikke gjort dem i stand til at undervise i dem. Det var ikke meningen, at alle skulle have kompetence til at påtage sig undervisningen i disse fag, men seminarierne skulle kunne tilbyde det til dem, der var interesserede. Realskoleforeningen havde lignende krav, idet man pegede på, at uddannelse af kvalificerede mellemkolelærere siden almenskoleloven af 1903 havde været forsømt fra statens side. »Staten har i så henseende intet effektivt foretaget, men har overladt denne opgave til lærerne selv«, der enten havde måttet tage et kursus på Lærerhøjskolen eller tage faglærereksamen, således at de kunne blive kvalificeret i de for eksamensmellemkolen særlige fag.¹³⁶ 1954-loven indførte linjefag (»særlig undervisning«) i sløjd, skolekøkken eller den humanistiske faggruppe og med speciel sigte på eksamensmellemkolen engelsk og tysk samt matematik og naturlære. Seminarieloven af 1966 videreførte linjefag og specialisering, og læreruddannelsen blev til en helhedsuddannelse, således at læreren kunne undervise på alle folkeskolens trin.¹³⁷

Boks 4. Mellem- og realskolelærernes uddannelsesbaggrund 1956.

Der var 4.609 mandlige lærere, hvoraf 4.329 var uddannet på et seminarium (og 3.748 af disse havde taget én til uddannelse), 74 var cand.theol.er, 87 cand.mag.er, 14 havde en anden universitetsuddannelse, 60 havde en anden uddannelse, mens 45 havde ikke nogen eksamen.

Blandt de 2.688 kvindelige lærere var der 2.285 seminarister (hvoraf 2.122 havde taget en tillægseksamen), 41 havde en kandidatgrad, 80 havde gået på et forskoleseminarium, mens 74 havde taget faglærereksamen. 44 havde realeksamen, 79 en anden uddannelse, mens 85 ikke havde nogen eksamen.

Kilde: Børneskolen 1952-56. Kbh. 1958 tabel VII C.

7. Sammenfatning

Gennem hele den skildrede periode blev der arbejdet på at tilvejebringe enten en særlig uddannelse for eller videreuddannelse af mellem- og realskolelærere for at sikre mellem- og realskolen kvalificerede lærere. Den seminarieuddannede lærer efter seminarielovene af 1818 og 1894 havde fået en bred uddannelse uden faglig specialisering, beregnet på at varetage embedet som enelærer i en landsbyskole. Efterhånden blev det ikke nok blot at kunne undervise i basisfagene, bl.a. i takt med oprettelse af realskoler og indførelse af mellemskolen, hvor seminaristerne ikke havde de fornødne kvalifikationer til at undervise i fremmedsprog og naturfag. Og det var svært at få universitetsuddannede til at tage arbejde i realskolen grundet de lave lønninger.

Mellem- og realskolen havde derfor behov for en opkvalificering af læreruddannelsen, hvilket man forsøgte gennem kurser af forskellig slags som overbygning på en seminarie- eller universitetsuddannelse, og en kort overgang havde man et særligt realskoleseminarium, som gav en mere udvidet uddannelse og dermed prøvede at hæve læreruddannelsens niveau. Et udvalg under Undervisningsministeriet forsøgte i 1919 at akademisere læreruddannelsen, men først med læreruddannelsesloven af 1966 blev uddannelsen et akademisk studium.

Fra 1859 eksisterede der en særlig lærerindeuddannelse og fra 1892 en forskolelærerindeuddannelse, som til en vis grad uddannede kvinder til specialiserede stillinger inden for skolevæsenet. Og i Norge havde man allerede i 1851 fået realskolelæreruddannelse med fagene matematik, tegning, landmåling, geografi, fysik, kemi, naturhistorie, som videreførtes i den matematisk-naturvidenskabelige lærereksamen fra 1871.¹³⁸ Det lykkedes dog aldrig i Danmark at skabe en særlig realskolelæreruddannelse som en tredje vej mellem seminarie- og universitetsuddannelserne. Den politiske opbakning til opbygning af en mellem- og realskolelæreruddannelse var begrænset, og de fleste initiativer skete på privat initiativ. Dertil kom ikke mindst DLF's modstand. Man ikke ønskede to slags lærere i skolen, hvor realskolelæreren ville være bedre uddannet og bedre lønnet end den seminarieuddannede lærer og dermed hævet over lærerforeningens medlemmer.

Sammenfatning og udblik

197

1. Hovedantagelse
2. Hovedresultat
3. Konklusion
4. Udblik

Illustration forrige side:

Kalundborg kommunale Mellem- og Realskole 1921

Ved indgangen til 1920'erne var det offentlige element i grunduddannelserne og realskolevæsenet blevet mere markant, bl.a. ved statens og kommunernes overtagelse af en række private realskoler og gymnasieskoler i de første årtier af 1900-tallet. I Kalundborg havde realskolen været kommunal siden oprettelsen i 1887 og havde eksamensret fra 1889.

Billedet befinder sig i Dansk Skolemuseum.

1. Hovedantagelse

Mellem de kongelige anordninger af 1814 og kommissionsbetænkningen af 1923 blev dansk uddannelsestænkning afgørende ændret. Reformerne fra 1700-tallets slutning og 1800-tallets begyndelse fik virkninger på langt sigt, og i takt med den almindelige samfundsudvikling ændredes de forventninger og krav til uddannelserne, som samfundet og borgerne stillede. Uddannelsestænkningen bevægede sig langsomt, men systematisk mod en forestilling om et nationalt uddannelsessystem, og denne grundlæggende antagelse er baggrunden for de følgende forskningsspørgsmål: hvilke nye *policies* blev udviklet i den undersøgte periode? Hvorfor og på hvilke områder blev disse *policies* udviklet, og hvem var de centrale drivkræfter – staten, grupper i samfundet eller uddannelserne selv? Og hvilke ligheder og forskelle var der mellem undersøgelsesperiodens nye *policies*? I de foregående to oversigter og fire analyser har jeg gennemført en række case studies på tre områder: decentral uddannelse, privat uddannelse og professionsuddannelse for at besvare disse spørgsmål.

De centrale begreber er uddannelse og uddannelsestænkning. Uddannelse defineres som en aktivitet, der for det første er organiseret ved at være henlagt til bestemte institutioner og med et indhold beskrevet i lovgivningen, og som for det andet er systematisk ved at blive varetaget af særligt uddannede lærere og endelig for det tredje er kompetencegivende, idet den afsluttende eksamen giver adgang til bestemte erhverv eller videreuddannelser. Med uddannelsestænkning mener jeg, at en uddannelse bliver tænkt forfra eller om igen, fordi uddannelsen ikke kan udfylde de opgaver, man forventer af den, det være sig både i indhold og organisationsform. Med dette begreb bliver der lagt vægt på den politiske tænkning om uddannelsernes fremkomst, opbygning og forandring.

Kerneundersøgelsesperioden er 1814-1923, men der er afstikkere i tid, både bagud til 1537 og frem til 1970. Året 1814 har sin rod i udstedelsen af skoleanordningerne af 1814, som er nogenlunde samtidige med forordningen om det lærde skolevæsen af 1809 og seminariereglementet af 1818. Som slutår er valgt 1923, fordi Den Store Skolekommission af 1919 dette år afgav sin betænkning, som også faldt sammen med statens og kommunernes overtagelse af en række private gymnasieskoler 1918-1919.

I denne sammenfatning vil jeg først fremdrage hovedresultaterne fra afhandlingens tre hoveddele. Dernæst vil jeg redegøre for, hvorfor der skete forandringer, og hvem der var drivkræfterne bag disse, samt diskutere forskelle og ligheder mellem udviklingen inden for de enkelte hoveddele. Derefter vil jeg drøfte resultaterne og sætte dem ind i en samlende konklusion, der belyser, hvorfor der skete forandringer, og hvem der var drivkræfterne. Sammenfatningen munder ud i en perspektivering, hvor blikket rettes mod udviklingen i perioden efter 1923.

2. Hovedresultater

Afhandlingen rummer tre hoveddele. Til hvert hovedbidrag er der valgt et samlende begreb, som karakteriserer det område, der er genstand for behandling: decentral uddannelse, privat uddannelse og professionsuddannelse.

2.1 Decentral uddannelse

I del 1, Decentral uddannelse, blev købstædernes og byernes historie behandlet. På grundskoleområdet var (og er) det danske skolesystem kendetegnet ved, at der fra centralt hold blev fastlagt rammer for skolens virke, som blev implementeret lokalt og med et vist råderum til at vælge forskellige løsninger. Dette gjorde sig også gældende med mellem- og realskolevæsenet, hvor der fra regeringens side blev udstukket retningslinjer, men hvor udviklingen skete lokalt. Der var således ikke tale om centralt styrede uddannelser, men om decentralt styrede uddannelser.

Oversigten *Urban Schools, 1537-1850* (artikel 1) rummer en samlet gennemgang af købstædernes skolevæsen fra reformationen til enevældens afslutning. I 1500- og 1600-tallet var uddannelse fortrinsvist et byfænomen, men med 1730'ernes reformer og 1814-anordningerne blev uddannelse for alvor et landsdækkende fænomen. Købstaden rummede imidlertid fortsat flere uddannelsesmuligheder end i landdistrikterne, idet der i købstæderne var der et spektrum af muligheder, og købstæderne havde et forholdsvist frit råderum til at udfylde de fra centralt hold fastlagte retningslinjer. Oversigten viser, hvordan man implementerede disse retningslinjer og tilpassede uddannelserne de lokale behov. Fra slutningen af 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet skete der en ændring i kravene og forventningerne til skolen. Almue- og borgerskolevæsenet og det lærde skolevæsen kunne ikke udfylde erhvervsborgerskabets krav, og realskolevæsenet begyndte at dukke frem. Realskolevæsenets storhedstid kom imidlertid til at ligge efter 1850.

En nærstudie af udviklingen af købstadskolens historie efter 1850 findes i *Realt og lokalt. Den lokale realskole 1850-1970* (artikel 2), hvor realskolevæsenets udvikling bliver fulgt i en købstad, i en ny provinsby og i en landkommune. I modsætning til mere traditionelle lokalstudier er det realskolevæsenet, som er i fokus; realskolevæsenet bliver dog set ikke isoleret, men som en del af de lokale uddannelsesstilbud. Artiklen viser, hvordan især de private realskoler implementerede rammelovgivningen for realskolevæsenet, og hvilke strategier man forfulgte for at overleve og tilpasse sig den lokale situation.

I købstaden kunne man hente sit kundeunderlag hos de borgere, der traditionelt satte deres børn i en privat skole, både fordi den private skole kunne give en bedre uddannelse, men også fordi man ikke ønskede sine børn undervist sammen med de lavere klassers børn. I eksemplet med den nye provinsby blev det af afgørende betydning for den private realskoles levedygtighed i de første årtier, at der i provinsbyen kun fandtes en landsbyordnet skole, og at realskolen derved kunne give en undervisning,

som det offentlige skolevæsen ikke magtede. Og efter indførelsen af et vederlagsfrit mellem- og realskolevæsen blev den private skole holdt oppe af forældre fra det bedre borgerskab, der ikke ønskede, at deres børn skulle gå i den kommunale skole. Det sidste eksempel belyser, hvordan man som privat realskole i et udpræget landdistrikt kunne overleve. Det skete ved at finde et 'hul' i udbuddet af realskoleundervisning i lokalområdet, ved at placere skolen i en stationsby, hvilket gjorde det lettere at komme til skolen, og ved at satse på elever fra hele lokalområdet.

I alle tre tilfælde spillede også kommunen en væsentlig rolle for den private realskoles overlevelse, men det gjorde forældrene tillige, og det gjaldt derfor om at opretholde et godt forhold til de forældre, der skulle 'fodre' skolen med elever, og til det lokalsamfund, som realskolen var en del af.

Som det vil være fremgået, forandredes det decentrale uddannelsesområde ved fremkomsten af en mere organiseret grundskole i købstæderne, som kom efter omdannelsen af de nedlagte latinskoler til danske skoler i årene efter 1739, men især efter skoleanordningen af 1814, som lagde grunden til en ensartet grundskole i alle landets købstæder. Og fra 1830'erne blev købstædernes uddannelsesstilbud udbygget med et realskolevæsen, som også vandt fodfæste i de nye bysamfund. Grundlaget for udbygningen af de decentrale uddannelsesstilbud før 1814 skyldtes lokale initiativer, hvilket også var tilfældet med realskolerne. I begge tilfælde spillede erhvervsborgerskabets krav om en mere omfattende uddannelse, end det offentlige almue- og borgerskolevæsen kunne tilbyde, en væsentlig rolle. Det skete i takt med, at flere og flere stillinger i det private og inden for stats- og lokaladministrationen krævede en formel og specialiseret uddannelse, som var målrettet netop til et bestemt erhverv eller arbejde. Uddannelse blev vejen frem, uddannelse blev – som de to svenske forskere Christina Florin og Ulla Johansson har beskrevet det – en kulturel kapital, der kunne handles på et uddannelsesmarked.

Som nævnt lagde staten de overordnede retningslinjer, mens udviklingen blev båret frem enten af lokale myndigheder og/eller private, hvilket der var (og er) en lang tradition for i dansk forvaltningshistorie, hvor vigtige samfundsopgaver som socialforsorg, sundhed og skolevæsen har været lokalt forankret siden begyndelsen af 1700-tallet. Dette har Tim Knudsen fremhævet som et af de danske institutionelle særpræg: den høje grad af decentralisering af opgaver og beslutningskompetence til kommuner og amter, hvilket har givet lokalsamfundets repræsentanter en stærk placering i den offentlige sektor.

Det var således ikke staten, men grupper i lokalsamfundet, som var den drivende kraft i udviklingen. Anskuer man udviklingen med Margaret S. Archers begrebsapparat, kan man for realskolevæsenets vedkommende tale om dominerende og assertive grupper. Realskolevæsenet var oprindeligt assertativt i forhold til det lærde skolevæsen ved at ville bryde det lærde skolevæsens domination af uddannelse over grundskoleniveau, mens det offentlige skolevæsen senere blev den assertive gruppe over for det private realskolevæsen, især de steder hvor kommunen ønskede at gøre den offentlige skole til *skolen* for alle børn i kommunen, tydeligst i byer med kommunesocialisme.

2.2 Privat uddannelse

Del 2, Privat uddannelse, er en undersøgelse af det private skolevæsen i byerne og hovedstaden i 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet; som eksempler anvendes det tidlige realskolevæsen og den private gymnasieskole. Den private ejerform var det dominerende element inden for realskolevæsenet i skolernes første 130 år, og disse skoler udviklede sig i modspil til det offentlige skolevæsen. Blandt gymnasieskolen i hovedstadsområdet gjorde det private element sig ligeledes stærkt gældende langt op i 1900-tallet.

Realskolen i debat og lovgivning 1814-1923 (artikel 3) er en analyse af den politiske og offentlige debat om realskolevæsenets organisatoriske og indholdsmæssige form gennem 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet. Analysen viser, at realskolevæsenets udvikling faldt i tre faser. Første fase rummede realskolevæsenets etablering i 1830'erne og 1840'erne, hvor der blev skabt en skoleform, der for det første skulle danne eleverne til at blive gode, oplyste borgere, som kunne deltage aktivt i samfundslivet, og for det andet uddanne dem til et fremtidigt virke inden for handel, håndværk og industri. Efter forsøgsperiodens udløb i begyndelsen af 1850'erne nedtonede man de noget højtravende forventninger, man havde haft til realskolevæsenet i de foregående årtier, og realskolevæsenets formål ændrede sig. Den skulle nu give ungdommen en kort, videregående uddannelse med henblik på stilling i etaterne samt handels- og kontorlivet.

Ved alment skoleloven af 1903 ændredes realskolevæsenet til et mellem- og realskolevæsen, der blev en del af den højere alment skole. Det blev mellemskolen, der i de følgende årtier blev genstand for debat og kritik, især fordi dens placering i forhold til grundskolen ikke var blevet afklaret. Ved oprettelsen af mellemskolen blev realskolen åbnet for en større del af en ungdomsårgang, idet mellemskolen i købstæderne sikrede en forbindelse mellem grundskole og eksamensskole. Det blev analyseret, hvad beslutningstagere og debattører lagde i begrebet realskole og realundervisning igennem den undersøgte periode, og hvordan begreberne ændrede sig. Ligeledes kastes der lys over forsøgene på at indplacere realskolevæsenet i uddannelsesstærkningen, således at der kunne skabes en organisk sammenhæng mellem de enkelte skoleformer.

I artikel 4, *Skoledrift – ikke forretning, men samfundsopgave. Statens og kommunernes overtagelse af private gymnasieskoler*, bliver det private højere skolevæsen i hovedstaden fra 1890'erne til 1919 undersøgt. Artiklen viser, hvordan der i løbet af et par årtier skete en afgørende holdning i synet på privat gymnasiedrift. Hvor man i 1890'erne så det som en selvfølge, at langt størstedelen af hovedstadens gymnasieundervisning lå i private hænder, medførte de private gymnasieskoler økonomiske krise, at politikere og meningsdannere ændrede holdning til privat skoledrift. Efter at have fået flertal i Københavns Borgerrepræsentation fjernede Socialdemokratiet det kommunale tilskud til kommunens privatskoler og underminerede dermed hele tilskudsordningen og ikke mindst skolernes økonomi. Dermed tvang partiet – der ikke var en fortaler for private skoler – skolerne, Frederiksberg og Gentofte kommuner og ikke mindst regeringen til at overveje, hvordan gymnasieundervisningen i hovedstadsområdet skulle organiseres.

Den økonomiske situation havde fået de private skolars ledere til at ændre deres syn på privat skoledrift og indse, at skoledrift ikke var en forretning, men en samfundsopgave. Dette måtte regering og Rigsdag også sande, og ved love af 1918 og 1919 blev ikke alene hovedparten af hovedstadens private gymnasieskoler, men også en række private gymnasieskoler i provinsen overtaget af staten eller en af hovedstadskommunerne. Det private initiativ på gymnasieområdet var herefter kun beskedent.

På det private område var forandringerne den private eksamensskoles fremkomst, dels realskolevæsenet fra 1830'erne i købstæder og byer, dels den private gymnasieskole i hovedstadsområdet. Det private initiativ var meget fremherskende i den tidlige del af undersøgelsesperioden, hvorimod det blev mindre markant i takt med, at stat og kommuner udbyggede sine uddannelsesinstitutioner og overtog en række af de private skoler, både de private gymnasieskoler i Københavns-området og en række private realskoler, som i årene efter 1903 blev overtaget af kommunerne. En statsliggørelse ('nationalisering') af uddannelse, om man vil – et begreb, der dog ikke helt dækker de forandringer, som fandt sted, idet der stadig var plads til, at enkeltpersoner og foreninger kunne gøre sig gældende.

Grunden til disse forandringer skal findes i, at uddannelse i langt højere grad end tidligere blev anset for en opgave, som samfundet skulle løse, og ikke en forretning, der skulle drives af enkeltpersoner og foreninger. I den første del af undersøgelsesperioden havde man en liberal statsmagt, som indskrænkede sig til at fastlægge de overordnede retningslinjer, f.eks. i form af eksamensbestemmelser, og med Venstre som det dominerende parti. Partiet ønskede brud med statsmonopoler og fri konkurrence på uddannelsesområdet – en assertiv gruppe i Archers begrebsverden, som bekæmpede statens domination på dette område. I sidste del af periode fik man en ny assertiv gruppe, nemlig Socialdemokratiet, som anvendte staten og kommunerne til at gøre uddannelse til et offentligt anliggende, fordi partiet var imod at dele børn efter stand og indkomst, og fordi partiet mente, at uddannelse var en samfundsopgave, ikke en forretning. Partiet accepterede dog det private initiativ på uddannelsesområdet og med tilskud fra staten, men krævede, at de private uddannelsesinstitutioner underkastede sig offentligt tilsyn og kontrol.

203

2.3 Professionsuddannelse

Del 3, Professionsuddannelse, rummer to bidrag til læreruddannelsens historie fra 1800-tallets begyndelse til 1960'erne. Det drejer sig dels om generalistuddannelsen til grundskolelærer fra 1820'erne til 1860'erne i en tid, hvor læreruddannelsen og især seminarierne kom under pres, dels om forsøgene på at skabe en specialistuddannelse for lærere til mellem- og realskolen i perioden fra 1860'erne til 1960'erne.

I artikel 5, *Nedlæggelser og stilstand - læreruddannelsen ca. 1820 til 1860*, får vi ny viden om stilstandsperioden oven på de store reformer i 1790'erne. Efter seminarireglementet af 1818 skulle den treårige generalistuddannelse uddanne en beskeden, nøjsom og praktisk grundskolelærer, der kunne virke i en af landets mange almue- og borgerskoler. Reglementet rummede en ambitiøs undervisningsplan for

uddannelsen, men tiden var en anden end 1790'erne, og der var økonomisk lavkonjunktur i samfundet. Læreruddannelsen måtte derfor tilpasse sig de ændrede vilkår, og den blev genstand for nedskæringer og indskrænkninger. Regeringen ønskede nemlig en billig uddannelse, der gjorde det nemmere at blive lærer. Frem til seminarieloven af 1857 var området præget af stilstand, og den udvikling, der fandt sted, skete på de enkelte seminariers initiativ.

Den skildrede periode rummede dog også 1850'ernes diskussioner om læreruddannelsen, hvor et nyt syn på uddannelsen tonede frem, idet man erkendte, at den hidtidige uddannelse ikke længere kunne gøre sig gældende. Og fra mange sider lød der røster om en reform, der kunne forbedre uddannelsen og gøre de nye seminarister bedre skikkede til at varetage lærergerningen. Der var dog ikke enighed om uddannelsens opbygning og indhold. Nogle ønskede at beholde seminarierne, andre at nedlægge dem.

Seminarieloven af 1857 brød med seminariernes monopol på uddannelse af lærere, og der blev indført eksamenskommissioner, der gav samme rettigheder som afgangseksamen ved et seminarium. Endvidere forsøgte man at opbygge en videregående uddannelse, og fra 1856 blev det muligt for lærere at videreuddanne sig på de monradske kurser, specielt for at skaffe kvalificerede lærerkræfter til købstædernes skolevæsen.

Artikel 6, *En realskolelæreruddannelse? Uddannelsesmuligheder for mellem- og realskolens lærere*, belyser de bestræbelser, som pågik mellem 1860'erne og 1960'erne for at skabe en særlig læreruddannelse for mellem- og realskolens lærere. Den seminarieuddannede lærer efter seminarielovene af 1818 og 1894 havde, som det blev påvist i artikel 5, fået en bred uddannelse uden faglig specialisering. I takt med udvidelsen af grundskolens fagrække og etableringen af realskolevæsenet ændrede synet på, hvad en lærer skulle kunne, sig, og der blev stillet flere krav til læreruddannelsen, også fra Danmarks Lærerforenings (DLF) side. Mellem- og realskolevæsenet havde behov for en opkvalificering af læreruddannelsen, hvilket man forsøgte gennem kurser af forskellig slags, og en kort overgang havde man et særligt realskoleseminarium.

Det lykkedes aldrig at skabe en særlig realskolelæreruddannelse som en tredje vej mellem seminarie- og universitetsuddannelserne. Den politiske opbakning til opbygning af en mellem- og realskolelæreruddannelse var begrænset, hvortil kom ikke mindst modstand fra DLF's side. Foreningen ønskede ikke to slags lærere i skolen, hvor realskolelæreren ville være den bedre uddannede og bedre lønnede lærer og dermed hævet over DLF's seminarieuddannede medlemmer.

Forandringerne i den undersøgte periode var udstedelsen af seminariereglementet af 1818 og bestræbelserne på at få en læreruddannelse til at virke i en periode med økonomisk lavkonjunktur, og hvor det var småt med statslige initiativer. Udviklingen skete derfor på foranledning af de enkelte seminarieforstandere. Men der var tale om en opgave, som lå staten på sinde – at få forsynet landets mange borger- og almueskoler med duelige lærere. Og en opgave, der var forankret i statsligt regi. 1850'ernes debat om læreruddannelsen og seminarieloven af 1857 betød, at statens

domination blev udfordret af Venstre (som en assertiv gruppe), hvor det endte med en liberalisering af læreruddannelsen, og at det private initiativ blev et markant indslag på seminarieområdet frem til 1960'erne. Den private tradition, som blev fastlagt med 1857-loven, betød også, at forsøg på at skabe et lærerkorps til realskolen og senere mellemskolen kom til at foregå i privat regi, dels de forskellige former for kurser, dels Realskoleseminariet, hvor staten gav seminariet eksamensret, men i øvrigt overlod driften til det private initiativ.

Hvor det for grundskolelæreruddannelsens vedkommende havde været staten, der havde været den drivende kraft ved at oprette og drive en række seminarier, blev det for realskolelæreruddannelsen grupper i samfundet, nærmere bestemt personer med tilknytning til realskolevæsenet, som var det bærende element i bestræbelserne på at etablere en uddannelse til den nye gruppe af mellem- og realskolelærere.

Man kan diskutere, om de to uddannelser gjorde lærerne til en profession, en semi-profession eller til et fag. Der er ingen tvivl om, at lærerne blev professionaliserede, i og med at der blev givet dem en uddannelse, som gav dem særlige forudsætninger for at bestride et arbejde som lærer enten i en grundskole eller i en realskole. Man kan dog ikke hævde, at de to slags lærere blev til professioner, og at deres uddannelse blev til professionsuddannelser. Professionsdannelsen skete først i en senere periode, hvor lærere for alvor opfattede sig som en gruppe med fælles interesser, og hvor deres fagforening, Danmarks Lærerforening (DLF), mere konsekvent kunne gennemføre et monopol ved besættelsen af stillinger i grundskolen i forhold til uuddannede lærere eller til lærere, der ikke var medlem af DLF, som det var tilfældet med realskolens lærere. Selvom lærergrupperne således blev professionaliserede, blev de ikke en profession i den klassiske forstand, men snarere en semi-profession med tilløb til en egentlig profession.

3. Konklusion

Som det vil være fremgået, skete der i undersøgelsesperioden en udbygning af de danske uddannelser. Der blev gjort bestræbelser på at skabe enhed ved, at en stor del af uddannelserne og institutionerne kom under den samme centrale og nationale forvaltningsenhed, Kultusministeriet, og ved fælles eksamensregler m.v. for både offentlige og private uddannelsesinstitutioner. Der blev ligeledes gjort forsøg på at skabe et system af forbundne elementer inden for et samlet hele, hvor de forskellige dele var hierarkisk ordnede i forhold til hinanden, ligesom uddannelser blev differentierede, således at de kunne tjene en flersidighed af formål og var internt specialiserede i forhold til hinanden. Specialiserede uddannelser udskiltes fra de generelle uddannelser og fik deres egen eksamen og/eller egne uddannelsesinstitutioner. Det gjorde sig f.eks. gældende på seminarieområdet, hvor der var blevet oprettet grundskolelærerseminarier, og hvor der i undersøgelsesperioden oprettedes lærerindeseminarier, forskoleseminarier og realskolelærerseminarium for at imødekomme specielle behov. Realskolevæsenet udskiltes af det lærde skolevæsen og blev en særskilt uddannelse med egne institutioner, hvilket også blev tilfældet med mellemskolen, som fik sit eget liv imellem grundskolen, realskolen og gymnasieskolen.

I takt med differentieringen og specialiseringen fandt der en professionalisering sted, hvor formel, offentlig eksamen blev en af forudsætningerne for at bestride et erhverv, eksamen blev til en embedseksamen, der gav autorisation til at virke inden for et bestemt erhverv eller til at bestride et bestemt embede. Og eksamen blev en måde for den pågældende erhvervsgruppe at definere sig i forhold til konkurrerende grupper på området. Det var tilfældet med grundskolelæreruddannelsen, hvor seminarierne var med til at definere den nye lærergruppe i forhold til tidligere perioders ikke-uddannede lærere og give dem en fælles identitet, bl.a. i forhold til realskolevæsenets lærere, som ikke opnåede en fælles uddannelse eller at blive en egentlig profession.

Der fandt også en standardisering af skolens indre arbejde sted. Selvom den danske stat i hovedparten af perioden var en liberal stat, der indskrænkede sig til at fastlægge de overordnede retningslinjer, strakte dens arm sig alligevel inden for uddannelsesinstitutionernes fire vægge, og antallet af love og administrative forskrifter på uddannelsesområdet voksede. Det store antal love m.v. afspejlede også en stadig større statslig regulering og en almen bureaukratisering af uddannelsesområdet. Uddannelse blev således mere og mere vigtig for staten og samfundet.

Endelig skete der, især i 1900-tallet, en statsliggørelse ('nationalisering') på uddannelsesområdet, hvor det offentlige overtog visse private uddannelsesinstitutioner. Eller hvor staten fra begyndelsen lagde nye uddannelser i offentligt regi. Før havde det private initiativ været dominerende, specielt på realskole- og gymnasieområdet. I årene efter alment skoleloven af 1903 overtog flere kommuner private realskoler eller oprettede selv realskoler, ligesom en række private gymnasieskoler, fortrinsvis i hovedstadsområdet, overgik til staten i 1918-1919. Ved indgangen til 1920'erne var

således det offentlige dominerende på grundskole-, realskole- og gymnasieniveau, og det private initiativ udgjorde 'kun' et alternativ til det offentlige. På disse områder valgte stat og kommuner således at overtage institutionerne, hvorimod man på seminarieområdet fortsatte traditionen med privat seminariedrift. Denne tradition var medvirkende til, at staten lod private tage initiativ til at skabe en realskolelæreruddannelse. På gymnasieområdet fandtes der ikke institutioner med samme markante ideologiske grundlag, når man ser bort fra pigeskolerne, som netop valgte at stå uden for gymnasieovertagelsen, fordi de ikke ville miste deres pædagogiske frihed (»pædagogiske Særhed«, som de kaldte det). Men selvom staten og kommuner overtog en række institutioner, forblev grundskolen decentralt styret, ligesom der blev givet plads til, at det private initiativ fortsat kunne udgøre en fast del af de danske uddannelser.

Hvem var drivkræfter bag denne udvikling – staten, grupper i samfundet eller uddannelserne selv? I den internationale og i den danske forskning er der, som nævnt i indledningen, forskellige opfattelser.

Andy Green understreger, at udviklingen af offentlig uddannelse kun kan forstås i relation til statsdannelsesprocessen, hvor den moderne stat bliver konstrueret. Uddannelse bliver et led i denne statsdannelse, hvorfor staten ikke længere kan overlade uddannelse til enkeltpersoner eller grupper; uddannelse kun kan udvikle sig på den rette måde, hvis initiativet udgår fra staten. Skolevæsenet i 1800-tallet blev en institution i sig selv, en integreret del af det statslige apparat og en vital støtte for det borgerlige samfunds nye sociale orden. Han noterer endvidere, at centraliserede stater skabte centraliserede uddannelsesmæssige bureaukratier, hvorimod mere liberale stater skabte mere decentraliserede systemer. Selvom der er mange vigtige observationer i Greens analyser, kan man dog i forhold til Danmark diskutere, om den offentlige skole blev den fremherskende og kontrollerende skoleform, idet der fra 1850'erne skabtes basis for en stærk fri skolebevægelse, som tilmed nød (og nyder) statsunderstøttelse. Ligeledes kan man diskutere statens kontrol med uddannelsesområdet, eftersom der har været en lang tradition for, at opgaver løses inden for rammerne af det kommunale selvstyre, dog under statsligt tilsyn, og i mange tilfælde i samarbejde med private personer og frivillige organisationer. Vel var den danske enevælde og senere folkestyret centraliserede stater, men grundskolevirksomhed vedblev med at være en decentral opgave. I den forbindelse er det især vigtigt at notere sig Venstres kamp mod centralisering.

Christina Florin og Ulla Johansson gør gældende, at staten både er en forudsætning for og en drivkraft i systematiseringsprocessen. Skolesystemet blev et statsligt produkt, hvor private skoleformer blev stillet under statens kontrol eller overført til statens ansvarsområde. Statsinventionen betød regler også for skolens indre liv, som stilledes under statslig kontrol. Dette krævede en stærk statsmagt, som kunne sætte sine krav igennem, hvilket gjorde sig gældende i Sverige sammen med de politiske magtforhold i statsapparatet, og dette havde en afgørende betydning for skolesystemets udvikling. Også i Danmark blev skolesystemet på sin vis et statsligt produkt, i og med at staten lagde de overordnede rammer og retningslinjer for uddannelserne,

ligesom statens indflydelse på de private uddannelsesinstitutioner voksede markant undersøgelsesperioden, bl.a. ved et stigende antal love og administrative forskrifter. Der var tillige i Danmark en stærk statsmagt, men der var også en lang tradition for decentral styring og for privat initiativ på uddannelsesområdet, f.eks. grundtvig-koldske skoler eller de foreningsejede handelsskoler og tekniske skoler, og det var derfor lige så meget grupper i samfundet, der spillede en væsentlig rolle.

Niels Reeh har anlagt et fissionsteoretisk perspektiv på staten, hvor staten er en defensiv enhed, der har sin egen overlevelse som det primære formål. Et af midlerne til at fastholde statens suverænitet og legitimitet over for undersåtterne er religion. Derfor blev staten den drivende kraft i udbygning af et offentligt skolevæsen, hvor religion var en af grundskolens væsentligste fag i 1700- og 1800-tallet. Reeh har ret, i at staten var den drivende kraft bag udbygningen af grundskolen i 1700- og 1800-tallet. Men med religionsfriheden fra 1849 og friskoleloven af 1855 havde religionsfaget ikke længere den samme fremtrædende rolle, som det havde haft under enevælden med dens statskirke. Skolen skulle ikke længere anvendes til at danne lydige undersåtter, skolen kunne også anvendes til at frigøre sig fra det offentlige skolevæsen, som det f.eks. var tilfældet med skoler, der havde rod i en bestemt politisk eller religiøs holdning.

Margaret S. Archer ser uddannelse som en kamp mellem de, som ejer uddannelse, og som derfor også kontrollerer uddannelse, og de, som udfordrer den kontrollerende gruppe. Førstnævnte gruppe kaldte hun for den uddannelsesmæssige dominante gruppe, som udøvede domination. Modsætningen til domination er assertion (påstand, hævde), som udøves af den assertive eller hævde gruppe. Når en assertiv gruppe første gang træder ind på uddannelsesmarkedet, er det, fordi den søger en anderledes form for uddannelse i forhold til det, der er defineret og udbudt af den dominante gruppe. Assertion kan ske ved en restriktiv strategi, hvor lovgivningen anvendes til at underminere den dominerende gruppes monopol eller ved en substitutiv strategi, hvor man forsøger at erstatte den dominante gruppe ved at devaluere dens monopol ved konkurrence på uddannelsesmarkedet. Fordelen ved Archers teoriapparat er, at hun ikke kun fokuserer på staten, men at hun netop giver plads til, at man i tolkningen kan inddrage grupper i samfundet, det være sig klasser, partier og bevægelser. Man kan således se fremkomsten af realskolevæsenet i 1800-tallet som en assertiv gruppes forsøg på at udfordre den dominante gruppes monopol på videregående uddannelse, i dette tilfælde det lærde skolevæsen. Hun fremhæver selv de to første årtier af 1900-tallet som en kamp mellem Venstre og Socialdemokratiet om, hvor meget staten skulle kontrollere forandringer inden for uddannelsesområdet, og hvor Socialdemokratiet var stærk nok til at underminere de private gymnasieskolars institutionelle selvstændighed dels ved statsovertagelse, dels ved tilskud mod til gengæld statsligt tilsyn og kontrol. På samme måde kan man anskue Venstres bestræbelser på at liberalisere uddannelsesområdet i 1800-tallet som en assertiv gruppes udfordring af den dominante gruppe, i dette tilfælde staten og det lærde embedsborgerskab.

De to danske historikere Ingrid Markussen og Susanne Wiborg lægger også vægt på grupper i samfundet som de drivende kræfter, men de inddrager tillige andre faktorer,

bl.a. ledende personligheder og de socialdemokratiske partiers stærke indflydelse. De har fremdraget væsentlige forklaringsmodeller til udviklingen på uddannelsesområdet, men modellerne synes mest egnede til at beskrive udviklingen i en senere periode, nemlig 1900-tallet, hvor arbejderbevægelsen og Socialdemokratiet for alvor gjorde sig gældende på uddannelsesområdet.

Detlef K. Müller mener, at statens handlinger gjorde institutionaliseringen af det moderne uddannelsessystem muligt, idet staten skabte rammerne og i stadig stigende grad fastlagde og kontrollerede processen med udviklingen på uddannelsesområdet. Men der var ikke en overordnet statslig organisation, som formede, overvågede og regulerede uddannelserne for at opnå sociale og politiske mål. Nye uddannelsesformer blev ikke skabt, snarere blev eksisterende uddannelser reorganiseret og omdefineret, således at udviklingen foregik i uddannelsessystemet og af egen kraft. For Danmarks vedkommende indtog staten – og senere kommunerne – en ledende rolle, men det skal også fremhæves, at statens rolle kun var ledende, og at meget af udviklingen skete inden for uddannelserne, men det var ikke uddannelserne selv, men personer i dem, der skabte udviklingen. Nye uddannelser blev faktisk skabt, som det var tilfældet med læreruddannelsen, realskolen og melleskolen. Disse uddannelser skabtes fra grunden af og var ikke uddannelser, som var blevet omdefineret eller reorganiseret ud fra allerede eksisterende uddannelser.

Drivkræfterne bag udviklingen i Danmark må således siges at være både staten og grupper i samfundet, afhængig af hvilken periode og hvilken uddannelse man taler om. Staten indtog en ledende rolle i begyndelsen af undersøgelsesperioden, hvor den enevældige stat kun gav begrænset plads til, at uddannelser uden for offentlig kontrol og regi kunne vokse frem. Nye uddannelser blev som udgangspunkt oprettet og drevet i statsligt regi, f.eks. læreruddannelsen, hvilket også var tilfældet med mange af de eksisterende uddannelser. Staten var således den ledende drivkraft i denne periode. Med folkestyret fra 1849 blev der givet plads til, at det private initiativ kunne spille en mere fremtrædende rolle på uddannelsesområdet, og at grupper i samfundet kunne gøre sig gældende. Der blev givet en friskolelov i 1855, læreruddannelsen blev liberaliseret i 1857, og i hovedstadsområdet overlod politikerne det til private initiativ at sørge for, at gymnasiebehovet blev dækket. På samme måde skete fremkomsten af realskoler især fra 1880'erne på initiativ af enkeltpersoner eller private organisationer i form af lokale foreninger og aktieselskaber. Man kunne også fremdrage højskolebevægelsen, aften- og ungdomsskolerne eller handels- og tekniske skoler, som også blev båret frem på privat initiativ af lokale kræfter. I denne liberale periode fik bestemte grupper i samfundet afgørende indflydelse på dansk uddannelsestænkning. I undersøgelsesperiodens sidste årtier blev det atter staten – sammen med kommunerne – som blev drivkræfterne bag udviklingen på uddannelsesområdet. Kommunerne gik aktivt ind og oprettede mellem- og realskoler som led i udbygningen af de kommunale uddannelsestilbud, og på gymnasieområdet fik staten atter en ledende rolle efter overtagelsen af en række private gymnasieskoler. På læreruddannelsesområdet fastholdtes derimod den private tradition og med bestyrerejede seminarier helt frem til 1960'erne, og det samme gjorde sig gældende med realskolerne.

4. Udblik

De her skildrede forandringer peger frem mod reformarbejdet i 1920'erne og 1930'erne, først og fremmest Skolekommissionens virke, der er omtalt forskellige steder i denne afhandling.

Det socialdemokratiske folketingsmedlem K.M. Klausen havde flere gange plæderet for en tilbundsående drøftelse af den danske skole, og at disse drøftelser burde være genstand for et kommissionsarbejde. Undervisningsminister Søren Keiser-Nielsen traf i 1917 aftale med Finansudvalget om nedsættelse af en skolekommission, men kommissionen blev først nedsat i 1919. Den Store Skolekommission fik til formål »at tage det samlede Skolevæsens Forhold – pædagogisk, økonomisk og administrativt – op til Overvejelse og Drøftelse samt til at udarbejde Forslag om en Omordning heraf«.¹

Det blev til forhandlinger og lovforslag om læreruddannelsen, om grundskolen, gymnasieskolen, realskolen og ungdomsskolen. Endvidere blev uddannelsernes styrelse, tilsyn og økonomi (herunder tilskud til private skoler og seminarier) samt uddannelsernes ydre kår og sociale opgaver (skolebygninger, skolebespisning, skolelæger og -tandlæger) taget under behandling. Kommissionen forsøgte at nytænke stort set hele uddannelsesområdet, og man arbejdede med »Skolearkitektur«, dvs. uddannelsernes opbygning og sammenhæng med henblik på udviklingen af et nationalt uddannelsessystem. På mange måder forsøgte man i kommissionen at tænke uddannelserne forfra eller om igen, fordi man ikke følte, at uddannelserne udfyldte de opgaver, man forventede af dem.

Den 25 mand store kommission fordelte sig på fire grupperinger, som var uenige om uddannelsernes plads og opgave i samfundet, og der kom derfor ikke meget ud af kommissionens virke. Men dens forslag kom til at spille en vigtig rolle i de næste 10-15 års uddannelsespolitiske debat, og politikerne hentede her ideer til reformer af læreruddannelsen, grundskolen og dens tilsyn samt realskolevæsenet. Og visse af kommissionens forslag blev først gennemført ved skolelovene af 1958. Den Store Skolekommissions virke vil derfor være et vigtigt fremtidigt forskningsområde.

Noter

211

Indledning
Del 1: Decentral uddannelse
Del 2: Privat uddannelse
Del 3: Professionsuddannelse
Sammenfatning og udblik

Indledning

- ¹ K.-E. Jeismann: Zur Bedeutung der »Bildung« im 19. Jahrhundert. I: K.-E. Jeismann und P. Lundgreen (Hrsg.): Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Bd. III. München 1987 s. 4.
- ² Jeismann: Zur Bedeutung der »Bildung« im 19. Jahrhundert s. 1-2, citat s. 2.
- ³ Bildung kan på dansk både betyde dannelse og uddannelse.
- ⁴ C. Ploug (udg.): Orla Lehmanns efterladte Skrifter. Bind 4. Kbh. 1874 s. 85.
- ⁵ Begrebet friskole opfattes her som en skole, der tilhører den frie (grundtvig-koldske) skolebevægelse, og har således ikke noget at gøre med købstædernes friskoler, som var skoler, hvor der ikke skulle betales skolepenge.
- ⁶ Tallene vedr. grunduddannelserne er hentet fra V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik. Bind 5. Kbh. 1881 s. 383-384, 399-401, 406-407 - J. Warming: Haandbog i Danmarks Statistik. Kbh. 1913 s. 580.
- ⁷ Om dette begreb se H. Haue: Almendannelse som ledestjerne. En undersøgelse af almindannelsens funktion i dansk gymnasieundervisning 1775-2000. Odense 2003 passim, samt O. Korsgaard og L. Løvlie: Indledning. I: R. Slagstad, O. Korsgaard og Lars L. (red.): Dannelsens forvandlinger. Oslo 2003 s. 9-36.
- ⁸ Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år. Undervisningsministeriet 1848-1998. Kbh. 1998 s. 12.
- ⁹ Begreberne er hentet fra M.S. Archer: Social origins of educational systems. London 1979 s. 173-195.
- ¹⁰ C.E. McClelland: Zur Professionalisierung der akademischen Berufe in Deutschland. I: W. Conze og J. Kocka (red.): Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1985. Bd. 1 s. 237-238.
- ¹¹ C. Larsen: Realskolens økonomi og ejendomsforhold. Utrykt bidrag til K. Grin-der-Hansen, S. Holm-Larsen og Å. Højlund (red.): Realundervisning gennem 200 år, der udkommer 2009.
- ¹² C. Florin og U. Johansson: »Där de härliga lagrarna gro ...«. Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914. Stockholm 1993 side 91-93.
- ¹³ Tallene stammer fra en bearbejdning af det i litteraturlisten under Lovgivning og administrative forskrifter nævnte materiale.
Lovforskrifter: forskrifter, som har karakter af retsregler og generelle lovforskrifter, og som er bindende både for borgere og myndigheder, dvs. love, forordninger, anordninger, plakater, bekendtgørelser og reglementer.
Administrative forskrifter: forskrifter, som har karakter af administrative forskrifter eller tjenestebefalinger fra højere myndigheder til hierarkisk lavere placerede institutioner, dvs. cirkulærer, planer og instrukser.

- 14 I. Markussen: Dannelsessyn og drivkræfter bag enhedsskolens fremvækst. I: R. Slagstad, O. Korsgaard og L. Løvlie (red.): Dannelsens forvandlinger. Oslo 2003 s. 188.
- 15 P. Svennevig: Danske kommissionsbetænkninger 1850-1970. Kbh. 1972 passim.
- 16 Statistisk Tabelværk 5. række, litra A, nr. 5: Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. Kbh. 1905 s. 11 og 18.
- 17 P. Boje og O. Hyldtoft: Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter. I: Grethe Authén Blom (red.): Urbaniseringsprosessen i Norden, bind 3: Industrialiseringens første fase. Oslo 1977 s. 178-180.
- 18 Statistiske Meddelelser 4. række, 63. bind, nr. 1: Folkemængden 1. Februar 1921. Kbh. 1921 s. 29*.
- 19 Statistisk Tabelværk 5. række, litra A, nr. 5: Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. Kbh. 1905 s. 162.
- 20 Statistisk Tabelværk 5. række, litra A, nr. 16: Folketællingen i Kongeriget Danmark den 1. Februar 1921. Kbh. 1925 s. 82.
- 21 N. Thomsen: Hovedstrømninger 1870-1914. Idélandskabet under dansk kultur, politik og hverdagsliv. Odense 1998 s. 13-14.
- 22 H. Harnow: Den danske Ingeniørs Historie. Kbh. 1995 s. 12-15, citat s. 13.
- 23 Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. Bind 7. Kbh. 1853 s. 348.
- 24 C. Molbech: Dansk Ordbog indeholdende det danske Sprogs Stammeord, tilligemed afledede og sammensatte Ord, efter den nuværende Sprogbrug forklarede i deres forskellige Betydninger, og ved Talemaader og Exempler oplyste. 2. udg. Bind 2. Kbh. 1859 sp. 1331.
- 25 B.T. Dahl og H. Hammer: Dansk Ordbog for Folket. Bind 2. Kbh. og Oslo 1914 s. 499.
- 26 Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. Bind 7. Kbh. 1853 s. 433.
- 27 Molbech: Dansk Ordbog. Bind 2 sp. 1416.
- 28 Dahl og Hammer: Dansk Ordbog for Folket. Bind 2 s. 521.
- 29 S. Ehlers: I 1900-tallet kom vi for alvor i skole. Fra skolepolitik til kompetenceudvikling. I: Uddannelseshistorie 2004 s. 36-37, 42.
- 30 Begrebet kompetence rummer både betydningen af 1) beføjelse, f.eks. adgang til at fortsætte studier på en videregående uddannelse eller at bestride et bestemt erhverv og af 2) kunnen, dygtighed inden for et bestemt område, og hvor denne kunnen, dygtighed kan være erhvervet gennem formel, informel eller nonformel uddannelse. Her anvendes begrebet som forstået under punkt 1.
- 31 T. Winther-Jensen: Uddannelse. I: Den Store Danske Encyklopædi. Bind 19. Kbh.

2001 s. 440.

32 Jf. S. Ehlers: Ungdomsliv. Studier i den folkeoplysende virksomhed for unge i Danmark 1900-1925. Kbh. 2000 s. 47.

33 Florin og Johansson: »Där de härliga lagrarna gro ...« s. 68-69. – Her er der tale om kompetencebegrebets betydning nummer 2.

34 Ehlers: Ungdomsliv s. 49-51.

35 Ehlers: Ungdomsliv s. 37.

36 E. Johansen og K. Weber: Tradition og fornyelse. Uddannelsestænkning i den ny pædagoguddannelse. I: K. Weber (red.): Tre-i-éen. Fra børnehave-, fritids- og socialpædagoguddannelse til fælles pædagogisk uddannelse. Roskilde 1993 s. 41.

37 S. Tøsse: Fra folkeopplysning til voksenlæring. Oslo 2004 s. 5-6.

38 Citat fra Ehlers: I 1900-tallet kom vi for alvor i skole s. 37.

39 Ehlers: I 1900-tallet kom vi for alvor i skole s. 37.

40 Ehlers: Ungdomsliv s. 44.

41 H. Salling Olesen: Uddannelse: Samfundsmæssig menneskeproduktion I: H. Andersen (red.): Sociologi. Kbh. 2006 s. 206-207 med henvisning til R. Franzke: Berufsausbildung und Arbeitsmarkt. Berling 1978 [s. 11-18]. – Se også E.J. Hansen: Uddannelsessystemerne i sociologisk perspektiv. Kbh. 2003 s. 11-32, specielt 30-32.

42 Hansen: Uddannelsessystemerne i sociologisk perspektiv s. 12.

43 S. Olden-Jørgensen: Til kilderne. Introduktion til historisk kildekritik. København 2001 s. 12.

44 Olden-Jørgensen: Til kilderne s. 26-27.

45 Olden-Jørgensen: Til kilderne s. 17.

46 A. Green: Education and State Formation. London 1990 s. ix.

47 Der må være tale om Christian 6. eller måske Frederik 4.

48 Green: Education and State Formation s. 1-3, citat s. 1.

49 Green: Education and State Formation s. 77-80, jf. s. 111.

50 Green: Education and State Formation s. 311.

51 Florin og Johansson: »Där de härliga lagrarna gro ... « s. 268-269.

52 Florin og Johansson: »Där de härliga lagrarna gro ... « s. 134.

53 Florin og Johansson: »Där de härliga lagrarna gro ... « s. 134.

54 N. Reeh: Religion and the State of Denmark – state religious politics in the elementary school system from 1721 to 1975: an alternative approach to secularization. Utrykt ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, 2006 s. 16-20, citat s. 17.

55 Archer: The social origins of educational system s. 53-55, definition s. 54.

56 Archer: The social origins of educational system s. 90-105

- 57 Archer: The social origins of educational system s. 105-126.
- 58 Archer: The social origins of educational system s. 146-157.
- 59 Archer: The social origins of educational system s. 157-161.
- 60 Archer: The social origins of educational system s. 127-140.
- 61 Archer: The social origins of educational system s. 440-442.
- 62 Markussen: Dannelsessyn og drivkræfter bag enhedsskolens fremvækst s. 185-187.
- 63 Staten er det *almene* med forfatning, regeringsmagt og lovgivningsmagt, familien repræsenterer det *partikulære* med ejendom, enkeltpersoner og ægteskaber, og civilsamfundet er det *særlige* med det økonomiske system, den offentlige virksomhed, retspleje og korporationer. Markussen: Dannelsessyn s. 184.
- 64 L. Svensson: Institutionelle villkor för lärande – Principiella skillnader mellem offentlig och privat skola. I: Håkan Andersson m.fl.: Kampen om lärohusen. Studier kring statsmakt och föräldrarätt i nordisk skolutveckling. Stockholm 1994 s. 156, 158-162.
- 65 Markussen: Dannelsessyn og drivkræfter bag enhedsskolens fremvækst s. 188, 204.
- 66 S. Wiborg: Uddannelse og samhørighed. Udviklingen af enhedsskoler i Skandinavien, Tyskland og England. En komparativ analyse. Utrykt ph.d.-afhandling, Danmarks Pædagogiske Universitet 2005 s. 17-40.
- 67 Wiborg: Uddannelse og samhørighed s. 41-56.
- 68 Wiborg: Uddannelse og samhørighed s. 57-87.
- 69 Wiborg: Uddannelse og samhørighed s. 88-129.
- 70 D.K. Müller: The process of systematisation: the case of German secondary education. I: D.K. Müller, F. Ringer and B. Simon: The rise of the modern educational system. Structural change and social reproduction 1870-1920. Cambridge 1989 s. 16.
- 71 Müller: The process of systematisation: the case of German secondary education s. 16-17.
- 72 Müller: The process of systematisation: the case of German secondary education s. 17.
- 73 Müller: The process of systematisation: the case of German secondary education s. 22-24.
- 74 F.A. Birkebæk m.fl. (red.): Roskilde bys historie. Roskilde 1998 (3 bind) – E. Porsmose, B. Bjerre og K. Risskov Sørensen: Kerteminde Bys Historie. Kerteminde 2000 (3 bind) – B. Schelde-Jensen (red.): Fredericia 1650-1970 – drøm, dårskab og duelighed. Odense 2000 – I.M. Hyldgaard m.fl. (red.): Randers. Fra handelsplads til storkommune. 1000-1975. Randers 2002 – K.C. Jensen og J. Vedsted: Ebeltoft – købstadsliv i 700 år. Ebeltoft 2001.
- 75 F. Rønning: Realskolen i Danmark. En Beretning om Realskolerne og de højere

Almenskoler uden Gymnasium. Kbh. 1916.

- 76 J. Høirup: Realskolen i Danmark. I: E. Torsting (red.): Opdragelse og Undervisning i Danmark. Bd. 1. Kbh. 1948 s. 142-86.
- 77 V. Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati. Kbh. 1976. Haue: Almendannelse som ledestjerne.
- 78 V. Skovgaard-Petersen m.fl. (red.): Dansk læreruddannelse. Odense 1991-2005 (3 bind).
- 79 T. Kampmann: Kun spiren frisk og grøn. Læreruddannelse 1945-1991. Odense 1991. – K.B. Braad: Seminarier og CVU'er. Læreruddannelsen mellem 1970 og 2003. I: E. Nørr og V. Skovgaard-Petersen (red.): - for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder. Odense 2005 s. 313-353.
- 80 K.B. Braad: Er teori praktisk? En historisk undersøgelse af teori, praksis og praktik i læreruddannelsen, med særlige nedslag i læreruddannelserne fra 1894 og 1966. Utrykt ph.d.-afhandling, Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, 2008.
- 81 Her kan nævnes: E. Larsen: Danmarks lærerhøjskole. 1856-1956. Hillerød 1956,- E. Jensen: I fordums tid. Fortællinger fra de første hundrede år af Lærerhøjskolens historie. Kbh. 1999 og S. Ehlers og K. Kovacs (red.): DLH under forandring. Danmarks Lærerhøjskole 1990-2000. Kbh. 2000.
- 82 Se f.eks. J. Boisen Schmidt: Til duelige skoleholderes dannelse. Jonstrup Statsseminarium 1790-1990. Lyngby 1992 - S.Å. Karup, J. Rod og G. Tybjerg (red.): 1788-1988. Tønder Statsseminarium. Et jubilæumsskrift. Tønder 1988.
- 83 H. Torpe: Realskolen og lærernes videreuddannelse. I: K. Hårbål (red.): Danmarks Realskoleforening 75 år. Kolding 1966 s. 39-47.
- 84 Om de enkelte tidsskrifter se også H. Kjærgaard: Den danske Skoles Tidsskrifter. I: E. Torsting (red.): Opdragelse og Undervisning i Danmark. Kbh. 1949 bind II s. 182-210.
- 85 RA. Undervisningsministeriet. 2. Departements 1. Kontor. J.nr. 1917/693.
- 86 En købstad er en lokalitet, som kongemagten havde tildelt særlige privilegier. Disse privilegier omfattede typisk retten til at drive handel, håndværk og søfart i byen og indbefattede et handelsmonopol i lokalområdet, retten til egen administration (bystyre), retten til egen domstol (byting), fritagelse for visse skatter og afgifter og endelig fritagelse for militærtjeneste. Derudover kunne der indgå andre rettigheder i privilegierne.
- 87 En by er således en lokalitet, der ikke var en købstad, men f.eks. var en stationsby eller en bymæssig bebyggelse.
- 88 Artiklen er publiceret i J. Mikkelsen og S. Bitsch Christensen (red.): Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848. Århus 2007 s. 411-432.
- 89 Bidraget publiceres i K. Grinder-Hansen, S. Holm-Larsen og Å. Højlund (red.): Realundervisning gennem 200 år, der udgives 2009.

- 90 T. Knudsen: Fra enevælde til folkestyre. Dansk demokratihistorie indtil 1973. 2. udg. Kbh. 2007 s. 205.
- 91 G. Nissen og V. Skovgaard-Petersen: Statsmagt og forældreret i dansk skoleudvikling. En oversigt. I: H. Andersson m.fl.: Kampen om lärohusen. Studier kring statsmakt och föräldrarätt i nordisk skolutveckling. Stockholm 1994 s. 15.
- 92 Bidraget publiceres i K. Grinder-Hansen, S. Holm-Larsen og Å. Højlund (red.): Realundervisning gennem 200 år, der udgives 2009.
- 93 Artiklen er publiceret i Uddannelseshistorie 2003 s. 125-140.
- 94 Anordning ang. borger- og almueskolevæsenet i København 20. marts 1844, kapitel IV, § 36.
- 95 Nissen og Skovgaard-Petersen: Statsmagt og forældreret i dansk skoleudvikling s. 19-20.
- 96 Svensson: Institutionelle villkor för lärande s. 152-154.
- 97 Svensson: Institutionelle villkor för lärande s. 155-156, 159.
- 98 Svensson: Institutionelle villkor för lärande s. 156, 158-162.
- 99 E. Nørr: Første hovedafsnit: 1848-1888. I: H. Haue, E. Nørr og V. Skovgaard-Petersen: Kvalitetens vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998. Kbh. 1998 s. 134.
- 100 Archer: Social origins of educational systems s. 90-105.
- 101 Bidraget er publiceret i: E. Nørr og V. Skovgaard-Petersen (red.): - for at blive en god lærer. Seminariet i to århundreder. Kbh. 2005 s. 133-177.
- 102 Bidraget publiceres i K. Grinder-Hansen, S. Holm-Larsen og Å. Højlund (red.): Realundervisning gennem 200 år, der udgives 2009
- 103 R. Torstendahl: Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism. I: M. Burrage og R. Torstendahl (red.): Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions. London 1990 s. 44-45.
- 104 W. Conze og J. Kocka: Einleitung. I: W. Conze og J. Kocka (red.): Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1985. Bd. 1 s. 17-18.
- 105 Conze og Kocka: Einleitung s. 17-18, jf. C.E. McClelland: Zur Professionalisierung der akademischen Berufe in Deutschland s. 235-236.
- 106 Conze og Kocka: Einleitung s. 19.
- 107 Conze og Kocka: Einleitung s. 20.
- 108 Den seneste oversigt findes i P. Fibæk Laursen, L. Moos, H. Salling Olesen og K. Weber: Professionalisering – en grundbog. Frederiksberg 2005 s. 17-31.
- 109 McClelland: Zur Professionalisierung der akademischen Berufe in Deutschland s. 237.
- 110 T. Brante: Professional types as a strategy of analysis. I: M. Burrage og R. Torstendahl (red.): Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions. London 1990 s. 79.

Del 1: Decentral uddannelse

Artikel 1: Urban Schools, 1537-1850

- ¹ Translated by archivist, *cand.mag.* Robert Sunderland. The author wishes to thank archivist, *dr.phil.* Erik Nørr and Professor, *dr.pæd.* Vagn Skovgaard-Petersen(†) for comments to the article.
- ² For Copenhagen see Larsen 1881. On conditions in the duchies see Japsen 1968 and Kopitzsch 1981.
- ³ *Danske Kancelli* was the ultimate authority for the courts, the clergy and the education system. The Chancellery also functioned as a cabinet office.
- ⁴ For a summary of research on education in Denmark see Larsen 2005.
- ⁵ Lausten 1989.
- ⁶ Larsen 1984a/1916, Appel 2001, vol. 1, pp. 223-30 og Jensen 1982, pp. 22 f., 51-61, 110-27, 159-74, 186-90.
- ⁷ Jensen 1982, pp. 24-47.
- ⁸ Rørdam 1883-1889 III, p. 529, III, p. 541, Larsen 1984a/1916, pp. 117 f., Jørgensen 2001, pp. 71-86, 92-96.
- ⁹ *Generalprokurøren* was responsible for the implementation of the government's decrees and the supervision of the civil service.
- ¹⁰ Jørgensen 2001, pp. 96-121, Kornerup 1947-1952 II, pp. 207-09. Grammar School Act 1739/1963. (*Forordning angaaende hvor mange latinske Skoler i Danmark og Norge skal vedblive*, 1739).
- ¹¹ The German physician J.F. Struensee, as chief minister in the government of insane King Christian VII, 1770-72, had been deposed by a coup in January 1772 and subsequently executed. Hereafter, executive power resided with the Dowager Queen Juliane Marie and Ove Høgh-Guldberg.
- ¹² Kornerup 1947-1952 II, pp. 269-73, Grammar School Act 1756/1963. (*Forordning angaaende fattige Børns Antagelse i de publique Latinske skoler og Forsendelse til Akademiet, Ingeniorum prøve og Stipendiorum Uddeeling, med viidere*, 1756).
- ¹³ Act to make provisions about begging in towns and rural districts (»Poor Act«) 24 September 1708, in: *Kong Fridrich den Fierdes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve fra Aar 1708 til 1709* 1709, pp. 37-56. Appel 2001, vol. 1, pp. 230-46, Larsen 1984a/1916, pp. 107-26.
- ¹⁴ The Confirmation Act 13 January 1736 (*Forordning angaaende den tilvorende Ungdoms Confirmation og Bekræftelse udi deres Daabes Naade*, 1736)
- ¹⁵ Larsen 2003, et passim. Jørgensen 2001, pp. 123-28, Larsen 1984a/1916, pp. 325-50.

- 16 Attempted reforms at Copenhagen Grammar School is described by Lange 1995. The teacher training college is covered by Hahn Kristensen 1962. Act to make provisions for changes in the 1775 Grammar School Act 22 March 1805 in: *Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og aabne Breve for Aar 1805* 1806, pp. 100-06.
- 17 Grammar School Act 1809/1963. (*Forordning angaaende de lærde Skoler i Danmark og Norge. Kbh. 7de Nov. 1809*). Haue 2003. Nørr 2000b.
- 18 Haue 2003. Nørr 2000b.
- 19 Larsen 1984b/1893, pp. 253-79. Collegial-Tidende 1802, p. 523. Municipal Education Act 1814/1981. (*Anordning for Almue-Skolevæsenet i Kjøbstæderne i Danmark, Kjøbenhavn undtagen. Frederiksberg Slot den 29 Juli 1814*).
- 20 Larsen 1984c/1899, pp. 63-69, 99-109. Nørr 2000a.

Artikel 2: Realt og lokalt – den lokale realskole 1850-1970

- 21 De tolv lærde skoler, Sorø og Herlufsholm og pigeskolerne er ikke medregnet i dette tal.
- 22 I.M. Hyldgaard m.fl. (red.): Randers. Fra handelsplads til storkommune. Randers 2002 s. 89-150. J.P. Trap: Danmark. 3. udg. Kbh. 1901 bind 4 s. 787-818.
- 23 S. Kolstrup: Velfærdsstatens rødder. Kbh. 1996 s. 55-67.
- 24 H.P. Jacobsen: Randers Almueskolevæsens Historie. Randers 1915 s. 39-64.
- 25 Jacobsen: Randers Almueskolevæsens Historie s. 32-34.
- 26 RA. Undervisningsinspektionen for Mellem- og Realskoler. Konceptbøger 1886-1897, 6. marts 1890.
- 27 Årsberetning for Randers Realskole 1871.
- 28 RA. KUM 2. kt. Jr.nr. 1871/Z152.
- 29 H.St. Helms: Livserindringer. Kbh. 1912 s. 209-212.
- 30 RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1873/R846.
- 31 Helms: Livserindringer s. 224-226. C. Christensen-Dalsgaard: Randers Realskoles Grundlægger og første Bestyrer H. St. Helms. Randers 1914. B. Wallberg-Andersen (red.): Randers Realskole 125 år. Randers 1994.
- 32 C. la Cours Skole. Den højere Pigeskole 1876-1901. Randers 1901.
- 33 RA. Undervisningsinspektionen for Mellem- og Realskoler. Konceptbøger 1886-1897, 14. oktober 1892.
- 34 S. Hill-Madsen m.fl. (red.): Randers Statsskole 1542-1992. Randers 1992 s. 104.
- 35 Jacobsen: Randers Almueskolevæsens Historie s. 72-77. A. Christensen: Randers kommunale Skolevæsen gennem 25 Aar. Randers 1940 s. 9-65.
- 36 A. Christensen: Randers kommunale Mellem- og Realskole. Randers 1933.
- 37 Tallene stammer fra årsberetningerne for Randers kommunale skolevæsen.

- 38 Se hans artikler »Legemlig Straf i Skolen« (Vor Ungdom 1905 s. 159-171) og »Lovforbud mod Legemstugtelse i Skolen« (Vor Ungdom 1905 s. 486-495).
- 39 Se C. Christensen-Dalsgaard: Samarbejde mellem Hjem og Skole. I: Vor Ungdom 1911 s. 370-377. Årsberetning for Randers Realskole 1902/03.
- 40 F. Rønning: Indledning til Diskussion om Forholdet mellem Realeksamen og Almindelig Forberedelseseksamen. I: Det Pædagogiske Selskabs Aarsberetning 1912-13. Kbh. 1913 s. 7.
- 41 Årsberetninger for Randers kommunale skolevæsen 1899-1957.
- 42 Årsberetning for Randers Realskole 1949/50.
- 43 Årsberetninger for Randers Realskole 1960 og 1961/62. Wallberg-Andreasson (red.): Randers Realskole 125 år.
- 44 Årsberetninger for C. la Cours Skole.
- 45 E. Munck og B. Outze (red.): Danmarks Frihedskamp. Bind 1. Kbh. 1948 s. 127.
- 46 RA. Undervisningsinspektionen for mellem- og realskoler. Korrespondance 1927-1949, pk. 12, lægget C. la Cours skole, Randers.
- 47 RA. Undervisningsinspektionen for mellem- og realskoler. Korrespondance 1927-1949, pk. 12, lægget C. la Cours skole, Randers.
- 48 Årsberetninger for Randers kommunale skolevæsen.
- 49 Årsberetning for Westrups Realskole 1925/26.
- 50 RA. Undervisningsinspektionen for Mellem- og Realskoler. Kopibog 1908-1913, s. 108 (10. november 1910). RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1912/16-2.
- 51 Årsberetninger for Westrups Realskole 1910, 1912 og 1913.
- 52 Årsberetninger for Westrups Realskole 1909-1939. Årsberetning for Rytters Realskole 1943.
- 53 RA. Undervisningsinspektionen for mellem- og realskoler. Korrespondance 1927-1949, pk. 12, lægget C. la Cours skole, Randers.
- 54 J.P. Trap: Danmark. 5. udg. Kbh. 1965 bind IX,2 s. 727-779. V. Bruhn: En by bliver til. Esbjerg 1994 s. 51-168, 278-301.
- 55 Kolstrup: Velfærdsstatens rødder s. 55-67.
- 56 N. de Coninck-Smith: For barnets skyld. Kbh. 2000 s. 118-119, 124-125, 146-147, 185-186, 420. W. Adolphsen: En by og dens skole. Folkeskolen i Esbjerg 1868-1994. Esbjerg 1997 s. 11-30.
- 57 Årsberetninger for Esbjerg kommunale skolevæsen. - En kort overgang (1927-1935) havde adventisterne en skole med 6-19 elever.
- 58 RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1891/21-30.
- 59 V. Bruhn: Privat og real. Træk af Esbjerg Realskoles historie 1883-1983. Esbjerg 1983 s. 9-26, jf. O. Rübner-Petersen: Minder og Oplevelser fra en 18-aarig Skolevirksomhed i Esbjerg. Esbjerg 1914.

- ⁶⁰ Adolphsen: En by og dens skole s. 55-79.
- ⁶¹ C. Larsen: Skoledrift – ikke forretning, men samfundsopgave. I: Uddannelseshistorie 2003 s. 138.
- ⁶² Bruhn: Privat og real s. 37.
- ⁶³ Vestjyllands Socialdemokrat 5. maj 1903, citeret efter Kolstrup: Velfærdsstatens rødder s. 113.
- ⁶⁴ Bruhn: Privat og real s. 44-49.
- ⁶⁵ Bruhn: Privat og real s. 48.
- ⁶⁶ Bruhn: Privat og real s. 27-41 samt årsberetninger for Esbjerg kommunale skolevæsen.
- ⁶⁷ J.P. Trap: Danmark. 3. udg. Kbh. 1898 bind 2 s. 443-444. J.P. Trap: Danmark. 5. udg. Kbh. 1954 bind III,2 s. 446-449.
- ⁶⁸ Skoleplan godkendt 28. april 1846 (RA. Danske Kancelli 1. dept. Approberede skoleplaner 1839-1847 s. 269-274). Skoleplan godkendt 12. juli 1900 (RA. KUM 2. kt. Approberede skoleplaner 1901-1910. Pk. 3711, nr. 110).
- ⁶⁹ Skoleplan godkendt 12. juli 1911 (RA. KUM 2. kt. Approberede skoleplaner 1911. Pk. 3722-7323, nr. 22).
- ⁷⁰ RA. KUM 2. kt. Skoleberetninger 1890 pk. 4063.
- ⁷¹ Rt. 1896/97 tillæg B sp. 2367, 2459.
- ⁷² Medd. LS 1898/99 s. 132, 193.
- ⁷³ RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1898/21-50. RA. Undervisningsinspektionen for Mellem- og Realskoler. Kopibog 1898-1908, s. 25-26, 58-59 (13. januar og 7. maj 1899).
- ⁷⁴ Medd. LS 1899/1900 s. 215.
- ⁷⁵ Årsberetninger for Jyderup Realskole 1905/06-1959/60.
- ⁷⁶ Årsberetninger for Jyderup Realskole 1913, 1923/24, 1929/30, 1943/44 og 1953/54.
- ⁷⁷ Medd. LS 1899/1900 s. 235.
- ⁷⁸ Skolestørrelse og skoledistrikt i landkommuner. Kbh. 1955 s. 30.
- ⁷⁹ Årsberetning for Jyderup Realskole 1909.
- ⁸⁰ J. Mikkelsen: Skolekampen i Hjemløk og Svinninge. I: Uddannelseshistorie 2004 s. 59 og 68, note 26.

Del 2: Privat uddannelse

Artikel 3: Realskolen i debat og lovgivning 1814-1923

- ¹ J. Larsen (udg.): Skolelovene af 1814. Kbh. 1914 s. 459-470, 473-474, 488-497.
- ² O. Hyldtoft: Danmarks økonomiske historie 1840-1910. Århus 1999, specielt s. 31-32, 40.
- ³ Den Polytekniske Læreanstalt er udførligt beskrevet i M.F. Wagner: Det polytekniske gennembrud. Århus 1999 s. 185-280.
- ⁴ H. Haue: Almendannelse om ledestjerne. Odense 2003 s. 91.
- ⁵ J. Larsen: Bidrag til Den danske folkeskoles historie 1818-1898. Kbh. 1984/1899 s. 63-65, 101-103.
- ⁶ J.E. Suhr: Programmet for 1833. I: J.E. Suhr: Smaaskrifter af pædagogisk og historisk Indhold. Del 1. Kbh. 1843 s. 68-71.
- ⁷ Refereret fra J. Eckhardt Larsen: J.N. Madvigs dannelses tanker. Kbh. 2002 s. 20.
- ⁸ Haue: Almendannelse som ledestjerne s. 91-114.
- ⁹ K. Gad: Hvor skal jeg sætte min Søn i Skole? Kbh. 1833 s. 4-9, 18-19.
- ¹⁰ Gad: Hvor skal jeg sætte min Søn i Skole s. 20-25.
- ¹¹ Gad: Hvor skal jeg sætte min Søn i Skole s. 33-34, 37-38, 47, 56, 59.
- ¹² X: Den polytechniske Læreanstalt og den militære Høiskole. I: Dansk Ugeskrift 1835, nr. 171, s. 225-248.
- ¹³ P.C.S. Gad: Om forberedende og høiere Realunderviisning. Kbh. 1835 s. 6-52, citat s. 7.
- ¹⁴ Gad: Om forberedende og høiere Realunderviisning s. 51, 122-123.
- ¹⁵ S. Sørensen: Bemærkninger, med Hensyn til Borger- eller Realskolevæsenet. I: Tidsskrift for Almueskolevæsenet 1836 s. 287-308.
- ¹⁶ K.C. Tadey: Verhandlungen der Provinzialstände-Versammlungen zu Roeskilde, Wiborg, Schleswig, die Errichtung höherer Bürgerschulen betreffend. Slesvig 1837 s. 31.
- ¹⁷ ABH: Bemærkninger om den offentlige Underviisning. I: Dansk Folkeblad 1839, nr. 21-22, s. 81-84.
- ¹⁸ C. Hauch: Om Realunderviisning. Kbh. 1842 s. 6, 12, 27.
- ¹⁹ M. Hammerich: Om Realskolens Væsen. Kbh. 1845 s. 6, 10, 13, 15-16.
- ²⁰ J.F. Schouw: Nogle Bemærkninger, foranledigede ved Handelscommis Gads Forslag om Realskolers Oprettelse. I: Dansk Ugeskrift 1833, nr. 90, s. 73-86.

- 21 F.F. Hansen: Ogsaa et Par Ord om Spørgsmaalet: Hvor skal jeg sætte min Søn i Skole? Kbh. 1834
- 22 C.F. Ingerslev: Om vore lærde Skoler og Examen Artium. Randers 1836 s. 2, 12.
- 23 C.F. Ingerslev: Om det lærde Skolevæsens Tilstand i nogle Tydske Stater og i Frankrig. Kbh. 1841 s. 358-363.
- 24 F.M. Bugge: Det offentlige Skolevæsens Forfatning i adskillige tydske Stater. Bind 3. Christiania 1839 s. 26-36.
- 25 S.N.J. Bloch: De nyere Forslag om Oprettelse af højere Realskoler og deraf følgende Reformers i det lærde. Roskilde 1836 s. 4-5, 12, 17-18, 22, 26-27, 41, 60-62.
- 26 T. Algreen-Ussing: Om Reformers i Skolevæsenet. I: Dagen 9. og 10. oktober 1833.
- 27 Roskilde Stændertidende 1835/36 sp. 844-859.
- 28 Roskilde Stændertidende 1835/36 sp. 860-864.
- 29 Roskilde Stændertidende 1835/36 sp. 874-885.
- 30 Viborg Stændertidende 1836 sp. 169-171, 778-800.
- 31 RA. Danske Kancelli. Kommissionen ang. indretning af realskoler (Realskolekommissionen). Materiale 1836-1837, kommissorium af 3. juni 1836.
- 32 Betænkningen findes i Nyeste Foranstaltninger vedkommende det højere Undervisningsvæsen. I: H.P. Selmer (udg.): Akademiske Tidende 1836-1840. Kbh. 1841 s. 322-385. I kommissionens arkiv findes »Concept til Realskolekommissionens allerunderdanigste Betænkning, forfattet af Prof. Schouw«.
- 33 Nyeste Foranstaltninger vedkommende det højere Undervisningsvæsen s. 322, 324-325. 223
- 34 Nyeste Foranstaltninger vedkommende det højere Undervisningsvæsen s. 330-331, 333.
- 35 Nyeste Foranstaltninger vedkommende det højere Undervisningsvæsen s. 335-343.
- 36 Nyeste Foranstaltninger vedkommende det højere Undervisningsvæsen s. 350-362, 370-371, Schouws mindretalsudtalelse s. 374-380.
- 37 Kgl. resol. 14. februar 1838 og bek. 21. maj 1839 (trykt i: Nyeste Foranstaltninger vedkommende det højere Undervisningsvæsen s. 384-385 og 405-408). Cl. Funch: Den videnskabelige Realskole i Aarhus. Kbh. 1845 s. 6-13.
- 38 Funch: Den videnskabelige Realskole i Aarhus (1845) s. 47.
- 39 Funch: Den videnskabelige Realskole i Aarhus (1845) s. 18-27.
- 40 Funch: Den videnskabelige Realskole i Aarhus (1845) s. 32-62.
- 41 Medd. LS 1849-1856 s. 138-145. Cl. Funch: Den videnskabelige Realskole i Aarhus. Kbh. 1852 s. 11.

- 42 LAK. Helsingørs borgerlige Forening til Realkundskabers Udbredelse. Forhandlingsprotokol 1834-1862, jf. Beretning Beretning fra Directionen for Helsingørs borgerlige Forening til Realkundskabers Udbredelse 1836-1843. Helsingør 1838-1844. Endnu i 1869 eksisterede foreningen, se Love for Helsingørs borgerlige Forening til Realkundskabers Udbredelse. Helsingør 1869.
- 43 RA. Danske Kancelli 1. dep. Brevsag 1843/1733, brev fra Helsingør kommunalbestyrelse af 7. marts 1843 til kongen.
- 44 RA. Danske Kancelli 1. dep. Brevsag 1840/2191-92 og brevsag 1843/1733. - Plan for den høiere Realskole i Helsingør. Helsingør 1843.
- 45 Plan for den høiere Realskole i Helsingør.
- 46 V. Lassen: Oversigt over den videnskabelige Realskoles Historie. I: Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Helsingørs videnskabelige Realskole i Juli 1852. Helsingør 1852 s. 3-13.
- 47 Bek. 11. november 1843. P.G. Bohr: Historisk Beretning om Oprettelsen af Realklasser ved Rønne lærde Skole. Kbh. 1844.
- 48 Nyeste Foranstaltninger vedkommende det højere Undervisningsvæsen s. 300-321. - Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne. Bind 2. Kbh. 1931, s. 486-494, 499-502. - Meddelelser angaaende Sorø Academi for Aarene 1849-1856 (Medd. Sorø). Kbh. 1862 s. 37-43.
- 49 Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet, 2, s. 419-422, jf. K. Hørby: Skolen og akademiet gennem 400 år. I: Academia Sorana. Kloster - Akademi - Skole. Kbh. 1962 s. 103-111 og K. Hørby: Grundtvigs højskoletanke og Sorø Akademis reform 1842-1849. I: Årbog for Dansk Skolehistorie 1967 s. 59-84.
- 50 K.E. Bugge (udg.): Grundtvigs skoleverden i tekster og udkast. Bind 2. Kbh. 1968 s. 79-125 med noter s. 302-309. Se også: »Bøn og Begreb om en Dansk Høiskole i Soer« (1840), trykt i Bugge: Grundtvigs skoleverden s. 172-199 med noter s. 315-318.
- 51 Bugge: Grundtvigs skoleverden s. 93-94, 101-102.
- 52 A.M. Møller (udg.): Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser. Bind IV. Kbh. 1995 s. 278. Bugge: Grundtvigs skoleverden s. 202-209 med noter s. 318-320.
- 53 Møller: Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser s. 778-780.
- 54 Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet, 2, s. 422-437. Hørby s. 107-110. Reskripterne er trykt i Medd. Sorø 1849-1856 s. 8-11, 12-15, den provisoriske plan s. 16-25.
- 55 Nyeste Foranstaltninger vedkommende det højere Undervisningsvæsen s. 265-300. Aarbog for Københavns Universitet og øvrige højere Undervisningsanstalter for 1846. Kbh. 1847 s. 160-172.
- 56 RA. KUM 3. kt. Forestillingssag 3423. Medd. LS 1849-1856 s. 384-420.
- 57 Medd. LS 1849-1856 s. 421-433.
- 58 Medd. LS 1857-1878 s. 643-646. E. Mitens: Realskúlin í Tórshavn. Tórshavn 1961.

- 59 Rt. 1855/56 F sp. 105-107. Medd. LS 1857-1878 s. 592-598. Se også T. Børresen: Efterretninger om Thisted Realskole 1856-1906. Thisted 1906.
- 60 Medd. LS 1849-1856 s. 145-193.
- 61 Rt. 1854/55 anhang A sp. 355-386 (lovforslaget). F sp. 414 og 2086. Anhang B sp. 341-342 (udvalgsbetænkningen).
- 62 Medd. LS 1849-1856 s. 168-176.
- 63 Medd. LS 1849-1856 s. 180-184.
- 64 RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1867/L681. Medd. LS 1857-1878 s. 512-522.
- 65 Meddelelser angaaende Kjøbenhavns Universitet (Medd. KU) 1857-1863. Kbh. 1860-1864 s. 95-115.
- 66 RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1857/2A 462. Medd. LS 1857-1878 s. 496-504.
- 67 En oversigt over eksamenskravene ved de fire eksaminer findes i Medd. LS 1879-1881 s. 107-110.
- 68 Medd. LS 1857-1878 s. 201-225.
- 69 Larsen: Bidrag til Den danske folkeskoles historie 1818-1898 s. 326-385.
- 70 V. Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati. Kbh. 1976 s. 73-75. N. de Coninck-Smith: For barnets skyld. Kbh. 2000 s. 114.
- 71 F.C.B. Dahl: I Skolesagen. Kbh. 1870, I, s. 15-18, II, s. 5-6, jf. F. Dahl og J. Hoffman: Grundtræk til en Omordning af Borger- og Almue-Skolevæsenet. Kbh. 1873 s. 6.
- 72 H.H. Lefolii: Om Skolen som væsentlig medvirkende til Standsomskiftningen. I: Indbydelsesskrift til Afgang- og Aarsprøven i Viborg Kathedralskolen i Aaret 1876. Viborg 1876 s. 7, 15, 21.
- 73 C. Berg: Om Skolen og Skolerne. Kbh. 1876 s. 16-18, 22-37, jf. det udførlige referat i Medd. LS 1884 s. 3-11.
- 74 Svarene findes i Medd. LS 1884 s. 22-86.
- 75 Medd. LS 1884 s. 51-55, jf. J. Pio: Bemærkninger og Forslag angaaende en Forbindelse mellem Almueskolen og den højere Skole. Kbh. 1876.
- 76 Jf. F.C.B. Dahl: Forbindelsen mellem den højere og lavere Skole. I: Beretning om Forhandlingerne paa det 3die nordiske Skolemøde i Kjøbenhavn den 9de, 10de og 11te Avgust 1877. Kbh. 1877 s. 72-84.
- 77 Medd. LS 1882-1883 s. 86-96 og 1885 s. 107-147.
- 78 S.H.H. Hansen: Den reformerede Realskoles Mission. Kbh. 1875 s. 5-7.
- 79 Hansen: Den reformerede Realskoles Mission s. 8-11.
- 80 Hansen: Den reformerede Realskoles Mission s. s. 11, 19-21, 34.
- 81 NH: Om Universitetet og de forskjellige Modenhedsprøver. I: Fædrelandet 20. august 1879.
- 82 J. Lund: Realskolerne og Forberedelseseksaminerne. I: Berlingske Tidende 26. januar og 4. maj 1881, jf. J. Lund: Vore Realskoler. I: Ugeskrift for Skolen 1878

s. 1-6, 17-25, 33-40.

- 83 RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1881/Æ181, notat af 17. januar 1881 fra A. Linde.
- 84 Medd. LS 1881 s. 111-114. RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1881/Æ181, »Reenskrift af Minister Scavenius egenhændige Udkast«, udateret, men kan dateres til mellem 17. januar og 5. marts 1881.
- 85 Medd. LS 1881 s. 115-161.
- 86 Kultusministeriets forestilling findes i Medd. LS 1881 s. 165-174, anordningen s. 174-178.
- 87 Coninck-Smith: For barnets skyld s. 133-135. T. Kampmann: Borgerskoleeksamen I: Uddannelseshistorie 1996 s. 42-58. - Bekendtgørelserne findes i Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1891-92. Kbh. 1893 s. 44-50 og 1899-1900. Kbh. 1901 s. 21-29.
- 88 RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1892/174 og jr.nr. 1892/965 (Müllers forslag).
- 89 RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1893/327 og jr.nr. 1895/168 (anordningen af 1895).
- 90 Medd. LS 1894/95 s. 1-15.
- 91 Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 152-206. Larsen: Den danske skoles historie 1818-1898 s. 454-506.
- 92 Nemlig Rønne 1883, Kolding 1883, Helsingør 1883, Vejle 1884, Efterslægtsselskabets Skole 1884, Nørrebro's Realskole 1884, Birkerød 1884, Ordrup 1886, Frederiksberg 1889.
- 93 C.A. Lyngbye: Om Realskolens Stilling til Middelkolespørgsmaalet. I: Forhandlingerne ved det sjette nordiske Skolemøde i Kjøbenhavn 5.-8. August 1890. Kbh. 1891 s. 448-468.
- 94 C. Hansen: Realskolevæsenet i Danmark. Hjørring 1891.
- 95 RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1895/831.
- 96 A.D. Thyssen: Realskolens Forbindelse med Latinskolen. I: Vor Ungdom 1896 s. 616-627, jf. A.D. Thyssen: Realskolen i Danmark. Højskolebladet 1897 sp. 719-732.
- 97 C.A. Lyngbye: Realskolens Reform. I: DdR 1899 s. 6-13, jf. C.A. Lyngbye: Realskolens Reform. I: DdR 1899 s. 99-102, 107-111.
- 98 J. Olsen: Realskolen og Fortsættelsesskolen. I: Folkeskolen 1893, nr. 42, s. 329-333.
- 99 H.L. Møller: Vort Skolevæsen i Forhold til det praktiske Liv. I: Nationaløkonomisk Tidsskrift 2. række 3. bind (1894) s. 75-99.
- 100 C.N. Starcke: Vor Undervisning og det praktiske Liv. I: Vor Ungdom 1898 s. 220-258.
- 101 Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 171-174 og Grå Borup-Nielsen: Det danske Selskabs Skole. I: Uddannelseshistorie 1989 s. 68-80.
- 102 J. Scavenius: Danmark og det danske Folks Fremtid. Kbh. 1894 s. 21.
- 103 A. Mikkelsen: Realskoledannelsen. I: Vor Ungdom 1899 s. 177-197.

- 104 G. Bruun: Skolens Enhed. I: Vor Ungdom 1901 s. 517-541, citat s. 527.
- 105 G. Bruun: Børneskolen i Provinsbyer. I: Vor Ungdom 1899 s. 153-176.
- 106 G. Bruun: Borgerskolen. I: Vor Ungdom 1900 s. 257-285.
- 107 G. Bruun: Almindelig Forberedelseseksamen. I: Vor Ungdom 1897 s. 510-530.
- 108 Forløbet er skildret af Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 129-232.
- 109 Medd. LS 1901/02 s. 1-9.
- 110 Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 233-249, forslaget aftrykt s. 333-346.
- 111 RA. KUM 3. kt. Sager vedr. skolereformlovgivning 1901-1902.
- 112 RA. KUM 3. kt. Sager vedr. skolereformlovgivning 1901-1902, gengivet i Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 236.
- 113 Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 239-244.
- 114 C.A. Lyngbye: Aarsberetningen. I: DdR 1903 s. 166.
- 115 RA. A.F. Asmussens privatarkiv.
- 116 Rt. 1902/03 tillæg A sp. 2905-3068. Forslaget med bemærkninger og bilag er også trykt i Medd. LS 1902/03 s. 1-108.
- 117 Rt. 1902/03 tillæg A sp. 2954.
- 118 Rt. 1902/03 tillæg A sp. 2905-2907.
- 119 Rt. 1902/03 tillæg A sp. 2965-2966.
- 120 Rt. 1902/03 F sp. 631-672, jf. Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 250-267. Ottensens udtalelser sp. 642-644.
- 121 Rt. 1902/03 F sp. 668-670.
- 122 Rt. 1902/03 tillæg B sp. 95-132. Også trykt i Medd. LS 1902/03 s. 108-145.
- 123 Rt. 1902/03 tillæg B sp. 108-111. Rt. 1902/03 F sp. 2173 og 2176.
- 124 Rt. 1902/03 F sp. 2054-2188, Harald Holms udtalelser sp. 2128-2132, kultusministerens udtalelser sp. 2144-2146.
- 125 C.M.K. Petersen: Enstemmighed. I: DdR 1903 s. 1-3.
- 126 Forslag til Lov om højere Almenskoler m. m. I: DdR 1902 s. 205-218. F. Rønning: Lovforslaget om højere Almenskoler m.m. I: DdR 1902 s. 218-219.
- 127 P.B. Fenger: Nogle Bemærkninger i Anledning af det nye Lovforslag om Almen-Skoler. I: DdR 1902 s. 219-223.
- 128 Realskolemødet i København. I: DdR 1902 s. 225-228.
- 129 C. Christensen-Dalsgaard: Hvad der først og fremmest bør gøres. I: DdR 1902 s. 228-229, jf. hans artikel: Til hvad Nytte. I: DdR 1902 s. 255-256.
- 130 Medd. LS 1902/03 s. 131-138.
- 131 Hos Ministeren. DdR 1902 s. 253-254.
- 132 A.D. Thyssen: Skolereformen. I: Højskolebladebladet 1902 sp. 1431-1438.
- 133 A.D. Thyssen: Realskolerne og Skolereformen. I: Højskolebladet 1902 sp. 1538-

1548.

- 134 RA. KUM 3. kt. Sager vedr. skolereformlovgivning 1901-1902.
- 135 S.L. Tuxen: Skolereformen. I: Det Pædagogiske Selskabs Aarsberetning 1902-1903. Kbh. 1903 s. 36-53.
- 136 Realskolen staar enig. Realskolemødet i København den 3. Januar. I: DdR 1903 s. 5.
- 137 Realskolen staar enig s. 4.
- 138 Realskolen staar enig s. 4-9. Resolutionen er også trykt i Medd. LS 1902/03 s. 190-191.
- 139 Lyngbye: Aarsberetningen s. 166.
- 140 H. Gregersen: Udvalgsberetning. I: DdR 1903 s. 170-172.
- 141 L. Mortensen: Den private Realskole. I: Vor Ungdom 1903 s. 45-67.
- 142 C. Christensen-Dalsgaard: Den danske Realskole. I: Vor Ungdom 1903 s. 213-243.
- 143 M.C. Gertz: Om Skolereformen I: Vor Ungdom 1903 s. 98-135. Gertz blev imødegået af S. Madsen-Mygdal i DdR 1903 s. 107-111, 120-124.
- 144 Elmquist til Gertz 4. januar 1903 samt svar fra denne 6. januar. Citeret fra Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 278-279.
- 145 S.L. Tuxens kopibog 5. januar 1903, citeret fra Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 279-280. Bang havde argumenteret for en afslutning af mellemskolen i 14 års alderen, en treårig mellemskole og et firårigt gymnasium samt en bibeholdelse af alm. forberedelseseksamen i 16 års alderen. Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 269
- 146 Rt. 1902/03 L sp. 465-531 (J.C. Christensen sp. 472-475, C. Goos sp. 480-481, 485, 424-526).
- 147 Rt. 1902/03. Tillæg B sp. 1511-1600.
- 148 Rt. 1902/03 L sp. 1520-1547.
- 149 C.A. Lyngbye: Formandens Svar paa en Henvendelse til ham om at nedlægge sit Mandat. I: DdR 1903 s. 136-137.
- 150 Aarsmødet i Randers 1903. I: DdR 1903 s. 153-158.
- 151 Der fandt en stor debat sted om de nye undervisnings- og eksamensbestemmelser på Realskoleforeningens årsmøder og i DdR, jf. DdR 1904 s. 129-135 og 1905 s. 44-45, 59-61, 177-178, 199-203, 213-218, 225-228, 237-240.
- 152 Medd. HA 1903/04 s. 1-131, realskoleudvalgets plan s. 81-84.
- 153 Medd. HA 1905/06 s. 86-155, Gertz's erklæring s. 123-138.
- 154 Medd. 1906/07 s. 40-41, udtalelserne fra de to fællesrepræsentationer s. 41-45
- 155 C. Christensen-Dalsgaard: Realskolen og Almenskoleloven. I: Vor Ungdom 1904 s. 77.

- 156 Eksamensskolerne 1912. Kbh. 1914 s. 20-25. M. Mortensen: Mellem-skole-Reformen. I: Vor Ungdom 1907 s. 1-7 (Holstebro Kommunes undersøgelse).
- 157 Coninck-Smith: For barnets skyld s. 147-160 har behandlet debatten for byernes vedkommende.
- 158 N. Bang: Moderne Skoletanker og Mellem-skolen. I: Vor Ungdom 1905 s. 37-48, jf. N. Bang: Realklassens Stilling i Almenskoleloven. I: Vor Ungdom 1905 s. 184-190.
- 159 S. Madsen-Mygdal: 14-16. I: Vor Ungdom 1910 s. 82-87.
- 160 M. Hansen: Mellem-skolens Reform. I: Vor Ungdom 1912 s. 16-23. L.P. Poulsen: Overgang fra Folkeskolen til Mellem- og Realskolen. I: Folkeskolen 1910, nr. 22, s. 227-228, jf. nr. 27 s. 294, nr. 32 s. 345-346.
- 161 N.A. Larsen: Er Mellem-skolens stærke Fremvæxt til Gavn for Folkeskolen? I: Det Pædagogiske Selskabs Aarsberetning 1908-09. Kbh. 1909 s. 14-18. N.A. Larsen: Folkeskole og Mellem-skole. I: Folkeskolen 1906, nr. 15, s. 92-93.
- 162 Udtalelse i Nationaltidende september 1910, refereret i Folkeskolen 1910 s. 414.
- 163 M. Magelund: Folkeskolen og Mellem-skolen. I: Folkeskolen 1910, nr. 40, s. 435-436, nr. 45, s. 481-482
- 164 S.L. Tuxen: Vor Skole og dens Fremtid. I: Vor Ungdom 1911 s. 169-190.
- 165 Folkeskolen 1911, nr. 39, s. 445, nr. 41, s. 471, nr. 42, s. 478, og nr. 46, s. 524-526. Mødet er også skildret i Coninck-Smith: For barnets skyld s. 154-156.
- 166 G. Bruun: Den kommunale Mellem-skole. I: Vor Ungdom 1911 s. 361-369.
- 167 N. Bang: Skolen af 1903. I: Tilskueren 1914 s. 201-220, jf. N. Bang: Vil Debat-ten om Almenskoleordningen af 1903 føre til praktiske Resultater? I: Det Pæda-gogiske Selskabs Aarsberetning 1914-15. Kbh. 1915 s. 43-51.
- 168 N. Ording: Den kommunale Mellem- og Realskole. I: Vor Ungdom 1913 s. 74-82.
- 169 DdR 1912 s. 172-175. Delegeretmødets resolution i DdR 1913 s. 5-7.
- 170 Se Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 306-310 og Haue: Almendannelse som ledestjerne s. 304-309.
- 171 RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1912/1473.
- 172 RA. KUM 3. kt. Jr.nr. 1915/1085. Betænkningen er trykt i Medd. HA 1915/1916 s 41-59.
- 173 H.I. Hansen: I Anledning af Udvalgsbetænkningen. I: Vor Ungdom 1917 s. 31-41. C. Christensen-Dalsgaard: Realskolen og Udvalgsbetænkningen. I: Vor Ung-dom 1917 s. 158-167.
- 174 Betænkning med Lovforslag afgivet af Skolekommissionen i Henhold til Lov Nr. 77 af 21. Februar 1919. Kbh. 1923 s. I-VIII. Kommissionens virke er kort skildret i Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati s. 311-313.
- 175 Forhandlingerne i den i Henhold til Lov af 21. Februar 1919 nedsatte

Skolekommission. 1.-91. Møde. Kbh. 1920 s. 176-177 (referat af forslaget), 177-201 (drøftelserne).

176 Betænkning med Lovforslag s. 84 og 203.

177 Forhandlingerne i den i Henhold til Lov af 21. Februar 1919 nedsatte Skolekommission. 92.-249. Møde. Kbh. 1923 s. 414-428.

178 Betænkning med Lovforslag s. 224-243, bilag s. 244-275.

179 RA. Danmarks Realskoleforening. Forhandlingsprotokol 1902-1934, møde 26.-27. august 1923.

180 DdR 1923 s. 407.

181 K.-E. Jeismann: Das höhere Knabenschulwesen. I: K.-E. Jeismann und P. Lundgreen (Hrsg.): Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Bd. III. München 1987 s. 162.

Artikel 4: Skoledrift – ikke forretning, men samfundsopgave.

182 A.P. Weis og H. Hage: De gældende Retsregler for det højere Skolevæsen. Kbh. 1891, bd. II, s. 361-64, jf. H. Haue, E. Nørr og V. Skovgaard-Petersen: Kvalitetens vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998. Kbh. 1998 s. 187.

183 Østersøgades Gymnasium (1892), Hanna Adlers Fællesskole (1893), Hellerup Gymnasium samt Ingrid Jespersens Skole (1894) og Det danske Selskabs Skole (1899).

184 Hauchs Latin- og Realskole samt Haderslev Læreres Skole (1890), Det von Westenske Institut (1893) og Mariboers Skole (1899).

185 Lyceum og Nørrebro Latin- og Realskole (1899).

186 Betænkning ang. de københavnske Latin- og Realskoles økonomiske Forhold. I: Rt. 1900/01 tillæg A sp. 1251-66.

187 V. Skovgaard-Petersen: Dannelse og demokrati. Fra latin- til almenskole. Kbh. 1976 s. 299.

188 Beretning om »De forenede Skoler«s Drift og Status siden Skolernes Sammenslutning og indtil Udgangen af Regnskabsåret 1910-11 meddelt af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Kbh. 1912. – Om privatskolernes lærerkorps, se E. Nørr: Den lærde skoles lærerkorps 1889-1903. I: Årbog for dansk Skolehistorie 1974 s. 21-45.

189 H. Kyrre: Blade af den københavnske Privatskoles Historie. De forenede Skoler 1901-1926. Kbh. 1926.

190 Beretning om »De forenede Skoler«s Drift og Status siden Skolernes Sammenslutning og indtil Udgangen af Regnskabsåret 1910-11, bilag.

191 Betænkning afgivet af den af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet den 4. November 1912 nedsatte Kommission til Undersøgelse af De Forenede Skolers økonomiske Forhold. Kbh. 1914.

192 G. Bruun: Statens og Kommunens Stilling til den højere Skole. I: Vor Ungdom

1916 s. 333-348

- ¹⁹³ Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger 1917/18 s. 2839-53 (udtalelse af P. Hedebo).
- ¹⁹⁴ Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger 1916/17 s. 3049-50.
- ¹⁹⁵ Skrivelsen er aftrykt i Kyrre: Blade af den københavnske Privatskoles Historie s. 108-09.
- ¹⁹⁶ Medd. HA 1917/18 s. 3-9.
- ¹⁹⁷ Rt. 1917/18 F sp. 2284.
- ¹⁹⁸ Medd. HA 1917/18 s. 10-13.
- ¹⁹⁹ Medd. HA 1917/18 s. 14-18.
- ²⁰⁰ Medd. HA 1917/18 s. 18-22.
- ²⁰¹ Det Pædagogiske Selskabs Aarsberetning 1917/18. Kbh. 1918 s. 39-50.
- ²⁰² Rt. 1917/18 F sp. 1957-62.
- ²⁰³ Rt. 1917/18 F sp. 2211-2320.
- ²⁰⁴ Medd. HA 1917/18 s. 132-35.
- ²⁰⁵ Medd. HA 1917/18 s. 50-69, 77f., 84ff., 89f., 92.
- ²⁰⁶ Medd. HA 1917/18 s. 69f, 78-84, 91.
- ²⁰⁷ Medd. HA 1917/18 s. 74f.
- ²⁰⁸ Medd. HA 1917/18 s. 75f., 78.
- ²⁰⁹ N.A. Larsen: Staten og Skolen. I: Vor Ungdom 1918 s. 1-11.
- ²¹⁰ Medd. HA 1917/18 s. 28-35.
- ²¹¹ Medd. HA 1909/10.
- ²¹² Rt. 1917/18 F sp. 3400-43.
- ²¹³ Rt. 1917/18 L sp. 1084-1144.
- ²¹⁴ Medd. HA 1917/18 s. 93-111.
- ²¹⁵ Rt. 1917/18 L sp. 1720-40.
- ²¹⁶ Rt. 1917/18 L sp. 1781-85.
- ²¹⁷ Citeret efter Haue, Nørr og Skovgaard-Petersen: Kvalitetens vogter s. 19.
- ²¹⁸ Rt. 1917/18 F sp. 4462-67.
- ²¹⁹ Medd. HA 1917/18 s. 111-14.
- ²²⁰ Medd. HA 1918/19, 1. del, s. 109ff.
- ²²¹ Medd. HA 1918/19, 1. del, s. 90f.
- ²²² Medd. HA 1918/19, 1. del, s. 25-64, især s. 29ff.
- ²²³ Medd. HA 1919/20, 1. del, s. 63-66.
- ²²⁴ Medd. HA 1948/49-1957/58, bind A, s. 158-61, 164f.

Del 3: Professionsuddannelse

Artikel 5: Nedlæggelser og stilstand – læreruddannelsen mellem ca. 1820 og 1860

- ¹ B.M. Christensen: Skolelærer Jens Christensens livserindringer. I: Personalhistorisk Tidsskrift 1999 s. 211.
- ² J. Larsen: Bidrag til Den danske skoles historie 1784-1818. Kbh. 1984/1893 s. 292-97. J. Larsen (udg.): Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktnæssig fremstillet. Kbh. 1914 s. XXII-XXIII. Kancelliets forslag og den kgl. resolution er trykt i Larsen: Skolelovene af 1814 s. 589-99.
- ³ Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve 1818. Kbh. 1819 s. 6-28.
- ⁴ Kancelliets indstilling og den kgl. resolution findes i Collegialtidende 1824 s. 635-54. Se også E. Nørr: Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften. I: Dansk læreruddannelse 1791-1991. Bd. 3. Odense 1993 s. 314-17 og E. Nørr: Præst og administrator. Kbh. 1981 s. 139-42.
- ⁵ O.W. Tidemand Det kongelige Blaagaard-Jonstrupske Skolelærerseminarium i hundrede Aar (1790-1890). Kbh. 1890 s. 89-91. J. Jensen: Beretning om Jonstrup Seminarium og de derfra Dimitterede siden Aaret 1840. Kbh. 1859 s. 19-20.
- ⁶ Skaarup Seminarium 1803-1903. Odense 1903 s. 41.
- ⁷ Skaarup Seminarium 1803-1903 s. 28-49.
- ⁸ E. Kristiansen: Snedsted Seminariums kirkelige og folkelig betydning på egnen. I: Historisk årbog for Thy og Mors og V. Han Herred 1978 s. 69-107. - Om Brammers lærebog se I. Markussen: C.P. Brammers lærebog i didaktik og pædagogik og de praktisk-musiske fag i læreruddannelsen. I: Spæt Henriksen m.fl. (red.): Mellem pædagogik og skole. Festskrift til professor Mogens Nielsen på 65-årsdagen den 29. marts 1996. Århus 1996 s. 25-36.
- ⁹ Collegialtidende 1847 s. 90-99.
- ¹⁰ H. Hertel: Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskabs Historie. Bind 1. Kbh. 1920 s. 338-39. E. Langhoff: Historisk Beretning om det kongelige Skolelærerseminarium i Lyngby. Kbh. 1863 s. 33-46.
- ¹¹ F.C. Kaalund-Jørgensen: Jelling Statsseminariums Tilblivelseshistorie, belyst ved Aktstykker. I: Vor Ungdom 1941-42 s. 177-197.
- ¹² Jelling Seminarium 1841-1941. Jelling 1941 s. 5-7.
- ¹³ Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Geistligheden i Danmark vedkommende 1856. Kbh. 1865 s. 218-20.
- ¹⁴ A. Petersen: Den jonstrupske Stat. Kbh. 1891. C.M.C. Kvolsgaard: Seminariet

- i Snedsted og Ranum i Anledning af Ranum Seminariums Jubilæum. Aalborg 1898.
- 15 LAK. Jonstrup Seminarium. Indkomne skrivelser fra ministeriet og myndighederne 1836-1837, skr. 12/3-1836 og 29/3-1836, jf. Petersen: Den jonstrupske Stat s. 241.
  - 16 RA. Danske Kancelli. 1. dep. Brevbog 1834, skr. 10/5, jf. Kongelige Reskripter, Resolutioner og Kollegialbreve for Danmark 1834. Kbh. 1844 s. 168-69. - Se også H. Bro Rasmussen: Kirkesanger og landsbyorganist. Kbh. 1998.
  - 17 RA. Danske Kancelli. 1. dep. Brevbog 1846, skr. 10/9 (nr. 4022), jf. Collegialtidende 1846 s. 1109.
  - 18 Petersen: Den jonstrupske Stat. LAK. Jonstrup Seminarium. Sager vedr. de til seminariet anmeldte og ankommende elever 1818-1853.
  - 19 Collegialtidende 1841 s. 329-42.
  - 20 Kaalund-Jørgensen: Jelling Statsseminariums Tilblivelseshistorie s. 187-88.
  - 21 Danske Kancellis skr. 30/9-1847 og KUM skr. 16/4-1855. Kgl. Reskripter 1846-47 s. 283 og 1854-55 s. 280-81.
  - 22 Langhoff: Historisk Beretning s. 110-33. J. Schurmann: Historiske Efterretninger om det kongelige Skolelærer-Seminarium i Skaarp i Fyen i Tidsrummet 1803-1853. Odense 1853 s. 74-83. Jensen: Beretning s. 162-80.
  - 23 Petersen: Den jonstrupske Stat.
  - 24 H. Kyrre: Det pædagogiske Selskab gennem hundrede Aar. Kbh. 1920 s. 111-12, jf. Roskilde Stændertidende 1842 sp. 1479.
  - 25 D.E. Rugaard: Seminaristers Udelukkelse fra Skole-Embeder i Kjøbenhavn. I: Maanedskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere 1847 s. 305-308, 369-374, 401-403, 417-420, 497-498.
  - 26 Viborg Stændertidende 1846 sp. 258-84.
  - 27 Viborg Stændertidende 1846 sp. 297.
  - 28 Viborg Stændertidende 1846 tillæg II sp. 79-104.
  - 29 J. Jensen: Nogle Mangler ved vort Seminariivæsen. I: Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet 1843 s. 290-311.
  - 30 C. Christensen: Seminariipræparanders Forberedelse. I: Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet 1846 s. 97-114.
  - 31 N. Skioldager og J.C.T. Westerboe: Præparandanstalt for vordende Seminarister. I: Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet 1845 s. 114-115.
  - 32 U: Skal jeg lade min Broder blive Seminarist? I: Maanedskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere 1844 s. 337-362.
  - 33 N.H. Clausen: Om Bestyrelsen af Kirke og Skole i Danmark. Kbh. 1844 s. 78-82.
  - 34 J. Jensen Om den aftagende Freqvents ved Skolelærerseminarierne og om Befordring til Skolekald. I: Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet 1847

s. 339-359, 1848 s. 1-23.

35 J. Magnussen: Om Lærernes Dannelse. I: Skolens Reform 1850 s. 323-328.

36 J. Jensen: Om Reorganisation af vore Seminarier. I: Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet 1849 s. 293-331, 368-386, 1850 s. 198-223.

37 C.F. Christens: Om Seminariernes Udvikling og Forhold til andre Dannelsesanstalter. I: Skolens Reform 1851 s. 201-222, 237-263.

38 Refereret i Den Nordiske Folkeskole 1851 sp. 423, 473-74, 490-504, 554-58, 561-66, 579.

39 F.N. Trojel: Et Par Ord om Seminariernes Forlæggelse til Kjøbstæderne. I: Den Nordiske Folkeskole 1851 sp. 634-637.

40 E. Nørr: Skolen, præsten og kommunen. Kbh. 1994 s. 40-48.

41 M.T. Becker: Enten – Eller. I: Skolens Reform 1855 s. 441-448.

42 M.T. Becher: Gjensvar angaaende Foreningen af Embederne som Præst og Seminarieforstander. I: Skolens Reform 1856 s. 134-143.

43 F. Nielsen: Duplik i Striden om Præsten som Seminarieforstander. I: Skolens Reform 1856 s. 145-149.

44 Om 1850'ernes skoledebat på Rigsdagen se Nørr: Skolen, præsten og kommunen s. 31-40, 62-65.

45 Rt. 1853/54 Anhang A sp. 257-60.

46 Rt. 1853/54 F sp. 374-96.

47 Rt. 1854/55 Anhang B sp. 61-62. F sp. 617-96. Departementstidende 1855 s. 333-34 (instruks), jf. J. Larsen: Bidrag til Den danske folkeskoles historie 1818-1898. Kbh. 1984/1899 s. 222-24.

48 LAK. Jonstrup Seminarium. Indkomne skr. fra direktionen 1849-1877, skr. 7/8-1855.

49 RA. KUM 2. kt. Jr.nr. 1855/H918.

50 Rt. 1855/56 Anhang A sp. 230-36.

51 Rt. 1855/56 F sp. 555-616.

52 Se G. Albeck: Drømmen om skolen i Soer. I: Grundtvig Studier 1983 s. 69-86. K. Hørby: Grundtvigs højskoletanke og Sorø Akademis reform 1842-1849. I: Årbog for Dansk Skolehistorie 1967 s. 59-84.

53 Rt. 1855/56 F sp. 459-60.

54 Rt. 1855/56 Anhang B sp. 361-68.

55 Rt. 1856/57 Anhang A sp. 115-18.

56 Rt. 1856/57 F sp. 75-89.

57 Rt. 1856/57 Anhang B sp. 27-30.

58 Rt. 1856/57 F sp. 802-31.

59 Rt. 1857/58 L sp. 473-77, 570-81, 625-28.

60 Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1857-59 s. 25-26.

- 61 Love og Expeditioner 1857-59 s. 25, 99, 244, 363.
- 62 Love og Expeditioner 1857-59 s. 34-39.
- 63 Love og Expeditioner 1857-59 s. 61.
- 64 Rt. 1853/54 F sp. 384.
- 65 Rt. 1855/56 Anhang A sp. 230-36. H. Olrik: Danmarks Lærerhøjskole 1856-1906. Kbh. 1906 s. 6-7.
- 66 RA. KUM 2. dep. Brevbog 1856, skr. 13/12 (nr. 2859) til Folketingets finansudvalg.
- 67 Skildringen af undervisningen hviler på Olrik: Danmarks Lærerhøjskole s. 52-69 og KUM skr. 28/11-1894 til Folketingets finansudvalg i Rt. 1894/95 Tillæg B sp. 299-318.
- 68 RA. KUM 2. dep. Brevbog 1856, skr. 13/12 (nr. 2859).
- 69 RA. KUM 2. dep. Brevbog 1856, skr. 13/12 (nr. 2859).
- 70 Olrik: Danmarks Lærerhøjskole s. 75-77. RA. KUM 2. dep. Brevbog 1856, skr. 13/12 (nr. 2859).
- 71 Olrik: Danmarks Lærerhøjskole s. 155-59.

Artikel 6: En realskolelæreruddannelse?

- 72 H.-E. Temorth: V. Lehrerberuf und Lehrerbildung. I: K.-E. Jeismann und P. Lundgreen (Hrsg.): Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Bd. 3. München 1987 s. 255.
- 73 E. Nørr: Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften. I: Dansk læreruddannelse 1791-1991. Bd. 3. Odense 1993 s. 311. J. Larsen (udg.): Skolelovene af 1814. Kbh. 1914 s. 472.
- 74 J. Larsen (udg.): Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktnæssig fremstillet. 235 Kbh. 1914 s. 475, 499.
- 75 C. Larsen: Nedlæggelser og stilstand - læreruddannelsen ca. 1820 til 1860. I: E. Nørr og V. Skovgaard-Petersen (red.): - for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder. Odense 2005 s. 170-173.
- 76 RA. KUM 2. kt. Jr.nr. 1887/1162.
- 77 Rt. 1888/89 tillæg B sp. 1183-84. F sp. 5302, 5367-68. H. Olrik: Danmarks Lærerhøjskole 1856-1906. Kbh. 1906 s. 80-95.
- 78 Olrik: Danmarks Lærerhøjskole s. 95-98. E. Jensen: I fordums tid. Kbh. 1999 s. 58, 61-68.
- 79 Vor Ungdom 1894 s. 317.
- 80 V. Skovgaard-Petersen: De blev lærere - læreruddannelsen mellem 1860 og 1945. I: E. Nørr og V. Skovgaard-Petersen (red.): - for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder. Odense 2005 s. 217-223.
- 81 Indberetning til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet om Seminarieforholdene i Finland og Sverige. Kbh. 1893. H. Olrik: Højere Seminarier i Frankrig

og Tyskland samt Fortsættelseskursus i Schweiz og Østrig. Kbh. 1895.

82 Rt. 1893/94 tillæg A sp. 905-12 (forslaget). Rt. 1893/94 F sp. 189-90, 214ff, 256, 281, 2218ff, 2241, 2268ff, 2284ff, 2338-39, 2364.

83 C. Jensen: Seminarieloven og Fortsættelsesseminariet. I: Vor Ungdom 1894 s. 512-515. S. Bagger: Et Fortsættelsesseminarium. I: Vor Ungdom 1894 s. 205-211. N.P. Pedersen: Fortsættelsesseminariet. I: Folkeskolen 1894, nr. 47, s. 753-756.

84 Olrik: Danmarks Lærerhøjskole s. 98-106. Jensen: I fordums tid s. 77-83.

85 F. Rønning: Praktisk Uddannelse af Realskolelærere. I: DdR 1899 s. 163-165, jf. F. Rønning: Korte pædagogiske Kursus for Realskolelærere. I: DdR 1900 s. 94-96.

86 Forhandlinger paa Middelfartmødet om »korte pæd. Kursus« og om »Kredsinddelingen«. I: DdR 1900 s. 105-107.

87 T.L. Hertel: Praktisk Uddannelse af Realskolelærere. I: DdR 1900 s. 169-171.

88 DdR 1901 s. 166, 1902 s. 197-198, 1904 s. 5-7, 62-63, 1905 s. 22.

89 Se H. Priémé: »De kom, så og lærte«. Fire pædagoger på besøg i USA før 1900. I: Uddannelseshistorie 1991 s. 221-34 og K. Rønne: Kirstine Frederiksen. I: Årbog for Dansk Skolehistorie 1982 s. 62-81.

90 S. Tørsleff: Det pædagogiske Sommerferiemøde paa Bogø. I: DdR 1913 s. 226-229.

91 DdR 1922 s. 61.

92 V. Amdal: Det pædagogiske Sommerstævne i Kerteminde. I: DdR 1922 s. 247-250.

93 T. Kampmann: Faglærereksamen. I: Uddannelseshistorie 1995 s. 107-122. I Rigsarkivet findes eksamensprotokol og eksamensopgaver 1904-1979 samt korrespondance 1956-1980.

94 Se Skovgaard-Petersen: De blev lærere s. 239-257.

95 Købstadskolen 1906 s. 46.

96 C. Kofoed-Jensen: »Skoleembedseksamen« for Seminarister. I: Købstadskolen 1906 s. 47-49. K. Marcussen: Vor Læreruddannelse. I: Købstadskolen 1907 s. 9-10, 17-19, 25-26.

97 L.F. Lautrup-Jørgensen: Vor Læreruddannelse I: DdR 1906 s. 54.

98 RA. KUM 2. kt. Akter vedr. lovgivningen om seminarier 1906-1915, læg: Notater vedr. seminarieloven 1907-1909 (jr.nr. 1905/AG1183).

99 Lautrup-Jørgensen: Vor Læreruddannelse.

100 S. Madsen-Mygdal: Vor Læreruddannelse. I: DdR 1906 s. 77-80.

101 D. Islev: Læreruddannelse m.m. I: DdR 1906 s. 94-95. H. Olrik: Lærerhøjskolen og Læreruddannelsen. I: DdR 1906 s. 109-110.

102 DdR 1906 s. 164.

- 103 LAK. Den Danske Realskoles Seminarium. Program m.v. 1906-1920.
- 104 LAK. Den Danske Realskoles Seminarium. Program m.v. 1906-1920, brev fra Stig Bredstrup 25. december 1906.
- 105 L.F. Lautrup-Jørgensen: Den danske Realskoles Seminarium. Foreløbig Meddelelse. I: DdR 1906 s. 269-270. L.F. Lautrup-Jørgensen: Program for Den danske Realskoles Seminarium. I: DdR 1906 s. 303-310.
- 106 L.F. Lautrup-Jørgensen: Den Danske Realskoles Seminarium, Frederiksberg Allé 22. 1ste Aarsberetning 1907-08. Kbh. 1908.
- 107 RA. KUM 2. kt. Jr.nr. 1907/1627.
- 108 RA. KUM 2. kt. Jr.nr. 1907/2513.
- 109 Bek. nr. 119 af 8. juni 1894 om optagelsesprøven, undervisningen og de afsluttende prøver ved seminarierne.
- 110 LAK. Den Danske Realskoles Seminarium. Elevprotokol 1907-1933.
- 111 LAK. Den Danske Realskoles Seminarium. Eksamensprotokol 1909-1933.
- 112 C. Larsen: Skoledrift – ikkeforretning, mensamfundsopgave. I: Uddannelseshistorie 2003 s. 125-140. LAK. Den Danske Realskoles Seminarium. Program m.v.
- 113 LAK. Den Danske Realskoles Seminarium. Program m.v.
- 114 A. Christiansen (red.): K.F.U.M.s Seminarium 1919-1944. Kbh. 1944 s. 9-11, 16.
- 115 DdR 1919 s. 102.
- 116 Betænkning afgivet af det i Henhold til Undervisningsministeriets Skrivelse af 5. Januar 1919 nedsatte Udvalg til Forhandlinger angaaende Bifagenes Stilling under det filosofiske Fakultet. Kbh. 1919 s. 2-5.
- 117 RA. UVM 2. dep. 1. kt. Jr.nr. 1918/995.
- 118 Forhandlinger i den i Henhold til Lov af 21. Februar 1919 nedsatte Skolekommission. 1.-91. Møde. Kbh. 1920 s. 101-102, 126-127, 136-140, 168, 433-450, 456-461.
- 119 Lovforslaget med bemærkninger og bilag er trykt i: Betænkning med Lovforslag afgivet af Skolekommissionen i Henhold til Lov Nr. 77 af 21. Februar 1919. Kbh. 1923 1-45, jf. E. Jensen: I fordums tid. Kbh. 1999 s. 156-159 og Skovgaard-Petersen: De blev lærere s. 258-263.
- 120 J. Høirup: Af Skolekommissionens Betænkning. I: DdR 1923 s. 331-341.
- 121 Jensen: I fordums tid s. 158-59.
- 122 Skovgaard-Petersen: De blev lærere s. 263-265. E. Larsen: Danmarks Lærerhøjskole 1856-1956. Kbh. 1956 s. 31.
- 123 Betænkning vedrørende det højere Skolevæsen afgiven af det af Undervisningsministeriet under 13. Oktober 1928 nedsatte Udvalg. Kbh. 1930, bilag 30, s. 215-16.
- 124 Betænkning vedrørende det højere Skolevæsen s. 67.

- ¹²⁵ Skovgaard-Petersen: De blev lærere s. 266-267.
- ¹²⁶ Skovgaard-Petersen: De blev lærere s. 270-271.
- ¹²⁷ Larsen: Danmarks Lærerhøjskole 1856-1956 s. 47-49.
- ¹²⁸ Rt. 1934/35 tillæg B sp. 2413-14.
- ¹²⁹ O.C. Bjørneboe: Hvor staar vi s. 498. I: DdR 1938 s. 490-501.
- ¹³⁰ Larsen: Danmarks Lærerhøjskole 1856-1956 s. 49.
- ¹³¹ Refereret i DdR 1942 s. 214-216.
- ¹³² Universitetskommissionen af 1935 afgav fem betænkninger i årene 1936-1943, bl.a. i 1942 om undervisningen ved Københavns Universitet.
- ¹³³ S. Brüel: Enhed i Læreruddannelsen. I: Unge Pædagoger 1942 s. 15-16. Hans I. Hansen i Unge Pædagoger 1942 s. 50. R. Rasmussen: Enhed i Læreruddannelsen. I: Københavns Kommuneskole 1942 s. 180-181.
- ¹³⁴ Læreruddannelsen. I: Folkeskolen 1942 s. 381.
- ¹³⁵ Betænkning angaaende Danmarks Lærerhøjskole. Kbh. 1943 s. 11, 16, 32, mindretalsudtalelse s. 21 og 32.
- ¹³⁶ Betænkning vedrørende ændring af uddannelsen for lærere og lærerinder i folkeskolen. Kbh. 1951 s. 7.
- ¹³⁷ T. Kampmann: Kun spiren frisk og grøn... Læreruddannelse 1945-1991. Odense 1991 s. 33-37, 49-60, 85-116.
- ¹³⁸ J. Paludan: Det høiere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverig. Kbh. 1885 s. 252-253, 336-340 (norsk lov af 15. september 1851 med tilhørende reglement af 6. juli 1852 samt lov af 3. maj 1871).

Sammenfatning og udblik

Udblik

- ¹ Betænkning med Lovforslag afgivet af skolekommissionen i Henhold til Lov Nr. 77 af 21. februar 1919. Kbh. 1923 s. I.

Kilder og litteratur

241

I Utrykt materiale
II Trykt materiale

I Utrykt materiale

Rigsarkivet (RA)

Danske Kancelli, Fællesafdelingen, Kommissionen ang. indretning af realskoler (Realskolekommissionen)

Materiale 1836-1837

Danske Kancelli, 1. Departement

Brevbøger

Brevsager

Approberede skoleplaner 1839-1847

Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (KUM), 2. kontor

Brevbog 1856

Journaler og journalsager

Approberede skoleplaner 1901-1910

Approberede skoleplaner 1911

Købstadsskoleplaner og undervisningsplaner 1910

Skoleberetninger Randers og Holbæk amter

Akter vedrørende lovgivningen om seminarier 1906-1915

Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 3. kontor

Forestillingssager 1852-1856

Journaler og journalsager

Sager vedrørende skolereformlovgivning 1889-1910

Undervisningsministeriet (UVM), 1. departements 2. kontor

Journaler

Undervisningsministeriet, 2. departements 1. kontor

Journal og journalsager

Undervisningsministeriet, 2. departements 2. kontor

Journaler

Undervisningsinspektionen for Mellem- og Realskolerne

Konceptbøger 1886-1897

Kopibog 1898-1913

Korrespondance 1927-1949

A.F. Asmussen
Privatarkiv, pk. 14

Danmarks Realskoleforening
Forhandlingsprotokol 1902-1938

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (LAK)

Jonstrup Statsseminarium
Indkomne skrivelser fra ministerier og myndigheder 1836-1837
Indkomne skrivelser fra direktionen 1849-1877
Sager vedr. de til seminariet anmeldte og ankommende elever 1818-1853

Den Danske Realskoles Seminarium
Eksamensprotokol 1909-1933
Elevprotokol 1907-1933
Program m.v. 1906-1920

Helsingørs borgerlige Forening til Realkundskabers Udbredelse
Forhandlingsprotokol 1834-1862

II Trykt materiale

Tidsskrifter

Følgende tidsskrifter er gennemgået i forbindelse med udarbejdelsen af de enkelte artikler:

Danmarks Lærerforenings Medlemsblad 1883-1906 (fortsættes som Folkeskolen)

Dansk Skoletidende 1861-1869 (fortsættes som Nordisk Skoletidende)

Den danske Realskole 1899-1972 [DdR]

Den nordiske Folkeskole 1849-1855

Det Pædagogiske Selskabs årsberetninger 1892-1923

Folkeskolen 1906-1923

Folkeskolen. Ugeblad for Skolespørgsmaal og Pædagogik 1892-1894

Købstadskolen 1900-1909, 1914-1923

Maanedskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere 1839-1848

Nordisk Skoletidende 1870-1893

Samleren for Skolen og Læreren 1857-1868

Skolens Reform 1850-1856

Skolenyt og Meddelelser for Lærere 1871-1872

Skoletidende 1872-1892

Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet 1843-1858

Ugeskrift for Skolen 1877-1878

Vor Ungdom 1879-1952

244

Småtryk (Det Kongelige Bibliotek)

Årsberetninger/programmer fra følgende skoler:

Jyderup Realskole 1906-1959

C. la Cours Skole, Randers 1876-1927

Westrups Realskole, Randers 1910-1939

Rytters Realskole 1943

Randers kommunale skolevæsen 1899-1957

Randers private Realskole 1871-1970

Esbjerg Realskole 1893-1919

Forældreskolen/realskolen 1920-1958

Esbjerg kommunale skolevæsen 1902-1970

Statistik

- V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik. Bind 5. Kbh. 1881
Jens Warming: Haandbog i Danmarks Statistik. Kbh. 1913
Folketællingen i Kongeriget Danmark den 1. Februar 1921. Kbh. 1925. Statistisk Tabelværk 5. rk., litra A, nr. 16
Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede. Statistisk Tabelværk 5. rk., litra A, nr. 5. Kbh. 1905
Folkemængden 1. Februar 1921. Statistiske Meddelelser 4. rk., 63. bind, 1. hf. Kbh. 1921
Eksamensskolerne 1912. Statistiske Meddelelser 4. rk., 43. bind, 2. hf. Kbh. 1914
Børneskolen i Aarene 1927-1931. Statistiske Meddelelser 4. rk., 94. bind, 1. hf. Kbh. 1934
Børneskolen i Aarene 1932-1936. Statistiske Meddelelser 4. rk., 108. bind, 3. hf. Kbh. 1939
Børneskolen i Aarene 1937-1941. Statistiske Meddelelser 4. rk., 119. bind, 3. hf. Kbh. 1943
Børneskolen i Aarene 1942-1946. Statistiske Meddelelser 4. rk., 133. bind, 4. hf. Kbh. 1948
Børneskolen 1947-51. Statistiske Meddelelser 4. rk., 151. bind, 4. hf. Kbh. 1953
Børneskolen 1952-56. Statistiske Meddelelser 4. rk., 167. bind, 5. hf. Kbh. 1958
Børneskolen 1957-61. Statistiske Meddelelser. Kbh. 1964

Forhandlinger

- Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørre-Jylland 1836, 1842. Viborg 1836, 1842 [Viborg Stændertidende]
Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Sjællands, Fyens og Lolland-Falsters Stifter samt for Island og Færøerne 1835-1836, 1842. Kbh. 1836, 1842 [Roskilde Stændertidende]
Rigsdagstidende 1849-1953. Kbh. 1849-1953 [Rt.]
Folketingstidende 1953-. Kbh. 1953- [F]
Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger 1916/17 og 1917/18. Kbh. 1917-1918

Lovgivning og administrative foreskrifter

- Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne (1814-1822). Kbh. 1815-1823 [Schous Forordninger]
Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og aabne Breve for Aar 1805. Kbh. 1806
Kong Fridrich den Fierdes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve fra Aar 1708

til 1709. Kbh. 1709

Algreen-Ussing, O.: Hovedregister til Love og Anordninger for 1823-1867 samt Oversigt over de i dette Tidsrum skete Forandringer i Lovgivningen. Kbh. 1868

Algreen-Ussing, O.: Hovedregister til Love og Anordninger samt andre offentlige Kundgjørelser Danmarks Lovgivning vedkommende for 1868-1877. Kbh. 1878

Sagsregister til Lovtidende for Kongeriget Danmark for Aarene 1871-1901. Kbh. 1904

Lovtidende for Kongeriget Danmark 1902-1923. Kbh. 1902-1923

Anordning for Almue-Skolevæsenet i Kjøbstæderne i Danmark, Kjøbenhavn undtagen. Frederiksberg Slot den 29 Juli 1814. Faksimileudgave. Vejle 1981

Forordning angaaende de lærde Skoler i Danmark og Norge. Kbh. 7de Nov. 1809. (Skolehistoriske aktstykker i facsimiletrykk, 17). Oslo 1963.

Forordning angaaende fattige Børns Antagelse i de publique Latinske skoler og Forsendelse til Akademiet, Ingeniorum prøve og Stipendiorum Uddeeling, med viidere; Fredensborg Slot 23de Julii Anno 1756. (Skolehistoriske aktstykker i facsimiletrykk, 14). Oslo 1963.

Forordning angaaende hvor mange latinske Skoler i Danmark og Norge skal vedblive, samt hvorledes med Ungdommens Information, Ingeniorum prøve, den aarlige Examen og Stipendiens distribution, med viidere efterdags skal forholdes. Friderichsberg 17 Aprilis Anno 1739. (Skolehistoriske aktstykker i facsimiletrykk, 13). Oslo 1963.

Forordning angaaende Skole-Væsenets Forbedring ved de publique Latinske Skoeler, og hvad den studerende Ungdom, de saavel fra publiqv som privat Information kommer til Akademiet, skal gjøre Reede for. Christiansborg Slot 11te Maji 1775. (Skolehistoriske aktstykker i facsimiletrykk, 15). Oslo 1963.

246

Kongelige Reskripter, Resolutioner samt Kollegialbreve for Danmark og Norge 1834. Kbh. 1844

Algreen-Ussing, T.: Hoved-Register til den Fogtmanske Rescriptsamling fra 1660 til 1830. Kbh. 1837-1839

Algreen-Ussing, T.: Hoved-Register til den Ussingske Reskriptsamling for Aarene 1831-1848. Kbh. 1854

Algreen-Ussing, T.: Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser, samt Ministerial-Skrivelser med flere Danmarks Lovgivning vedkommende (1849-1870). Kbh. 1855-1908

Sagregister til Ministerialtidende A for Kongeriget Danmark for Aarene 1871-1910. Kbh. 1913

Sagregister til Ministerialtidende A for Kongeriget Danmark for Aarene 1911-1930. Kbh. 1932

Kollegial-Tidende for Danmark og Norge 1802-1847. Kbh. 1802-1847

Departementstidende 1855. Kbh. 1855

Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Geistligheden i Danmark

vedkommende 1846-1856. Kbh. 1855-65
Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen 1857-59, 1891-92, 1899-1900. Kbh. 1859, 1893 og 1901.

Betænkninger, beretninger m.v.

Svennevig, Palle: Danske kommissionsbetænkninger 1850-1970. Kbh. 1972
Indberetning til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet om Seminarieforholdene i Finland og Sverige af den i September 1893 af Ministeriet udsendte Kommission. Kbh. 1893

Hans Olrik: Højere Seminarier i Frankrig og Tyskland samt Fortsættelseskursus i Schweiz og Østrig. Indberetning til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Kbh. 1895

Betænkning angaaende de københavnske Latin- og Realskolars økonomiske Forhold. I: Rigsdagstidende 1900/01, tillæg A, sp. 1251-1266

Beretning om »De forenede Skoler«s Drift og Status siden Skolernes Sammenslutning og indtil Udgangen af Regnskabsaaret 1910-11 meddelt af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Kbh. 1912

Betænkning afgivet af den af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet den 4. November 1912 nedsatte Kommission til Undersøgelse af De Forenede Skolars økonomiske Forhold. Kbh. 1914

Betænkning afgivet af det i Henhold til Undervisningsministeriets Skrivelse af 5. Januar 1919 nedsatte Udvalg til Forhandlinger angaaende Bifagenes Stilling under det filosofiske Fakultet. Kbh. 1919

Forhandlingerne i den i Henhold til Lov af 21. Februar 1919 nedsatte Skolekommission. Kbh. 1920-1923

Betænkning med Lovforslag afgivet af Skolekommissionen i Henhold til Lov Nr. 77 af 21. Februar 1919. Kbh. 1923

Betænkning vedrørende det højere Skolevæsen afgiven af det af Undervisningsministeriet under 13. Oktober 1928 nedsatte Udvalg. Kbh. 1930

Betænkning angaaende Danmarks Lærerhøjskole. Kbh. 1943.

Betænkning vedrørende ændring af uddannelsen for lærere og lærerinder i folkeskolen. Kbh. 1951

Meddelelser angaaende de lærde Skoler med dertil hørende Realundervisning i Kongeriget Danmark 1849-1902/1903. Kbh. 1860-1904 [Medd. LS]

Meddelelser angaaende de højere Almenskoler i Danmark 1903/04-1961/62. Kbh. 1905-64 [Medd. HA]

Aarbog for Københavns Universitet og øvrige højere Undervisningsanstalter for 1846. Kbh. 1847

Meddelelser angaaende Københavns Universitet 1857-1863. Kbh. 1860-1864 [Medd. KU]

Meddelelser angaaende Sorø Academi for Aarene 1849-1856. Kbh. 1862 [Medd. Sorø]

Bøger og artikler

- ABH: Bemærkninger om den offentlige Underviisning. I: Dansk Folkeblad 1839, nr. 21-22, s. 81-84
- Adolphsen, Werner: En by og dens skole. Folkeskolen i Esbjerg 1868-1994. Esbjerg 1997
- Albeck, Gustav: Drømmen om skolen i Soer. I: Grundtvig Studier 1983 s. 69-86
- Aldal, J.: Folkeskolen og Mellemskolen. I: Folkeskolen 1910, nr. 25, s. 265-266, nr. 26, s. 281-282, jf. nr. 28 s. 316-317, nr. 36 s. 393
- Aldal, J.: Fra almindelig Forberedelseseksamen til Realeksamen. I: Vor Ungdom 1905 s. 249-257
- Aldal, J.: Realskolens økonomiske Stilling. I: Den danske Realskole 1901 s. 6-10, 17-21, 42-46
- Algreen-Ussing, T.: Om Reformer i Skolevæsenet. I: Dagen 9. og 10. oktober 1833
- Amdal, Valdemar: Det pædagogiske Sommerstævne i Kerteminde. I: Den danske Realskole 1922 s. 247-250
- Appel, Charlotte: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark. Kbh. 2001
- Archer, Margaret Scotford: Social origins of educational systems. London 1979
- Attrup, M.: Folkeskolen og Mellemskolen. I: Folkeskolen 1910, nr. 38, s. 411-412
- Bachmann, Werner m.fl.: Den jødiske skole. Kbh. 1980
- Bagger, S.: Et Fortsættelsesseminarium. I: Vor Ungdom 1894 s. 205-211
- Bang, Niels: Moderne Skoletanker og Mellemskolen. I: Vor Ungdom 1905 s. 37-48
- Bang, Niels: Realklassens Stilling i Almenskoleloven. I: Vor Ungdom 1905 s. 184-190
- Bang, Niels: Skolen af 1903. I: Tilskueren 1914 s. 201-220
- Bang, Niels: Vil Debatten om Almenskoleordningen af 1903 føre til praktiske Resultater? I: Det Pædagogiske Selskabs Aarsberetning 1914-15. Kbh. 1915 s. 43-51
- Becher, M.T.: Gjensvar angaaende Foreningen af Embederne som Præst og Seminarieforstander. I: Skolens Reform 1856 s. 134-143
- Becker, M.T.: Enten – Eller. I: Skolens Reform 1855 s. 441-448
- Beretning fra Directionen for Helsingørs borgerlige Forening til Realkundskabers Udbredelse 1836-1843. Helsingør 1838-1844
- Berg, C.: Om Skolen og Skolerne. Særtryk af Frederiksborg Skoles Program. Kbh. 1876
- Birkebæk, Frank m.fl. (red.): Roskilde bys historie. I-III. Roskilde 1992-1998
- Bjørn, Claus: Dengang Danmark blev moderne – eller historien om den virkelige danske utopi. Kbh. 1998
- Bjørneboe, O.C.: Hvor staar vi? I: Den danske Realskole 1938 s. 490-501
- Bloch, S.N.J.: De nyere Forslag om Oprettelse af høiere Realskoler og deraf følgende Reformer i det lærde Skolevæsen. Roskilde 1836
- Bohr, P.G.: Historisk Beretning om Oprettelsen af Realklasser ved Rønne lærde Skole. Kbh. 1844
- Boisen Schmidt, J.: Til duelige skoleholderes dannelse. Jonstrup Statsseminarium

1790-1990. Lyngby 1992

Boje, Per og Ole Hyldtoft: Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter. I: Grethe Authén Blom (red.): Urbaniseringsprosessen i Norden, bind 3: Industrialiseringens første fase. Oslo 1977 s. 178-244

Borup-Nielsen, Grå: Det danske Selskabs Skole. I: Uddannelseshistorie 1989 s. 68-80

Brante, Thomas: Professional types as a strategy of analysis. I: Michael Burrage og Rolf Torstendahl (red.): Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions. London 1990 s. 75-93

Brante, Thomas: Staten og professionerne. I: Tina Rask Eriksen og Anne Mette Jørgensen (red.): Professionsidentitet i forandring. Kbh. 2005 s. 16-35

Bro Rasmussen, H.: Kirkesanger og landsbyorganist. Om den seminarieuddannede lærer som kirkemusikalsk medarbejder gennem 200 år. Om dansk salmesang. Om sanginspektionen 1859-1970. Kbh. 1998

Bruhn, Verner: En by bliver til. Esbjerg historie bd. 2: 1850-1910. Esbjerg 1994

Bruhn, Verner: Privat og real. Træk af Esbjerg Realskoles historie 1883-1983. Esbjerg 1983

Bruun, Georg: Almenskoleloven af 24. April 1928. I: Vor Ungdom 1928 s. 195-205

Bruun, Georg: Almindelig Forberedelseseksamen. I: Vor Ungdom 1897 s. 510-530

Bruun, Georg: Borgerskolen. I: Vor Ungdom 1900 s. 257-285

Bruun, Georg: Børneskolen i Provinsbyer. I: Vor Ungdom 1899 s. 153-176

Bruun, Georg: Den kommunale Mellem-skole. I: Vor Ungdom 1911 s. 361-369

Bruun, Georg: Skolens Enhed. I: Vor Ungdom 1901 s. 517-541

Bruun, Georg: Statens og Kommunens Stilling til den højere Skole. I: Vor Ungdom 1916 s. 333-348

Bruun, Oscar: Seminarister og Akademikere. I: Vor Ungdom 1908 s. 43-47

Brüel, Sv.: Enhed i læreruddannelsen. I: Unge Pædagoger 1942 s. 15-16

Braad, Karen B.: Er teori praktisk? En historisk undersøgelse af teori, praksis og praktik i læreruddannelsen, med særlige nedslag i læreruddannelserne fra 1894 og 1966. Utrykt ph.d.-afhandling, Danmarks Pædagogiske Universitetsskole, 2008.

Braad, Karen B.: Seminarier og CVU'er. Læreruddannelsen mellem 1970 og 2003. I: E. Nørr og V. Skovgaard-Petersen (red.): - for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder. Odense 2005 s. 313-353.

Bugge, Frederik Moltke: Det offentlige Skolevæsens Forfatning i adskillige tyske Stater tilligemed Ideer til en Reorganisation af det offentlige Skolevæsen i Kongeriget Norge. Bind 3. Christiania 1839

Bugge, K. E. (udg.): Grundtvigs skoleverden i tekster og udkast. Bind 2. Kbh. 1968

Bugge, K.E.: Skolen for livet. Studier over N.F.S. Grundtvigs pædagogiske tanker. Kbh. 1965

Børresen, Th.: Efterretninger om Thisted Realskole 1856-1906. Thisted 1906.

C. la Cours Skole. Den højere Piges-kole 1876-1901. Randers 1901

Christens, C.F.: Om Seminariernes Udvikling og Forhold til andre Dannelsesanstalter. I: Skolens Reform 1851 s. 201-222, 237-263

- Christensen, Alb.: Randers kommunale Mellem- og Realskole. 1. April 1908 – 31. Marts 1933. Randers 1933
- Christensen, Alb.: Randers kommunale Skolevæsen gennem 25 Aar. 1913-1938. Randers 1940
- Christensen, Borge M.: Skolelærer Jens Christensens livserindringer. I: Personalhistorisk Tidsskrift 1999 s. 187-226
- Christensen, C.: Seminariipræparanders Forberedelse. I: Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet 1846 s. 97-114
- Christensen-Dalsgaard, C.: Den danske Realskole. I: Vor Ungdom 1903 s. 213-243
- Christensen-Dalsgaard, C.: Den private Realskoles Vilkaar for Tiden. Randers 1923
- Christensen-Dalsgaard, C.: Det pædagogiske Kursus ved Realskolerne. I: Den danske Realskole 1905 s. 29-31
- Christensen-Dalsgaard, C.: Et »Angreb« paa den private Realskole. I: Den danske Realskole 1919 s. 27-34
- Christensen-Dalsgaard, C.: Hvad der først og fremmest bør gøres. I: Den danske Realskole 1902 s. 228-229
- Christensen-Dalsgaard, C.: Legemlig Straf i Skolen. I: Vor Ungdom 1905 s. 159-171
- Christensen-Dalsgaard, C.: Lovforbud mod Legemstugtelse i Skolen. I: Vor Ungdom 1905 s. 486-495
- Christensen-Dalsgaard, C.: Randers Realskoles Grundlægger og første Bestyrer H. St. Helms. Randers 1914
- Christensen-Dalsgaard, C.: Realskolen og Almenskoleloven. I: Vor Ungdom 1904 s. 75-82
- Christensen-Dalsgaard, C.: Realskolen og Udvalgsbetænkningen angaaende Ændringer i Lov af 24. April 1903 om højere Almenskoler. I: Vor Ungdom 1917 s. 158-167
- Christensen-Dalsgaard, C.: Samarbejde mellem Hjem og Skole. I: Vor Ungdom 1911 s. 370-377.
- Christensen-Dalsgaard, C.: Til hvad Nytte. I: Den danske Realskole 1902 s. 255-256
- Christiansen, Alfred (red.): K.F.U.M.s Seminarium 1919-1944. Kbh. 1944
- Clausen, H.N.: Om Bestyrelsen af Kirke og Skole i Danmark. Kbh. 1844
- Coninck-Smith, Ning de: For barnets skyld. Byen, skolen og barndommen 1880-1914. Kbh. 2000
- Conze, Werner og Jürgen Kocka: Einleitung. I: Werner Conze og Jürgen Kocka (red.): Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1985. Bd. 1 s. 9-26
- Dahl, B.T. og H. Hammer: Dansk Ordbog for Folket. Bind 2. Kbh. og Oslo 1914
- Dahl, F.C.B.: Forbindelsen mellem den højere og lavere Skole. I: Beretning om Forhandlingerne paa det 3die nordiske Skolemøde i Kjøbenhavn den 9de, 10de og 11te Avgust 1877. Kbh. 1877 s. 72-84
- Dahl, F.C.B.: I Skolesagen. Et Indlæg, nærmest fra Realskolens Standpunkt. I-II. Kbh. 1870
- Dahl, Fr. og Joh. Hoffman: Grundtræk til en Omordning af Borger- og Almue-Skolevæsenet. Kbh. 1873

Dale, Erling Lars: Dannelsesprogram og enhetsskole. I: Rune Slagstad, Ove Korsgaard og Lars Løvlie (red.): Dannelsens forvandlinger. Oslo 2003 s. 155-182
Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse. Bind 7. Kbh. 1853

Eckhardt Larsen, Jesper: J.N. Madvigs dannelses tanker. En kritisk humanist i den danske romantik. Kbh. 2002

Egekvist, Holger: Ensartet Real- eller Præliminæreksamen. I: Vor Ungdom 1921 s. 424-427

Ehlers, Søren og K. Kovacs (red.): DLH under forandring. Danmarks Lærerhøjskole 1990-2000. Kbh. 2000

Ehlers, Søren: I 1900-tallet kom vi for alvor i skole. Fra skolepolitik til kompetenceudvikling. I: Uddannelseshistorie 2004 s. 34-51

Ehlers, Søren: Ungdomsliv. Studier i den folkeoplysende virksomhed for unge i Danmark 1900-1925. Kbh. 2000

Enhedsuddannelsen. I: Unge Pædagoger 1942 s. 27, 29, 49-50

Et pædagogisk Sommerstævne. Fra Hovedbestyrelsen. I: Den danske Realskole 1922 s. 61

Fenger, P.B.: Nogle Bemærkninger i Anledning af det nye Lovforslag om Almen-Skoler. I: Den danske Realskole 1902 s. 219-223

Fibæk Laursen, Per, Lejf Moos, Henning Salling Olesen og Kirsten Weber: Professionalisering – en grundbog. Frederiksberg 2005

Florin, Christina og Ulla Johansson: »Där de härliga lagrarna gro ...«. Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914. Stockholm 1993

Franzke, R.: Berufsausbildung und Arbeitsmarkt. Funktionen und Probleme des »dualen Systems«. Berlin 1978

Funch, Cl.: Den videnskabelige Realskole i Aarhus. Beretning og Forslag. Kbh. 1845.

Funch, Cl.: Den videnskabelige Realskole i Aarhus. Kbh. 1852

Futtrup, Jens: De smaa Realskoler. I: Den danske Realskole 1925 s. 116-118

Fædrelandet 1835

Gad, K.: Hvor skal jeg sætte min Søn i Skole? Et Spørgsmaal til Directionen for Universitetet og de lærde Skoler i Særdeleshed, og til enhver offentlig Skolebestyrelse i Almindelighed, eller en Lægmands Tanker om Nødvendigheden og Følgerne af en Skolereform i Danmark. Kbh. 1833

Gad, P.C. Stenersen: Om forberedende og høiere Realundervisning. Kbh. 1835

Gertz, M. Cl.: Om Skolereformen. I: Vor Ungdom 1903 s. 98-135

Green, Andy: Education and state formation. The rise of education systems in England, France, and the USA. London 1990

Gregersen, H.: Udvalgsberetning. I: Den danske Realskole 1903 s. 170-172

Hahn Kristensen, Curt: Seminarium Pædagogicum. Det pædagogiske Seminarium

ved Københavns Universitet 1800-1811. Kbh. 1962

Hald, H.A.: Folkeskole og Mellem-skole. I: Vor Ungdom 1914 s. 245-256

Hammerich, M.: Om Realskolens Væsen, og om Realclasserne i Borgerdydskolen paa Christianshavn. Kbh. 1845.

Hansen, Chr.: Realskolevæsenet i Danmark. Manuskript til et Foredrag, holdt paa Realskolemødet den 24de Juli 1891. Hjørring 1891

Hansen, Erik Jørgen: Uddannelsessystemerne i sociologisk perspektiv. Kbh. 2003

Hansen, Fr. Ferd.: Ogsaa et Par Ord om Spørgsmaalet: Hvor skal jeg sætte min Søn i Skole? Kbh. 1834

Hansen, Markus: Mellem-skolens Reform. I: Vor Ungdom 1912 s. 16-23

Hansen, S.H. Hoffmeyer: Den reformerede Realskoles Mission. Kbh. 1875

Hansen, S.H. Hoffmeyer: Skolens og Samfundets Reform ved de praktiske Kræfters aandelige Frigørelse. Et Tidsbillede. Kbh. 1877

Harnow, Henrik: Den danske Ingeniørs historie. Danske ingeniørers uddannelse, professionalisering og betydning for den danske moderniseringsproces. Utrykt ph.d.-afhandling, Københavns Universitet 1995

Hauch, C.: Om Realunderviisning. En Tale holdt den 18de September 1842 paa Sorøe-Academie. Kbh. 1842

Haue, Harry, Erik Nørr og Vagn Skovgaard-Petersen: Kvalitetens vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998. Kbh. 1998

Haue, Harry: Almendannelse som ledestjerne. En undersøgelse af almindannelsens funktion i dansk gymnasieundervisning 1775-2000. Odense 2003

Helms, Henrik Steffens: Livserindringer. Kbh. 1912

Hertel, H.: Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskabs Historie. Bind 1. Kbh. 1920

Hertel, T.L.: Praktisk Uddannelse af Realskolelærere. I: Den danske Realskole 1900 s. 169-171

Hill-Madsen, Svend m.fl. (red.): Randers Statsskole 1542-1992. Randers 1992

Holm-Larsen, Signe: Eksamensmellem-skolen. Brobygning, mønsterbrud og social mobilitet. I: Uddannelseshistorie 2003 s. 96-124

Hyldgaard, Inger Marie m.fl. (red.): Randers. Fra handelsplads til storkommune. 1000-1975. Randers 2002

Hyldtoft, Ole: Danmarks økonomiske historie 1840-1910. Århus 1999

Høirup, J.: Af Skolekommissionens Betænkning. Læreruddannelsen til Realskolerne. I: Den danske Realskole 1923 s. 331-341

Høirup, J.: Realskolen i Danmark. I: Einer Torsting (red.): Opdragelse og Undervisning i Danmark. Bd. 1. Kbh. 1948 s. 142-86.

Høirup, J.: Realskolen og Folkeskolen. I: Vor Ungdom 1921 s. 115-117, 324-328

Høirup, Johannes: Vor Læreruddannelse. I: Købstadskolen 1907, nr. 41, s. 6

Hørby, Kai: Grundtvigs højskoletanke og Sorø Akademis reform 1842-1849. I: Årbog for Dansk Skolehistorie 1967 s. 59-84

Hørby, Kai: Skolen og akademiet gennem 400 år. I: Academia Sorana. Kloster – Akademi – Skole. Kbh. 1962 s. 9-136

Ingemann, O.: Plan til en Realskole i Kjøbenhavn. Kbh. 1834

- Ingerslev, C.F.: Bidrag til Skildring af det lærde Skolevæsen i Preussen, Sachsen, Baiern og Frankrig. Randers 1836.
- Ingerslev, C.F.: Om de lærde Skolers Benyttelse som Dannelsesanstalter for Borgerstanden. I: Dansk Folkeblad 1840, nr. 28-29, s. 109-113
- Ingerslev, C.F.: Om det lærde Skolevæsens Tilstand i nogle Tydske Stater og i Frankrig tilligemed Betragtninger og Forslag angaaende det lærde Underviisningsvæsen i Danmark. Kbh. 1841
- Ingerslev, C.F.: Om vore lærde Skoler og Examen Artium. Nogle Ord til Overveielse af Sagkyndige. Randers 1836
- Islev, D.: Læreruddannelse m.m. I: Den danske Realskole 1906 s. 94-95
- Islev, D.: Vor Læreruddannelse. I: Den danske Realskole 1906 s. 200-202
- Jacobsen, H.P.: Randers Almueskolevæsens Historie. Randers 1915
- Jacobsen, L.: Trænge de nuværende Eksamensbestemmelser for Alm. Forberedelseseksamen til Ændringer? I: Vor Ungdom 1898 s. 564-581
- Japsen, G.: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. Tønder 1968
- Jeismann, Karl-Ernst: Das höhere Knabenschulwesen. I: Karl-Ernst Jeismann und Peter Lundgreen (Hrsg.): Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Bd. III. München 1987 s. 152-180
- Jeismann, Karl-Ernst: Zur Bedeutung der »Bildung« im 19. Jahrhundert. I: Karl-Ernst Jeismann und Peter Lundgreen (Hrsg.): Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Bd. III. München 1987 s. 1-21
- Jelling Seminarium 1841-1941. Kort Beretning i Anledning af Seminariets Jubilæum og personalhistoriske Meddelelser om Seminariets Dimittender. Jelling 1941
- Jensen, Carl: Seminarieloven og Fortsættelsesseminariet. I: Vor Ungdom 1894 s. 512-515
- Jensen, Erik: I fordums tid. Fortællinger fra de første hundrede år af Lærerhøjskolens historie. Kbh. 1999
- Jensen, J.: Beretning om Jonstrup Seminarium og de derfra Dimitterede siden Aaret 1840. Kbh. 1859
- Jensen, J.: Nogle Mangler ved vort Seminariivæsen. I: Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet 1843 s. 290-311
- Jensen, J.: Om den aftagende Frekvens ved Skolelærerseminarierne og om Befordring til Skolekald. I: Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet 1847 s. 339-359, 1848 s. 1-23
- Jensen, J.: Om Reorganisation af vore Seminarier. I: Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet 1849 s. 293-331, 368-386, 1850 s. 198-223
- Jensen, Knud Chr. og J. Vedsted: Ebeltoft – købstadsliv i 700 år. Ebeltoft 2001.
- Jensen, Kristian: Latinskolens dannelse. Latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden. Kbh. 1982
- Johansen, Ejler og Kirsten Weber: Tradition og fornyelse. Uddannelsestænkning i den ny pædagoguddannelse. I: Kirsten Weber (red.): Tre-i-éen. Fra børnehave-, fritids- og socialpædagoguddannelse til fælles pædagogisk uddannelse. Roskilde 1993 s. 41-51

- Johnstrup, F.: Om Realunderviisningens Fremgang, forsaavidt den er tilveiebragt ved Regeringsforanstaltninger. Kbh. 1857
- Jørgensen, Carl E.: Latinskolereduktionen 1740. I: Uddannelseshistorie 2001 s. 70-142.
- Kampmann, Tage: Borgerskoleeksamen. I: Uddannelseshistorie 1996 s. 42-58.
- Kampmann, Tage: Faglærereksamen. I: Uddannelseshistorie 1995 s. 107-122
- Kampmann, Tage: Kun spiren frisk og grøn... Læreruddannelse 1945-1991. Odense 1991
- Karlsbjerg, Else: Hovedkilder til skolestatistik vedrørende landkommuner 1935-1964. Kbh. 1991
- Karup, Svend Åge, J. Rod og G. Tybjerg (red.): 1788-1988. Tønder Statsseminarium. Et jubilæumsskrift. Tønder 1988.
- Kirkegaard, Hakon: Den private Realskoles Nyordning. I: Vor Ungdom 1919 s. 117-120
- Kjems, Hjalmar: Læreruddannelse. I: Købstadskolen 1906 s. 49-50
- Kjærgaard, Helge: Den danske Skoles Tidsskrifter. I: E. Torsting (red.): Opdragelse og Undervisning i Danmark. Kbh. 1949 bind II s. 182-210.
- Knudsen, Tim: Fra enevælde til folkestyre. Dansk demokratihistorie indtil 1973. 2. udg. Kbh. 2007
- Kofoed-Jensen, Chr.: »Skoleembedseksamen« for Seminarister. I: Købstadskolen 1906 s. 47-49
- Kolstrup, Søren: Velfærdsstatens rødder. Fra kommunesocialisme til folkepension. Kbh. 1996
- Kopitzsch, Franklin (red.): Erziehungs- und Bildungsgeschichte Schleswig-Holsteins von der Aufklärung bis zum Kaiserreich. Theorie, Fallstudien, Quellenkunde, Bibliographie. Neumünster 1981
- Kornerup, Bjørn: Ribe Katedralskoles Historie. Studier over 800 Aars dansk Skolehistorie. Kbh. 1947-1952
- Korsgaard, Ove og Lars Løvlie: Indledning. I: Rune Slagstad, Ove Korsgaard og Lars Løvlie (red.): Dannelsens forvandlinger. Oslo 2003 s. 9-36
- Krasnik, Siw, Bent Blüdnikow og Aron Skop (red.): Carolineskolen i 200 år. Kbh. 2005.
- Kristiansen, Egon: Snedsted Seminariums kirkelige og folkelig betydning på egnen. I: Historisk årbog for Thy og Mors og V. Han Herred 1978 s. 69-107
- Kroman, K.: Læreruddannelsen. I: Købstadskolen 1907 s. 49-51
- Kure, Thor: Lærerhøjskolens etaarige Kursus og Mellemskolen. I: Vor Ungdom 1907 s. 164-167
- Kvolsgaard, C.M.C.: Seminariet i Snedsted og Ranum i Anledning af Ranum Seminariums Jubilæum. Aalborg 1898
- Kyrre, Hans og H.P. Langkilde: Byens Skole. Københavns kommunale Skoles Historie. Kbh. 1926
- Kyrre, Hans: Blade af den københavnske Privatskoles Historie. De forenede Skoler 1901-1926. Kbh. 1926

- Kyrre, Hans: Det pædagogiske Selskab gennem hundrede Aar. Kbh. 1920
- Kaalund-Jørgensen, F.C.: Jelling Statsseminariums Tilblivelseshistorie, belyst ved Aktstykker. I: Vor Ungdom 1941-42 s. 177-197
- Lange, Paul G.: Et latinskoleforsøg for 200 år siden. I: Uddannelseshistorie 1995 s. 67-94.
- Langhoff, E.: Historisk Beretning om det kongelige Skolelærerseminarium i Lyngby ved dets halvhundredeaarige Jubilæum den 30te April 1863. Kbh. 1863
- Larsen, A.H.: Esbjerg kommunale Skolevæsen i 40 Aar. En Oversigt. Esbjerg 1917
- Larsen, Christian (red.): Hoveriet og arbejdet skal gøres, kroppen skal bruges – sjælen kan have, hvem der vil. Biskop Peder Herslebs visitatsindberetninger 1739-1745. Kbh. 2003
- Larsen, Christian: Dansk Uddannelseshistorisk Bibliografi 1948-2004. Odense 2005
- Larsen, Christian: Nedlæggelser og stilstand – læreruddannelsen ca. 1820 til 1860. I: Erik Nørr og Vagn Skovgaard-Petersen (red.): - for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder. Odense 2005 s. 131-178
- Larsen, Christian: Realskolens økonomi og ejendomsforhold. Utrykt bidrag til Realundervisning gennem 200 år, udkommer 2009
- Larsen, Christian: Skoledrift – ikke forretning, men samfundsopgave. I: Uddannelseshistorie 2003 s. 125-140
- Larsen, Ernst: Danmarks Lærerhøjskole 1856-1956. Kbh. 1956
- Larsen, Joakim (udg.): Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssig fremstillet. Kbh. 1914
- Larsen, Joakim: Bidrag til Den danske folkeskoles historie 1818-1898. Kbh. 1984c/1899
- Larsen, Joakim: Bidrag til Den danske skoles historie 1536-1784. Kbh. 1984a/1916
- Larsen, Joakim: Bidrag til Den danske skoles historie 1784-1818. Kbh. 1984b/1893
- Larsen, Joakim: Bidrag til Københavns offentlige Skolevæsens Historie. Kbh. 1881
- Larsen, N.A.: Er Mellemskolens stærke Fremvæxt til Gavn for Folkeskolen? I: Det Pædagogiske Selskabs Aarsberetning 1908-09. Kbh. 1909 s. 14-18
- Larsen, N.A.: Folkeskole og Mellemskole. I: Folkeskolen 1906, nr. 15, s. 92-93
- Larsen, N.A.: Staten og Skolen. I: Vor Ungdom 1918 s. 1-11
- Lassen, V.: Oversigt over den videnskabelige Realskoles Historie fra dens Oprettelse til Begyndelsen af Skoleaaret 1851-52. I: Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Helsingørs videnskabelige Realskole i Juli 1852. Helsingør 1852 s. 3-13
- Lausten, Martin Schwarz (red.): Kirkeordinansen 1537/39. Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537), Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norvwegiæ et Ducatum Schleswicensis Holsatiæ etc. (1537), Den danske Kirkeordinans 1539. Kbh. 1989
- Laustsen, Niels: Om Realskolen som en Del af Folkeskolen. I: Vor Ungdom 1921 s. 33-35, 200-203
- Lautrup-Jørgensen, L.F.: Den Danske Realskoles Seminarium, Frederiksberg Alle 22. 2den og 3die Aarsberetning 1908-10. Kbh. 1910
- Lautrup-Jørgensen, L.F.: Den Danske Realskoles Seminarium, Frederiksberg Allé 22.

1ste Aarsberetning 1907-08. Kbh. 1908

Lautrup-Jørgensen, L.F.: Den danske Realskoles Seminarium. Foreløbig Meddelelse.

I: Den danske Realskole 1906 s. 269-270

Lautrup-Jørgensen, L.F.: Den danske Realskoles Seminarium. I: Folkeskolen 1907 s. 155-156

Lautrup-Jørgensen, L.F.: Program for Den danske Realskoles Seminarium. I: Den danske Realskole 1906 s. 303-310

Lautrup-Jørgensen, L.F.: Program for Den danske Realskoles Seminarium. Frederiksberg Allé 22. Kbh. 1915

Lautrup-Jørgensen, L.F.: Vor Læreruddannelse. I: Den danske Realskole 1906 s. 53-55, 61-63, 170

Lefolii, H.H.: Om Skolen som væsentlig medvirkende til Standsomskiftningen. I: Indbydelsesskrift til Afgang- og Aarsprøven i Viborg Kathedralskolen i Aaret 1876. Viborg 1876 s. 1-45

Lehmann, Johs., P.H. Frossell og H.W. Praetorius: Die St. Petri Schulen in Kopenhagen. Kbh. 1975

Love for Helsingørs borgerlige Forening til Realkundskabers Udbredelse vedtagne i Generalforsamlingen den 16de Avgust 1869. Helsingør 1869

Lund, G.: Nogle Bemærkninger om Discipelfrekvensen og Realundervisningen. I: Indbydelsesskrift til Afgang- og Aarsprøve i Aarhus Katedralskole i 1875. Århus 1875 s. 5-17

Lund, Johs.: Realskolerne og Forberedelseseksaminerne. I: Berlingske Tidende 26. januar og 4. maj 1881

Lund, Johs.: Vore Realskoler. I: Ugeskrift for Skolen 1878 s. 1-6, 17-25, 33-40

Lyngbye, C.A.: Formandens Svar paa en Henvendelse til ham om at nedlægge sit Mandat. I: Den danske Realskole 1903 s. 136-137

Lyngbye, C.A.: Om Realskolens Stilling til Middelkolespørgsmaalet. I: Forhandlingerne ved det sjette nordiske Skolemøde i Kjøbenhavn 5.-8. august 1890. Kbh. 1891 s. 448-468

Lyngbye, C.A.: Realskolens Reform. I: Den danske Realskole 1899 s. 6-13

Lyngbye, C.A.: Realskolens Reform. I: Den danske Realskole 1899 s. 99-102, 107-111

Lyngbye, C.A.: Aarsberetningen. I: Den danske Realskole 1903 s. 166

Madsen-Mygdal, S.: 14-16. I: Vor Ungdom 1910 s. 82-87

Madsen-Mygdal, S.: Læreruddannelsen. I: Den danske Realskole 1906 s. 110-114

Madsen-Mygdal, S.: Skolereformen. Svar til Prof. Gertz. I: Den danske Realskole 1903 s. 107-111, 120-124

Madsen-Mygdal, S.: Skumlerier. I: Den danske Realskole 1923 s. 1-3

Madsen-Mygdal, S.: Vor Læreruddannelse. I: Den danske Realskole 1906 s. 77-80

Magelund, Mads: Folkeskolen og Mellemkolen. I: Folkeskolen 1910, nr. 40, s. 435-436, nr. 45, s. 481-482

Magnussen, J.: Om Lærernes Dannelse. I: Skolens Reform 1850 s. 323-328

Marcussen, K.: Vor Læreruddannelse. I: Købstadskolen 1907 s. 9-10, 17-19, 25-26

- Markussen, Ingrid: C.P. Brammers lærebog i didaktik og pædagogik og de praktisk-musiske fag i læreruddannelsen. I: Spæt Henriksen m.fl. (red.): Mellem pædagogik og skole. Festskrift til professor Mogens Nielsen på 65-årsdagen den 29. marts 1996. Århus 1996 s. 25-36
- Markussen, Ingrid: Dannelsessyn og drivkræfter bag enhedsskolens fremvækst. I: Rune Slagstad, Ove Korsgaard og Lars Løvlie (red.): Dannelsens forvandlinger. Oslo 2003 s. 183-209
- Markussen, Ingrid: Forskningstemaer ved Institut for Dansk Skolehistorie. I: Inger Schultz Hansen og Erik Nørr (red.): Institut Selskab Museum. Skolehistorisk hilsen til Vagn Skovgaard-Petersen. Kbh. 2001 s. 21-34
- McClelland, Charles E.: Zur Professionalisierung der akademischen Berufe in Deutschland. I: Werner Conze og Jürgen Kocka (red.): Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1985. Bd. 1 s. 233-247
- Mikkelsen, Aksel: Realskoledannelsen. I: Vor Ungdom 1899 s. 177-197
- Mikkelsen, Jørgen: Skolekampen i Hjemtbæk og Svinninge. En studie i folkeskolens centralisering ca. 1940-1980. I: Uddannelseshistorie 2004 s. 52-69
- Mitens, Edw.: Realskúlin í Tórshavn. Tórshavn 1961.
- Molbech, C.: Dansk Ordbog indeholdende det danske Sprogs Stammeord, tilligemed afledede og sammensatte Ord, efter den nuværende Sprogbrug forklarede i deres forskellige Betydninger, og ved Talemaader og Exempler oplyste. 2. udg. Bind 2. Kbh. 1859
- Mortensen, Ludv.: Den private Realskole. I: Vor Ungdom 1903 s. 45-67
- Mortensen, M.: Mellem-skole-Reformen. I: Vor Ungdom 1907 s. 1-7
- Munck, Ebbe og Børge Outze (red.): Danmarks Frihedskamp. Bind 1. Kbh. 1948
- Müller, Detlef K.: The process of systematisation: the case of German secondary education. I: Detlef K. Müller, Fritz Ringer and Brian Simon: The rise of the modern educational system. Structural change and social reproduction 1870-1920. Cambridge 1989 s. 15-52
- Møller, Anders Monrad (udg.): Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser. Bind IV. Kbh. 1995
- Møller, H.L.: Vort Skolevæsen i Forhold til det praktiske Liv. I: Nationaløkonomisk Tidsskrift 2. række 3. bind (1894) s. 75-99
- Mørch, Bolle Hermann: Nærmere Betragtning af de lærde Skolers Benyttelse som Dannelsesanstalter for Borgerstanden. I: Dansk Folkeblad 1840, nr. 47-48, s. 185-187, 189-191
- NH: Om Universitetet og de forskjellige Modenhedsprøver. I: Fædrelandet 20. august 1879
- Nielsen, F.: Duplik i Striden om Præsten som Seminarieførstander. I: Skolens Reform 1856 s. 145-149
- Nissen, Gunhild og Vagn Skovgaard-Petersen: Statsmagt og forældreret i dansk skoleudvikling. En oversigt. I: Håkan Andersson m.fl.: Kampen om lärohusen. Studier kring statsmakt och föräldrarätt i nordisk skolutveckling. Stockholm 1994 s. 11-20

Nissen, Gunhild: Fra dannelsesdiskussionen i 1830'ernes og 1840'ernes skoledebat. I: Årbog for Dansk Skolehistorie 1968 s. 49-67

Nyeste Foranstaltninger vedkommende det højere Undervisningsvæsen. I: H.P. Selmer (udg.): Akademiske Tidende 1836-1840. Kbh. 1841 s. 265-410

Nørgaard, Ellen: Esbjerg Skolevæsen 1905-1914, en detailundersøgelse. I: Fra Ribe Amt, bd. 21, nr. 3 (1980) s. 467-498

Nørgaard, Ellen: Oversigt over materiale til Esbjerg skolevæsens historie for årene 1870 – 1970'erne. Esbjerg 1979

Nørgaard, Kr. Isaksen: Folkeskolen og Realskolen. I: Vor Ungdom 1922 s. 13-16

Nørr, Erik: Almue- og borgerskolevæsenet i det 19. århundrede. I: Leon Jespersen, E. Ladewig Petersen, Ditlev Tamm (red.): Dansk Forvaltningshistorie I. Fra middelalderen til 1901. Kbh. 2000 s. 757-786 (a)

Nørr, Erik: Den lærde skole i det 19. århundrede. I: Leon Jespersen, E. Ladewig Petersen, Ditlev Tamm (red.): Dansk Forvaltningshistorie I. Fra middelalderen til 1901. Kbh. 2000 s. 787-806 (b)

Nørr, Erik: Den lærde skoles lærerkorps 1889-1903. I: Årbog for dansk skolehistorie 1974 s. 21-45

Nørr, Erik: Første hovedafsnit: 1848-1888. I: H. Haue, E. Nørr og V. Skovgaard-Petersen: Kvalitetens vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998. Kbh. 1998 s. 19-175

Nørr, Erik: Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften. I: Dansk læreruddannelse 1791-1991. Bd. 3. Odense 1993 s. 305-453

Nørr, Erik: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. Kbh. 1981

Nørr, Erik: Skolen, præsten og kommunen. Kampen om skolen på landet 1842-1899. Kbh. 1994

258

Olden-Jørgensen, Sebastian: Til kilderne. Introduktion til historisk kildekritik. København 2001

Olesen, Sv.: Virker Lærerhøjskolens Kursus tilfredsstillende? I: Den danske Realskole 1922 s. 392-393

Olrik, Hans: Danmarks Lærerhøjskole 1856-1906. Kbh. 1906

Olrik, Hans: Lærerhøjskolen og Læreruddannelsen. I: Den danske Realskole 1906 s. 109-110

Olsen, J.: Realskolen og Fortsættelsesskolen. I: Folkeskolen. Ugeblad for Skolespørgsmaal og Pædagogik 1893, nr. 42. s. 329-333

Ording, N.: Den kommunale Mellem- og Realskole. I: Vor Ungdom 1913 s. 74-82

Paludan, J.: Det høiere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverig. En sammenlignende historisk Fremstilling. Kbh. 1885

Pedersen, N.P.: Fortsættelsesseminariet. I: Folkeskolen 1894, nr. 47, s. 753-756

Petersen, Anders: Den jonstrupske Stat. Personalthistoriske Meddelelser om det kgl. blaagaard-jonstrupske Seminariums Lærere og Dimittender 1790-1884 med Tillæg og Rettelser indtil 1891. Kbh. 1891

- Petersen, Chr. M.K.: Enstemmighed. I: Den danske Realskole 1903 s. 1-3
- Pio, Jean: Bemærkninger og Forslag angaaende en Forbindelse mellem Almueskolen og den højere Skole. Kbh. 1876
- Pio, Jean: Om en paatænkt Reform af vor højere Realundervisning. I: Vor Ungdom 1881 s. 121-146
- Plan for den højere Realskole i Helsingør. Approberet af det kongelige danske Cancellie under 5te October 1843. Helsingør 1843.
- Ploug, Carl (udg.): Orla Lehmanns efterladte Skrifter. Bind 4. Kbh. 1874
- Porsmose, Erland, Birgit Bjerre og K. Risskov Sørensen: Kerteminde Bys Historie. 1-3. Kerteminde 2000
- Poulsen, L.P.: Overgang fra Folkeskolen til Mellem- og Realskolen. I: Folkeskolen 1910, nr. 22, s. 227-228, jf. nr. 27 s. 294, nr. 32 s. 345-346
- Priemé, Hans: »De kom, så og lærte«. Fire pædagoger på besøg i USA før 1900. I: Uddannelseshistorie 1991 s. 221-34
- Rasmussen, Rebekka: Enhed i Læreruddannelsen. I: Københavns Kommuneskole 1942 s. 180-181
- Reeh, Niels: Religion and the State of Denmark – state religious politics in the elementary school system from 1721 to 1975: an alternative approach to secularization. Utrykt ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, 2006
- Rethpern, Ole: Forberedelsesskolen i Randers – gennem 100 år. En beretning om Forberedelsesskolen i Randers i anledning af 100 års jubilæet den 22. august 2005. Randers 2005
- Rugaard, D.E.: Seminaristers Udelukkelse fra Skole-Embeder i Kjøbenhavn. I: Maanedskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere 1847 s. 305-308, 369-374, 401-403, 417-420, 497-498
- Rübner-Petersen, O.: Minder og Oplevelser fra en 18-aarig Skolevirksomhed i Esbjerg. I: Meddelelser om Esbjerg Gymnasium. 25. Beretning. Esbjerg 1914 s. 11-44
- Rønne, Karl: Kirstine Frederiksen. I: Årbog for Dansk Skolehistorie 1982 s. 62-81
- Rønning, F.: Indledning til Diskussion om Forholdet mellem Realeksamen og Almindelig Forberedelseksamen. I: Det Pædagogiske Selskabs Aarsberetning 1912-13. Kbh. 1913 s. 5-8
- Rønning, F.: Kort pædagogisk Kursus for Realskolelærere. I: Den danske Realskole 1900 s. 94-96
- Rønning, F.: Lovforslaget om højere Almenskoler m.m. I: Den danske Realskole 1902 s. 218-219
- Rønning, F.: Praktisk Uddannelse af Realskolelærere. I: Den danske Realskole 1899 s. 163-165
- Rønning, F.: Realskolen i Danmark. En Beretning om Realskolerne og de højere Almenskoler uden Gymnasium. Kbh. 1916
- Rørdam, Holger Fr. (udg.): Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov. 1536-1683. Kbh. 1883-1889

- Salling Olesen, Henning: Uddannelse: Samfundsmæssig menneskeproduktion. I: Heine Andersen (red.): Sociologi. En grundbog til et fag. 3. rev. udg. Kbh. 2006 s. 204-221
- Scavenius, Jakob: Danmark og det danske Folks Fremtid. Kbh. 1894
- Schelde-Jensen, Bodil (red.): Fredericia 1650-1970 – drøm, dårskab og duelighed. Odense 2000
- Schouw, J.F.: Nogle Bemærkninger, foranledigede ved Handelscommis Gads Forslag om Realskolers Oprettelse. I: Dansk Ugeskrift 1833, nr. 90, s. 73-86
- Schurmann, J.: Historiske Efterretninger om det kongelige Skolelærer-Seminarium i Skaarup i Fyen i Tidsrummet 1803-1853. Odense 1853
- Skioldager, Niels og J.C.T. Westerboe: Præparandanstalt for vordende Seminarister. I: Tidsskrift for Almueskole- og Seminariivæsenet 1845 s. 114-115
- Skolestørrelse og skoledistrikt i landkommuner. Nyt skolebyggeri, 1. Udg. af Undervisningsministeriets Byggeforskningsudvalg og Statens Byggeforskningsinstitut. Kbh. 1955
- Skovgaard-Petersen, Vagn m.fl. (red.): Dansk læreruddannelse. 1-3. Odense 1991-2005
- Skovgaard-Petersen, Vagn: Dannelse og demokrati. Fra latin- til almenskole. Lov om højere almenskoler 24. april 1903. Kbh. 1976
- Skovgaard-Petersen, Vagn: De blev lærere – læreruddannelsen mellem 1860 og 1945. I: Erik Nørr og Vagn Skovgaard-Petersen (red.): - for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder. Odense 2005 s. 179-312
- Skrydstrup, V.: Om en Forbindelse mellem Realskolen, Borger- og Almueskolen. I: Skoletidende 1881 s. 353-358
- Skaarup Seminarium 1803-1903. Et Indbydelsesskrift til Seminariets Hundreedaarsfest den 6.-7. August 1903. Odense 1903
- Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne. Bind 2. Kbh. 1931
- Starcke, C.N.: Vor Undervisning og det praktiske Liv. I: Vor Ungdom 1898 s. 220-258
- Suhr, J.E.: Programmet for 1833. I: J.E. Suhr: Smaaskrifter af pædagogisk og historisk Indhold. Del 1. Kbh. 1843 s. 67-110
- Svensson, Lennart: Institutionelle villkor för lärande – Principiella skillnader mellan offentlig och privat skola. I: Håkan Andersson m.fl.: Kampen om lärohusen. Studier kring statsmakt och föräldrarätt i nordisk skolutveckling. Stockholm 1994 s. 151-166
- Sørensen, N.: Om Afgangen fra Mellemskolen. I: Vor Ungdom 1910 s. 164-167
- Sørensen, S.: Bemærkninger, med Hensyn til Borger- eller Realskolevæsenet, foranledigede ved enkelte i den roeskildske Stændertidende, »Fædrelandet« og Stenersen Gads Skrift om Realunderviisning forekommende Yttringer. I: Tidsskrift for Almueskolevæsenet 1836 s. 287-308
- Tadey, Karl Chr.: Verhandlungen der Provinzialstände-Versammlungen zu Roeskilde, Wiborg, Schleswig, die Errichtung höherer Bürgerschulen betreffend; dargestellt und mit einigen Anmerkungen begleitet. Slesvig 1837

- Temorth, Heinz-Elmar: Lehrerberuf und Lehrerbildung. I: Karl-Ernst Jeismann und Peter Lundgreen (Hrsg.): Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Bd. III. München 1987 s. 250-270
- Thomsen, A.E.: Skolekommissionens Forslag om Realskoler. I: Den danske Realskole 1923 s. 446-449
- Thomsen, A.E.: Skolekommissionens Lovforslag om Realskoler. I: Den danske Realskole 1923 s. 342-344
- Thomsen, Niels: Hovedstrømninger 1870-1914. Idélandskabet under dansk kultur, politik og hverdagsliv. Odense 1998
- Thyssen, A.D.: Almenskoleloven og Realskolen. I: Vor Ungdom 1912 s. 391-394
- Thyssen, A.D.: Den selvstændige Realskole. I: Vor Ungdom 1907 s. 302-307
- Thyssen, A.D.: Realskolen i Danmark. I: Højskolebladet 1897 sp. 719-732
- Thyssen, A.D.: Realskolens Forbindelse med Latinskolen. I: Vor Ungdom 1896 s. 616-627
- Thyssen, A.D.: Realskolerne og Skolereformen. I: Højskolebladet 1902 sp. 1538-1548
- Thyssen, A.D.: Skolereformen. I: Højskolebladebladet 1902 sp. 1431-1438
- Tidemand, O.W.: Det kongelige Blaagaard-Jonstrupske Skolelærerseminarium i hundrede Aar (1790-1890). Kbh. 1890
- Torpe, Harald: Realskolen og lærernes videreuddannelse. I: Karl Hårbål (red.): Danmarks Realskoleforening 75 år. Kolding 1966 s. 39-47
- Torstendahl, Rolf: Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism. I: Michael Burrage og Rolf Torstendahl (red.): Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions. London 1990 s. 44-61
- Trap, J.P.: Danmark. 3. udg. Kbh. 1898-1906
- Trap, J.P.: Danmark. 5. udg. Kbh. 1958-1972
- Trojel, F.N.: Et Par Ord om Seminariernes Forlæggelse til Købstæderne. I: Den Nordiske Folkeskole 1851 sp. 634-637
- Tuxen, S.L.: Skolereformen. I: Det Pædagogiske Selskabs Aarsberetning 1902-1903. Kbh. 1903 s. 36-53
- Tuxen, S.L.: Vor Skole og dens Fremtid. I: Vor Ungdom 1911 s. 169-190
- Tørsleff, Signe: Det pædagogiske Sommerferiemøde paa Bogø. I: Den danske Realskole 1913 s. 226-229
- Tøsse, Sigvart: Fra folkeopplysning til voksenlæring. Oslo 2004
- U: Skal jeg lade min Broder blive Seminarist? I: Maanedskrift og Repertorium for Almue-Skolelærere 1844 s. 337-362
- Uddannelsessystemet i tal gennem 150 år. Undervisningsministeriet 1848-1998. Kbh. 1998
- Wagner, Michael F.: Det polytekniske gennembrud. Romantikkens teknologiske konstruktion 1780-1850. Århus 1999
- Wallberg-Andersen, B. (red.): Randers Realskole 125 år. Randers 1994

- Weis, A.P. og H. Hage: De gjældende Retsregler for det højere Skolevæsen i Danmark. Kbh. 1891
- Wiborg, Susanne: Uddannelse og samhørighed. Udviklingen af enhedsskoler i Skandinavien, Tyskland og England. En komparativ analyse. Utrykt ph.d.-afhandling, Danmarks Pædagogiske Universitet 2005
- Winther-Jensen, Tyge: Uddannelse. I: Den Store Danske Encyklopædi. Bind 19. Kbh. 2001 s. 440
- X: Den polytechniske Lærestanstalt og den militære Høiskole. I: Dansk Ugeskrift 1835, nr. 171, s. 225-248

English summary

From school acts to the great School Commission: A study of the changes in Danish educational philosophy 1814-1923 with special reference to urban schools, private schools and teacher training

The Danish education system underwent great changes between the Education Acts of 1814 and the 1923 report of the Great School Commission. The coup of 1784, when the Danish Crown Prince (later King Frederik VI) toppled Ove Høegh-Guldberg's regime, was a catalyst for sweeping reforms, which also came to include public education. In 1788, Copenhagen University was given a new charter, in 1791 the first Danish teacher training colleges were established, in 1805-06 there was a reform of grammar schools and in 1814 national schools came under new legislation. These reforms had a decisive influence on education in a period in which modern Denmark took shape. In conjunction with the general progress within Danish society, there was a change of expectations and demands made of education. My main hypothesis is: *What changes took place in Danish educational philosophy 1814-1923?* This PhD dissertation, which consists of 6 articles, describes and analyzes aspects of these changes and the consequences thereof.

The study was made up of three main elements. In part 1, Decentralised education, the history of education in market towns was examined. The synopsis in Article 1 contained a collective appraisal of the education systems of the market towns from the Reformation until the end of the Absolutist period. The synopsis showed the implementation of government guidelines and the adaptation of these to prevailing local conditions. From the end of the eighteenth century and the beginning of the nineteenth changes occurred in the demands and expectations placed upon education. Borough and grammar schools were no longer able to cater for the demands of the rising commercial middle classes. "Real" schools, therefore, emerged but had their heyday after 1850.

A case study of the development of schools after 1850 was contained in Article 2, where the development of "Real" schools in the market town of Randers, the new provincial centre of Esbjerg and the country district of Jyderup in Northern Sealand was examined. The article showed the strategies pursued by the headmaster of a "Real" school in order to survive and adapt to local conditions. In market towns the schools "customers" were to be found amongst the middle classes who had traditionally educated their children privately. Using the example of the new regional centre, I have shown that it was essential, in order for a high school to survive its first decades, that there was already a borough school in existence and that the "Real" school could provide an education which the existing establishment could not provide. The final example showed how a high school could survive in a rural district. This was achieved by finding a gap in the existing educational opportunities on offer, by placing the school in a "stationsby" (a new town with railway) and relying on attracting pupils from a wide catchment area.

Part 2, Privatised education; showed the development of the private school system in

the towns and capital in the nineteenth century and the beginning of the twentieth. Article 3 was a thorough investigation of the political and public debate over the organisation and curriculum of "Real" schools over the course of a century. The study revealed three stages of development. Firstly, the origins of "Real" schools in the 1830's and 40's, an education was designed firstly to turn pupils into good, enlightened citizens and enable them to participate actively in society and secondly to train them for future jobs in commerce, crafts and industry. After the end of this experimental period in the 1850's the expectations of the decision makers and opinion formers were toned down and the aims of high schools changed. The schools were now intended to fit pupils for a career in commercial or clerical work. In the Common School Act of 1903, "Real" schools became "Middle and Real schools" thus becoming an integral part of secondary education. It was the "Middle" school that became an object of criticism in the following decades, and its position in relation to elementary schools remained undefined.

In article 4, the private Latin school system in the capital from the mid nineteenth century to 1919 was examined. After having gained a majority on the City council, the Socialdemocrats removed the borough subsidies usually paid to private matriculated schools and therefore undermined the entire subsidy system and the economy of the individual schools. By so doing they forced the two other boroughs in the capital area and the government to look at education as a social duty and not a private business. By law in 1918 and 1919, the majority of private grammar schools in the area of the capital and a number of schools in the provinces were taken over by the boroughs or the state.

Part 3, Professional education, contained two contributions to the history of teacher training from the beginning of the nineteenth century until the 1960's. In article 5 we examined new information concerning teacher training after the major reforms of the 1790's. According to the Teacher-training College Act of 1818, a three year general course was intended to produce modest, conscientious and practical teachers able to work in the country's elementary schools. Until the Teacher Training Act of 1857, there was stagnation and the development, such as it was, was that of the individual colleges. This period also covered the discussions concerning teacher training which were characteristic of the 1850's giving rise to a new educational philosophy, namely, that the previous education of teachers no longer was up-to-date. The Teacher Training Act of 1857 broke the state-run colleges' monopoly over teacher training and introduced matriculation boards which could confer the same rights and privileges as the state-run colleges. There were also attempts to establish further education for teachers and from 1856 it was possible for teachers to continue their training on the "monradske kurser" in order to provide a qualified educational workforce in the market towns.

Article 6 showed the efforts between 1860 and 1960 to create an education for "Real" school teachers. In conjunction with the expanding curriculum and the establishment of "Real" schools the demands on the teacher increased. The idea that a teacher should be able to teach in more subjects led to increased demands (including from

the teachers union, the DLF) on the education of teachers. No specialised training for secondary school teaching was ever finalized as a "third way" between the academic university education and the college based education of teachers. There was only limited political support and some opposition from teaching unions who feared two classes of teachers in schools, the "Middle" and "Real" school teacher being better qualified and paid than the DLF member.

In the conclusion, I noted that the acts of 1814 charged the elementary schools with teaching a basic education (reading, writing and arithmetic). A century later this was no longer seen as adequate. The demands and expectations placed on public education changed in conjunction with the modernisation of society and led to the creation of a new "Real" school education. The "Real" school was designed to meet the needs of the middle classes, particularly those engaged in commerce which the existing schools could not provide. The school system of 1814 met the needs of Denmark's rural society. Denmark's society was still predominantly rural in 1900, but not exclusively so and this was reflected in the changes in teacher training. According to the Teacher Training Act of 1818, a teacher should be a conscientious public educator ("folkelærer") who taught basic skills. By the turn of the twentieth century, this view had changed, and there was greater need for a broader range of knowledge to reflect the expanded curriculum. Generalist qualifications were no longer sufficient and there was now a need for specialisation. Expectations and demands had increased.

Another development, which can be traced back to the debates surrounding the elementary classes in Esbjerg's schools, was an increased recognition that education was a public amenity and not a private business and that either the borough or the state was ultimately responsible for its provision. Where it had previously been the case that the Capital's grammar schools were based upon private contribution or that its schools were private institutions, about 1920 there was an increasing consensus that provision of secondary education belonged to the public sphere along with the provision of other levels of education. Private education was seen, particularly by the Socialdemocrats, but also by headmasters such as Georg Bruun from Kolding, as an elitist education which created unfortunate divisions between groups in society and public schools were now seen as the only natural place for youth to develop and be educated. Education was now a task for the state and the local authority, available to all after their ability.

